

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXV

Бр. 3-4/2012.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXV

3-4

ПОДГОРИЦА
2012

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXV

3-4

PODGORICA
2012

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЛУБИЛЕЈИ

Број је посвећен стогодишњици почетка Балканских ратова.

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СТВАРАЊЕ САВЕЗА БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА 1912.

Прилог питању преговора о савезу Црне Горе и Бугарске

ABSTRACT: *An impact of the Great Powers on the formation of the Balkan Alliance, diverse as it was, had both positive and negative aspects. The fact that the foreign policy of the smaller countries was limited by political positions of the Great Powers leads to the conclusion that the nature and importance of this issue calls for attention and further studies even after a hundred years.*

KEY WORDS: *Montenegro, Bulgaria, The Balkan Alliance, Cetinje, Sofia, Serbia, Nikola I Petrović Njegoš, Kolušev..*

Стварање савеза балканских држава 1912. године једно је од најзначајнијих питања историје Балкана с почетка XX вијека, али и европске историје. Може се посматрати из више различитих углова. Осим најважнијег, оцјене његовог значаја за окончање петовјековне владавине Османског царства у Европи, те каснијег тока ратних операција савезних балканских држава, и последице једног вијека врло је занимљиво питање међународних околности, односно утицаја политике великих сила на његово стварање.

I

Преовлађујуће, концентрисање пажње истраживача на ток и исход ратних операција у Првом балканском рату, као и њихове последице и степен утицаја на избијање Другог, утицали су на изостајање дубљих

---

* Аутор је научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

анализа самог процеса међусобног уговорног обавезивања балканских држава, односно начина стварања балканског савеза. Потпунија анализа мотива политичких кругова балканских земаља и политичких пројекција кабинета великих сила, као и веће обраћање пажње на степен њихове изукрштаности, може да баци нову свјетлост на ниво аутономности, односно политичке зависности, циљева балканских држава од политичких ставова земаља које су иза њих стајале. У том контексту посебно су недовољно објашњени мотиви и однос према овом питања руске балканске политике, али и политике Аустро-Угарске. Већу пажњу захтијева и анализа модалитета конфротирања њихових ставова, у контексту односа два блока великих сила¹, и крупног значаја који је за политичке планове једне и друге имало стварање балканског савеза, које је упућивало на скоро отварање Источног питања.

Мада на први поглед питање закључивања споразума о савезу Црне Горе и Бугарске може да изгледа споредно у односу на значај претходно склопљених савеза осталих балканских држава, ипак, многи разлози упућују на закључак да његов значај није био мали. Сам садржај споразума, склопљеног у усменој форми, којим су двије земље аутономно ријешиле знатан број кључних питања важних за почетак Првог балканског рата, односно отварање Источног питања, мимо договора са осталим балканским земљама, истиче његову важност и уводи га у круг крупних тема балканске али и европске дипломатије.

Подсјетићемо да су први разговори ради реализације идеје о стварању савеза балканских држава, започети знатно прије него што је закључен први билатерални споразум балканских земаља: Србије и Бугарске, 13. марта 1912. Након догађаја које је произвела анексиона криза, стварање балканског савеза, на овај или онај начин, постало је дио званичних спољнополитичких планова већег броја држава: Русије, Црне Горе, Србије, Бугарске, Грчке. Том савезу су биле наклоњене чланице Антанте, а из сасвим другог угла на његово стварање су гледале Централне силе. И док је већина побројаних држава или била упозната, или непосредно учествовала у реализацији идеје уговорног обавезивања балканских земаља, Црна Гора није била обавијештена ни о једном аспекту тих дешавања, иако је суштина њених спољнополитичких активности од 1908. а нарочито од 1910. била усмјерена ка том циљу.

¹ "Entente cordilae"- Срдачни споразум - споразум Енглеске, Француске и Русије, који се назива и Тројним споразум. Почео је да се формира 1893. потписивањем француско-руског споразума. Његово формирање завршено је на почетку Првог свјетског рат када је, прикључивањем Италије прерастао у Четворни савез. Настао је као реакција на формирање Тројног савеза, насталог потписивањем 1879. споразума Њемачке и Аустро-Угарске, а затим закључивањем споразума Аустро-Угарске и Италије.

Осим ћутања великих сила и балканских земаља које су склапале савезе, за необавијештеност Црне Горе о стварању једне од најзначајнијих војних алијанси у XX вијеку, и разлозима њеног неукључивања у тај процес, сматрамо важним питање политике Русије² али такође и Аустро-Угарске, свакако Србије, а можда посебно Бугарске.

Мада податак да је током 1910-1911. Русија преговарала с Османском царевином ради склапања савезног споразума може да изненади неупућене, узимајући у обзир и могући крупан политички значај тих преговора у условима подијељености свијета на два сучељена блока држава, он неминовно упућује на закључак о амбивалентности спољнополитичког концепта руске владе. Иза овакве оцјене је чињеница о истовременом предузимању дипломатских активностима у два правца: и према Османској царевини и према балканским земљама: Србији и Бугарској. Споразум с Турском и помагање почетака стварања савеза балканских држава, и без потребе за неким већим објашњењима, очигледно су се међусобно искључивале. Друга карактеристика руске балканске политике, вођене тих година, огледала се у неједнаком односу руске владе према свим државама на Балкану, посебно у погледу уговорног обавезивања.

Таква спољнополитичка пракса може да наведе на закључак да код петроградске владе, уз истовремено вођење преговора са Османским царством, није постојао јасан политички став према погодности момента за обједињавање снага балканских држава зарад ослобођења од османске власти. Но, ма колико логичан такав закључак, ипак не може да објасни стварне намјере руске балканске политике, ако се има у виду њено активно учешће у преговорима о антиосманском савезу, који су резултирали првим билатералним уговором Србије и Бугарске 13. марта 1912. На тим пословима су непосредно били ангажовани њени дипломатски представници у Београду и на Цетињу, Хартвиг и Некљудов, а то значи Министарство спољних послова Русије, односно руска влада.

Логика јасног политичког курса подразумијевала би да последије склапања српско-бугарског споразума, петроградска влада о томе обавијести остале балканске државе, и да им се да зелено свјетло за даље међусобне преговоре ради обавезивања свих споразумима о савезу.

Ипак, занимљиво је да је политика руске владе ишла другим путем, односно да није вођена у наведеном смјеру. Сликвито о томе гово-

² Став Русије према могућем ангажману Црне Горе у креирању или раном учешћу у стварању балканског савеза био је наглашено негативан. Наглашена ратна опција Црне Горе, посебно током малисорских устанака, била је у спротности са политиком руског двора о одржању статус квоа на Балкану, али и са дипломатским преговорима које је она водила са Османским царством, ради закључивања споразума о савезу.

ри необавјештавање црногорског краља Николе I Петровића о склапању српско-бугарског савеза приликом његове посјете Петрограду у априлу 1912, непун мјесец након што је тај споразум закључен. Руској влади у то вријеме свакако су били познати дипломатски извјештаји руских изасланика са Цетиња, слати у вријеме крунидбених свечаности 1910, и током малисорских устанака, о намјерама Црне Горе да што прије отпочне рат против Турске, и отвори Источно питање, као и да је питање стварања савеза балканских држава било актуелно и 1910. када је на Цетињу краљ Никола о томе преговарао и са бугарским царем Фердинандом Кобуршким и престолонаслједником Србије Александром Карађорђевићем. Дакле, о истим питањима о којима су се 13. марта 1912. споразумјеле Србија и Бугарска.

Логично је, такође, претпоставити да су се мотиви и циљеви закључивања Војне конвенције Русије и Црне Горе у децембру 1910. и са ограничењима из чл. 7 којим се црногорска краљевска влада обавезала “да не предузима са својом војском никаква офанзивна дејства без претходног споразума са Императорском Владом, нити да закључује војне споразуме ни са којом другом државом без сагласности руског императора”³, закључењем српско- бугарског споразума о савезу, промијењени. У складу с тим могао би се извести закључак да је боравак краља Николе I у Петрограду била прилика да се ранија политика промијени и одобрење за предузимање политичких активности ради склапања савеза с балканским државама - да. Но, то очигледно није био политички интерес руске владе.

И поред оцјена других великих сила, посебно владе у Бечу, да је савезним споразумом Србије и Бугарске од 13. марта и војном конвенцијом од 12. маја 1912. превагу однијела српско-руски дипломатија, Русија је испољавала уздржан став према могућностима да постигнуте резултате учврсти или покрене политичке полуге којим би започети процеси добили на замаху. Процјене да је поменути споразум започео процес извлачење Бугарске из Тројног савеза, и поред несумњивих разлога за такво закључивање, он ипак није настављен, нити доведен до краја. Мада и сама свјесна позитивних страна споразума, Русија није била присталица скорог почетка рата, и већег политичког ангажовања на ширењу савеза балканских држава. Осим њене војне неспремности, на то су утицали и ставови савезница из Антанте.

Француска је поздравила склапање савеза Србије и Бугарске, процјењујући га корисним за рат са Централним силама, који се приближавао. Није, пак, жељела да Русија тај савез искористи за ратна

³ Народни музеј Црне Горе, Архивско одјељење (НМЦГ, АО), ф. Никола I, 1910/136

дејства против Турске. Зато је Поенкаре тражио чврсту потврду петроградског кабинета о очувања статус квоа Османске империје.

Велика Британија је такође имала позитиван однос према закључењу споразума, али се плашила јачања руског утицаја на Балкану. Да би то спријечила, енглеска дипломатија је подстакла склапање савеза између Бугарске и Грчке. Склапање грчко-бугарског договора, потписаног 29. маја 1912, а затим и војне конвенције, и укључивање Грчке у савез балканских држава, слабило је руски утицај на Балкану, и сем тога отежавало рјешење питања о подјели Македоније. Оваквим дипломатским активностма Велика Британија се кретала у оквиру своје традиционалне политике да не дозволи Русији да оствари јачи утицај на Медитерану, што би јој омогућило и пуну контролу над мореузима.

Но, ако изузмемо политичке ставове великих сила, промјенљиве, и често тешко докучиве, остаје нејасно зашто Црна Гора након закључења првог споразума о савезу, који је темељ касније алијансе балканских држава, ни тада а ни касније, о томе није обавијештена од држава потписница, нити благовремено подстакнута да се у тај процес укључи. Вјероватно да разлоге за такву политику српске владе треба тражити у њеној везаности за спољнополитичке ставове Русије, која је очигледно према балканском савезу и његовим циљевима и није имала јасно дефинисан однос. Циљеви Русије очигледно нијесу сезали даље од потребе постизања споразума и закључивања, у догледно вријеме, још неколико докумената таквих уговора о савезу балканских држава. Ту „политику суздржаности“ према ширењу савеза на друге балканске државе, досљедно је слиједила Србија.

Као и Русија и Србија је, дакле, слиједила политику одлагања уговорног дефинисања савезничких обавеза балканских држава, која би подразумијевала скори почетак савезничких војних дејстава за ослобођење територија под Османским царством. Занимљиво је да су, и поред тога што је у вријеме анексионе кризе 1908. Србија тежила ратној опцији, додуше против Аустро-Угарске, у савезу барем с Црном Гором, а Русија у својој спољној политици креираној од Д. С. Сезонова прихватила одређење о стварању савеза балканских држава, те државе сада у својој спољнополитичкој пракси тежиле да већ започето стварање савеза ограниче у погледу броја држава чланица.

Русија је, сем тога, опрезно заговарајући исту спољнополитичку опцију настојала да афирмише и нове спољнополитичке идеје. Већ смо помињали преговоре о савезу са Османским царством, путем којег је имала намјеру да искористи унутрашње слабости Турске и тешкоће у итали-турском рату 1911. године и за руску флоту обезбиједи нов режим пловидбе кроз мореузе. У сличан контекст се може довести и за-

мисао о актуелизовању „рестаурације“ неке врсте „тројецарског савеза“ ради заустављања аустроугарске експанзије или одлагања отварања Источног питања.⁴

Следећи такву политику Русије, Србија није показивала намјеру да савез с Бугарском прошири и на друге балканске државе, сличне споразуме о савезу закључи и са њима, укључујући и Црну Гору. Напротив, посебно када је била у питању Црна Гора, као и Русија, и она је о њему ћутала.

Разлози „политике ћутања“ бугарског двора и њене владе били су, разумљиво, другачије мотивисани. Почивали су на политичким интересима блиским спољнополитичким циљевима Аустро-Угарске. За њу је било неповољно то што су анализама политичких ефеката српско-бугарског споразума и у Русији и у Србији, али, већ смо рекли и у другим земљама, посебно Антанте, процјењивало да је он, реално, за ове двије државе резултатски добар, а неповољан за Аустро-Угарску. Њиме је постављана баријера агресивној политици аустроугарских владајућих кругова, на шта они, свакако, нису благонаклоно гледали⁵. За аустроугарску балканску политику посебно неповољно је било то да је споразумом Србије с Бугарском спречавано заузимање Новопазарског санџака и западног дијела Балкана, укључујући и Солун.

Пошто је Бугарска царевина била чврсто политички и привредно везана за Њемачку и Аустро-Угарску, а свака од њих, опет, биле свјесне неповољног утицаја српско-бугарског споразума на њихову спољну политику, свакако да се од Бугарске морало тражити да се, иако једна од држава потписница поменутог споразума, више приклони политичким ставовима Берлина и Беча. То је подразумијевало да главни мотиви за савез Србије и Бугарске, који су се најприје у великој мјери поклопили, морају почети да се разилазе, с циљем да та разлика временом ескалира.

Зато ставови у погледу потребе ослобођења од османске власти словенских народа на Балкану, можда не толико видљиви у вријеме закључења споразума, у наставку су све мање имали исто значење у политичким плановима у Београду и Софији. И поред разлика у налажењу простора за усклађивање националних интереса, политички ставови

⁴ Тројецарски савез, односно савез три императора, обухвата тајне споразуме из времена Бизмаркове владавине Њемачком, склапане између Русије, Аустро-Угарске и Њемачке 1873. и 1881.

⁵ Учешће руских дипломата у преговорима допринијело је да до уговора ипак дође и да се Београд и Софија обавежу на узајамноу помоћ у случају да нека велика држава покуша да заузме балканске територије под османском влашћу. То се могло односити само на Аустро-Угарску. У тајном додатку су дефинисане линије разграничења, а за спорне територије прихваћена арбитража Русије. Посебан значај имао је члан споразума да ратна дејства могу почети једино уз одобрење Русије.

ви једне и друге земље несумњиво су били определијелени интересима њихових сила заштитница. Зато, и поред питања која су била неспорна, и око њих постигнут степен усаглашености ставова једне и друге државе, нијесу могли да потисну у други план супротстављене интересе око територијалних ширења, посебно у Македонији. Поново наглашавамо да су, осим националним аспирацијама двије земље, захтјеви те врсте били оптерећени спољнополитичким плановима сила које су иза њих стајале

Крајем маја 1912. савез три од четири балканске државе био је склопљен. Од почетка рада на стварању балканске алијансе с тим су биле упознате и чланице Тројног савеза и Тројног споразума. Ништа не упућује да је, док су наведени споразуми усаглашавани и савези склапани, о томе од било које групе држава: балканских, чланица Антанте или Тројног споразума, била обавијештена Црна Гора.

Тек у августу 1912, и даље у „тајанственој“ односно атмосфери пуне неинформисаности Црне Горе о томе шта је до тада урађено, започети су преговори о савезу Црне Горе и Бугарске. Како су без консултација са другим балканским државама двије земље утврдиле датум почетка ратних дејстава црногорске војске, као и финансијске услове под којима је Црна Гора сама, мјесец дана прије Бугарске требало да отпочне ратна дејства, могло би се закључити да је на тај начин Аустро-Угарска почела да анулира предност коју је српско-бугарским споразумом била створила Русија.

Зато, иако за сада нема сасвим поузданих података за такву тврдњу, није далеко од реалности да су се преговори и споразум Бугарске са Црном Гором десили као вид дипломатског маневра Аустро-Угарске, и сустизања предности које је српско-бугарским споразумом стекла Русија. Чињеница да је, с обзиром на начин на који је до њега дошло, он више реметио хармонију међу балканским савезницама него што је њој допринио, додатно поткрепљује таква размишљања. Изненадност и брзина закључивања овог споразума свакако је негативно утицала на балканску политику Русије, посебно према Црној Гори, а може се претпоставити да се тим путем жељело утицати и на политику сила Тројног савеза. Оне су на претходно закључене српско-бугарски и грчко-бугарски споразум о савезу гледале не само као на оквир за савезничко ангажовање балканских држава против Османског царства, већ такође као на снажан ослонац Антанте у политици коју је водила.

Индикативно је и чињеница да до закључивања савеза Црне Горе и Србије вјероватно не би ни дошло да су одредбе црногорско-бугарског споразума о почетку рата, ангажовањем Црне Горе, реализоване на првобитно договорен начин.

Шта је мотивисало Црну Гору на прихватање услова из споразума са Бугарском, тешко је објаснити. Разочараност дотадашњом руском „политиком обуздавања Црне Горе“, без објашњења мотива за то, могла је да буде један од разлога. Сем тога, последије промјена у Србији 1903. знатно већи значај у спољној политици Русије добио је Београд, а не, као раније, Цетиње. Упоредо с тим промјенама, Црна Гора се све више окреће Бечу. Одлука о уласку у рат и то без претходног договора са осталим државама балканског савеза, изузев с Бугарском, више је говорила о остваривању циљева аустроугарске спољне политике него политике Русије. Будући да је таква обавеза произилазила из садржаја уговора о савезу с Бугарском, евидентно је да је војно ангажовање Црне Горе и прерани улазак у рат, био резултат несналажења Црне Горе у политичким играма великих сила, њених нагомиланих унутрашњих проблема и посебно пада угледа династије у земљи, и гибитка простора за остварење пијемонтских амбиција, на спољњем плану. Настојање да се ситуација у једном и другом случају промијени или поправи, војним путем, очигледно је била још једна од погрешних процјена политичког врха о војним могућностима и политичкој моћи Црне Горе.

II

О преговорима са Бугарском и детаљима постигнутог споразума не зна се много. Разлог је вјероватно у томе што нису вођени у неком посебном мјесту, као у случају преговора о савезу са Србијом,⁶ већ преваходно на Цетињу између предстваника политичког врха Црне Горе и дипломатског претставника Бугарске, Колушева, као и да преговори нису резултирали закључењем споразума у писаној форми. У литератури се обично истиче да је црногорска влада 1912. закључила на Цетињу усмени споразум с бугарским опуномоћеним послаником на двору краља Николе и да је тај споразум представљао један од конститутивних елемената савеза балканских држава против Турске. Мада ни подаци којима располажемо битније не мијењају досадашње резултате, ипак ћемо покушати да са нешто више детаља објаснимо ток и резултате преговора.

Рекли смо да је питање савеза са Бугарском Црна Гора покренула много раније него што је оно ушло у преговарачку фазу. Први кораци били су учињени већ у вријеме проглашења Црне Горе за краљевину,

⁶ Преговори о савезу Црне Горе и Србије вођени су у Луцерну између 15. и 20. септембра 1912. Са црногорске стране у преговорима су учествовали Јован Пламенац и Јово Бећир, а преставник Србије био је Петар Пешић. Правна обавезност постигнутог споразума почињала је датумом потписа влада једне и друге земље, што је урађено на Цетињу и у Београду, истог дана 23. септембра / 6. октобра 1912. Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица- Београд 1996, 467.

а засигурно и раније. Вјероватно и у овом случају важи саопштена констатација да је идеја о савезу балканских држава снажно реafirмирана након анексије Босне и Херцеговине, не само у Русији и Србији, већ и у Црној Гори и Бугарској. Врло је вјероватно да је оно тада ушло у спољнополитичке планове држава, превасходно на нивоу идеје, али није познато ли су у тој фази вођени преговори ради постизања договора о стварању савеза балканских држава. Таква, преговарачка фаза, извјесно припада завршном периоду у коме је дефинитивно сазрела идеја о потреби стварања савеза балканских држава резултирала низом савезничких споразума ради рјешавања Источног питања.⁷

Оно што се може сматрати извјесним је да је о стварању савезу балканских држава, и у том контексту савеза Црне Горе и Бугарске, разговарано 1910. на Цетињу, у вријеме боравка цара Фердинанда Кобуршког на свечаностима поводом проглашења Црне Горе за краљевину. Извјештаји стране штампе с крунидбених свечаности говорили су о зближавању Црне Горе с Бугарском и о савезу три словенске државе под протекторатом Русије и руководством краља Николе. Црногорски краљ, с титулом фелдмаршала руске армије, погрешно је представљан као прва личност будућег савеза балканских држава. Нетачна је била и процјена да Русија стоји иза планираног савеза, тј. да је код ње тада постојала намјера да покрене рјешавање Источног питања. Ипак, с обзиром на интензитет спољних и унутрашњих разлога⁸ који су упућивали Црну Гору на ратну опцију, као и актуелност кризе

⁷ Види напомену 16.

⁸ Већ површан поглед на унутрашњу економску и социјално-политичку ситуацију у Црној Гори крајем прве деценије XX вијека, увјерљиво говори да је степен изражених противрјечности био тако висок да се могло говорити и о томе да су у земљи тињале клице озбиљних, тешко премостивих политичких подјела. Притиснута проблемима на унутрашњем плану, владајућа династија није била у много повољнијој ситуацији ни када је ријеч о њеној међународној позицији. Уздизање спољнополитичког угледа и утицаја Србије не само да је обезбјеђивало престиж њене династије, него је, штавише, утицало и на ширење унионистичког покрета у Црној Гори, који је у случају евентуалног будућег уједињења предност давао династији Карађорђевића. Ти разлози утицали су на процјене да би улазак у рат потиснуо у други план политичке сукобе и напетости у земљи. Територијалним проширењем, које би се тако остварило, реализовао би се један од главних спољнополитичких задатака Црне Горе и створили бољи услови за рјешавање нагомиланих економских и социјалних проблема народа са отварањем перспектива привредног развоја. Ратни успјеси могли су повратити углед династији и, осим тога, стварањем евентуалне „велике Црне Горе”, спријечити отварање питања уједињења са Србијом. Осим криза које су потресале Османско царство (Младотурска револуција 1908, рат с Италијом, малисорски устанци у сјеверној Албанији), и јачање националноослободилачких покрета на Балкану чинило је, са становишта црногорских процјена, такав политички концепт реалним. Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, 453-455.

у Османском царству, односно укупна политичка реалност на Балкану и у односима двију земаља, чине логичним закључак да је о неким аспектима црногорско-бугарског зближења, које би имало елементе уговора о савезу, било ријечи и на Никољданским свечаностима 1910.

У првом дијелу овог рада већ смо рекли да је питање савеза балканских држава висок степен актуелности добило у првој половини 1912, када су сачињени и први савезни уговори између: Бугарске и Србије, а убрзо Бугарске и Грчке. Рекли смо да су тако до маја 1912. између три балканске државе закључени савезни споразуми, а да је Црна Гора била ван тог процеса.

До сада познати архивски материјали, као и литература, дају, као што смо рекли, мало података о томе како се одвијао сам ток преговора који је резултирао савезом Црне Горе и Бугарске. Нешто више информација садржано је у дневничким биљешкама руског војног агента на Цетињу, Н. М. Потапова, па ће оне послужити као основ једног дијела нашег даљег излагања.⁹

На основу података које је забиљежио Н. М. Потапов, по казивању тадашњег председника владе Митра Мартиновића, 4. јула 1912, Јанко Вукотић и Митар Мартиновић упутили су бугарском представнику на Цетињу, Колушеву, формални предлог да се искористе тешкоће у којима се Турска налази да би остварили “политичке и националне задатке својих држава”. Претпостављамо да се “формални предлог” о коме Потапов говори може односити на “Предлог Краљевини Бугарске за рат против Турске”¹⁰ који је у литератури познат, мада на њему није написан датум доношења (везује се за август 1912). Ријеч је о обимном акту у коме, сем датума, нема ни потписа његових твораца. Због несумњиве важности коју он има за објашњење укупног питања (без обзира на то кад је сачињен), укратко ћемо подсетити на његов садржај.

Предлог Краљевине Бугарске за рат против Турске има пет посебних дјелова. Пошто се ради о непотписаном документу, вјероватно је ријеч о пројекту акта, који је касније требало да добије званичну форму. У првом дијелу који има карактер увода, “разлози и повод за рат” објашњени су интересима опстанка Црне Горе и Бугарске и потребом да “оба две добију проширење својих граница на рачун Турске у Старој Србији, Северној Албанији, Маћедонији, где су толики интереси обију Краљевина историјски, национални, политички и економски”.¹¹ Криза у

⁹ Ријеч је о дијелу дневника Н. Потапова за период балканских ратова (1912-1913) који се чува у Институту за историју Русије - Руске академије наука у Москви.

¹⁰ Г. Перазић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, 671.

¹¹ Исто.

Турској оцијењена је као једина прилика “за постигнуће циља” коју по сваку цијену треба искористити, јер би њено пропуштање било “на штету и праву пропаст нас Балканаца”. Такође, ни опоравак Турске, једино могућ “потпуним утомљењем словенског народа”, није требало дозволити.

У наставку је изнијет историјат мјера које су “стари турски режим” и Младотурци предузимали ради истребљења словенског живља на Балкану. Оцијењено је да даља судбина балканских Словена зависи од њих самих, односно да не треба очекивати да ће, кад је у питању Турска, “њено расуло” проузроковати промјену њених унутрашњих прилика. Такође није требало гајити илузије о помоћи европских сила, јер би оне тиме “оснажиле Балканске словенске државе а тиме и Словенство које кочи *Drang nach Osten*”, па би тако изгубиле природног савезника и земљу коју економски експлоатишу. Пошто би остављањем Турске “на миру споља” она “преживјела унутрашње недаће”, само њени природни непријатељи - Балканци могли су јој, “користећи се њеним унутрашњим тешким стањем”, задати тешки ударац.

Повод за рат објашњен је стањем хришћана, а “нарочито православних Словена у области Европске Турске које је увијек жалосно било под турским господством”, а које “сваким даном постаје жалосније и несносније ... у непрестаним пограничним сукобима ... и изгубљеној посљедњој нади да ће можда у Турској завладати ред, правда, слобода, једнакост”.¹²

Одлучујући да зарате на основу учињеног војног савеза, према Општем плану (други дио документа) требало је да Црна Гора прва ступи у рат и запосједне “извјесне сусједне области турске царевине са сврхом да што више турских снага привуче на себе”, а када се ово постигне, Бугарска се обавезивала да ће “са свом својом снагом ући у акцију и прећи границу Турске”. Ступање Бугарске у рат није могло бити касније од 30 дана “пошто Црна Гора зарати”.¹³ Рат је требало да се води “као нападни”, а размјеном официра при врховним командама требало је обезбиједити координацију операција.

“Циљеви ратовања и наде” изложени су у трећем дијелу документа. Ослобођење свих дјелова европске Турске од османског господства истакнуто је као коначан циљ ратовања. Његовом реализацијом

¹² Исто, 671.

¹³ Потапов наводи разлоге који су према М. Мартиновићу објашњавали ранији датум ступања у рат. Требало је да Црна Гора почне војна дејства мјесец дана прије Бугарске зато што је процјењивано да ће у случају сукоба главнина османских снага бити упућена на Бугарску, па би на тај начин Црна Гора на своју страну привукла што више османских трупа и држала се одбрамбено.

стварале су се претпоставке за проширење граница “обију савезних краљевина”. Нијесу, међутим, утврђене области на које једна и друга земља могу да претендују (као што је то учињено у српско-бугарском и грчко-бугарском уговору о савезу), али је речено да ће при проширењу својих граница двије земље имати у виду “да се задовоље разложни и праведни захтјеви краљевина Србије и Грчке”. Интересантно је, међутим, ако се имају у виду познате територијалне аспирације Црне Горе према сјеверној Албанији, да се као циљ ратовања двије државе предвиђало и стварање једне аутономне Албаније у границама “како се детаљним условима савеза предвиди”.

У овој формулацији највише се осјећао утицај аустроугарске политике. Мада је од формирања Призренске лиге националноослободилачки покрет Абанаца почео да стиче извјесни „национално-аутономни предзнак“, с обзиром на циљеве који су се жељели остварити и степен њене политичко-институционалне профилацију, Лига није могла да буде центар националног покрета који би водио политику националног ослобођења и стварања властите државе. Идеја о стварању албанске државе, нарочито актуелизована у другој половини 1912, много више била је продукт политике Беча, и његове чврсте ријешености да стварањем албанске државе спријечи, евентуални, излазак Србије на море.

Да је та могућност била сасвим реална показао је ток првог балканског рата, у коме су српске трупе након успјеха у заузимању албанских територија, практично биле на домак остварењу историјских тежњи за изласком на море. На пројекат о формирању албанске државе, којим Аустро-Угарска не дозвољава Србији излазак на море, пристала је Црна Гора. Недоследност њених политичких ставова огледала се у непоштовању властитих ратних планова.

Познато је да је главни правац ратних дејстава црногорске војске била сјеверна Албанија и Скадар. Прихватање пројекта о стварању албанске државе, у преговорима о споразуму с Бугарском, свакако је те планове могло да угрози. Развој војних дејстава након почетка рата то је и потврдио, ускраћивањем могућности да Скадар припадне Црној Гори. Будући да је одлукама Амбасадорске конференције у Лондону формирана албанска држава, Скадар је морао остати у саставу Албаније, чак ни након заузимања није могао припасти Црној Гори.

Колико је *Предлог пројекта споразума с Бугарском* о коме Потапов пише у свом дневнику био близак могућем „konaчном“ усменом споразуму по коме је рат започео, потврђује и то да је предвиђао да “Вријеме почетка рата” (четврти дио Предлога) буде што прије, а најкасније 1/14. септембра¹⁴. Пошто је аутор предлога очигледно била Црна Гора, пред-

¹⁴ Живко.г. Павловић, Опсада Скадра 1912-1913, Београд 1926,29.

лагано је да се слична понуда о савезу, заједно са Бугарском, учини и Грчкој и Србији.¹⁵

У посљедњем дијелу документа, “О закључењу мира”, искључена је могућност сепаратних преговора, а за случај спора између двије државе о диоби “материјалних користи”, коју оне саме не би могле ријешити, остављено је да то питање ријеши руски цар. У случају да то “он не би хтио” та улога би била повјерена предсједнику Сјеверноамеричких Савезних Држава.

Потапов наводи да је Митар Мартиновић у разговорима с Колушевим истицао (а то је стајало и у поменутом предлогу), да иако се преговори односе на савез са Бугарском, “сходне понуде треба учинити Краљевини Грчкој и Србији”. Његово инсистирање да споразум треба шире схватити, говорило је о убјеђењу да се на успјех не може рачунати без учешћа Србије и Грчке у рату. При томе, предлагање споразума о савезу Црне Горе и Бугарске са Србијом и Грчком само потврђује раније изнијети став о необавијештености Црне Горе, о дотадашњим резултатима уговорног обавезивања. Или, о томе до ког степена су преговори о савезу осталих балканских држава већ били стигли. Све упућује на то да на Цетињу почетком августа 1912. још нијесу били упознати о резултатима који су у том погледу већ били постигнути између појединих балканских земаља.¹⁶

С обзиром на фазу у којој су се тада налазили црногорско-бугарски преговори, коначне детаље споразума требало је тек договорити. Митар Мартиновић је био спреман да ради тога пошаље у Софију повјерљиво лице које би изложило ставове и услове црногорске владе. О црногорском предлогу Колушев је телеграфски извијестио своју владу. Бугарски цар Фердинанд у то вријеме није био у пријестоници, али је бугарска влада одговорила да она у принципу прихвата предлоге Црне Горе. Влада Бугарске је при томе сугерисала, вјероватно у намјери да преговоре одржи у тајности, да се у Бугарску не шаље повјерљиво лице, већ да црногорска влада своје предлоге изнесе Колушеву.

Даљи ток преговора које Потапов описује на основу казивања Митра Мартиновића, одвијао се овако: 5/18. августа 1912. Колушев је са Цетиња отишао у Софију. Пошто је тамо већ од почетка августа боравио краљ Фердинанд, црногорски предлог је расправљен у прису-

¹⁵ Исто, 30-31.

¹⁶ Наиме, српско-бугарски споразум о савезу, којим је извршена и подјела интересних сфера у Македонији, био је закључен још 29. фебруара/13. марта 1912, а српско-бугарска војна конвенција о плану ратних дејстава 29. априла/12. маја 1912. Такође, током преговора на Цетињу, Бугарска је већ имала закључен уговор о савезу с Грчком (16/29. маја 1912), док је војна конвенција с Грчком закључена 22. септембра/5. октобра 1912.

ству бугарског краља. Питање које се поставља је с којим предлогом је Колушев заиста отишао у Софију. Да ли је то овај који смо претходно цитирали или неки други.

Наиме, на нивоу архивских докумената сачувани су, сем поменутог, пројекти још два таква споразума. Први је *Уговор о ратном савезу између Бугарске и Црне Горе*, који смо нашли у списима Јована Пламенца, који се чувају у Архивској збирци Библиотеке Историјског института Црне Горе.¹⁷ У преамбули Уговора предвиђа се да овај уговор, чији је садржај утврђен у пет чланова, буде потписан од „представника Његовог Величанства Краља Црне Горе и Његовог Величанства Цара Бугарске“. Планирано је, дакле, било потписивање уговора, не од шефова држава, већ њихових изасланика. Циљ потписивања *Уговора...* био је у жељи два владара да: “своје сународнике хришћане ослободе од Турског господарства”.¹⁸

У односу на претходни, много шири и давно публикован *Предлог царевини Бугарској за рат против Турске*, овај архивски документ не доноси ништа посебно, а ни ново. И он је у члану 1 предвиђао да Црна Гора, дест дана по потписивању, прва започне рат против Османског царства, а да Бугарска, након што Црна Гора привуче на своју страну што више турске војске, својим војним снагама нападне турске, „не касније од тридесет дана пошто Црна Гора објави рат Турској“.¹⁹

Као и његова влада, бугарски цар је прихватио предлог црногорске владе о склапању уговора о савезу. Сложио се и с битним елементима *Уговора*, између осталог и с тим да ни једна држава не може закључити мир без пристанка друге²⁰. Државе савезнице су биле дужне водити рат свим расположивим снагама (чл. 2) и нису смјеле склопити сепаратни мир (чл. 3). У случају побједоносног рата, двије државе су се обавезале на закључење таквог мира који би им обезбиједио што веће територијално проширење држава. У случају спора, територијалног или неког другог, остављено је да он, уз обостран пристанак, буде ријешен од руског цара, а ако он не би пристао, председника Сједињених Држава (чл. 4). Посљедњи члан је предвиђао начин ступања на снагу уговора, и тај момент се везивао за датум потписивања владара једне и друге државе (чл. 5). И овај документ је без датума, и без потписа представника било које земље уговорнице. Будући мање опширан, садржао је само главна рјешења савезничких односа, а нека питања која су била детаљније регулисан *Предлогом царевини Бугарској за рат про-*

¹⁷ Г. Перазић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, 873

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

тив Турске, у њему нису ни поменута. Као и претходни, на шта упућује његов наслов, и овај је вјероватно био прављен као предлог црногорске стране.

Трећи документ с недостацима оба претходна (вријеме настанка, потпис особа које су га сачиниле) је нацрт споразума Црне Горе и Бугарске који се чува у фонду Гошева у Централном државном архиву у Софији. Без икакве сумње, написао га је сам Колушев на основу разговора с краљем Николом I који је у ствари одредио његов садржај, а представник Бугарске му дао само форму уговора. У односу на акт из списка Јована Пламенца, овај документ је нешто опширнији, садржи 9 чланова, али чињенично је знатно богатији.

У првом члану експлицитно је казано да: „1. Црна Гора предлаже Бугарској савез у заједничкој војној акцији против Турске“. Циљ савеза је одређен на: „територијално проширење обеју савезница на рачун Турске“, а за крајњи резултат одређено „ослобођење свих области у Европи које су под отоманском влашћу“.²¹

Оно што акт из писма Јована Пламенца није садржао али јесте *Предлог царевини Бугарској за рат против Турске*, јесте обавеза држава савезница да се „приликом проширења својих граница“ заузму и за „испуњење оправданих захтева Србије и Грчке, као и за успостављање аутономне државе Албаније, у границама које буду одредиле саме савезнице“ (чл. 2).²²

И у овом документу константована је обавеза Црне Горе да прва ступи у рат с Турском „улазећи у суседне турске области како би на ту страну привукла што је могуће више турске војске“. Бугарска се као и у претходним пројектима обавезала да ће ступити у рат „свим расположивим војним снагама улазећи у Турску“, не касније „од 30 дана по проглашењу рата од стране Црне Горе“ (чл. 3).²³

Предвиђено је вођење нападачког рата, „како се непријатељу не би пружила прилика за предах“. То је била суштина заједничког плана дејстава, али је пројект споразума предвиђао и да савезнице имају и своје властите оперативне планове. Такође је била предвиђена размјена одређеног броја официра који би одржавали везу „између двеју војски а у циљу спровођења заједничког плана и заједничког циља (чл. 4).²⁴

²¹ Централни државни архив Бугарске, (ЦДА), ф. 568, оп. 1, а.е. 794, л. 3, 4. – Документ се чува у фонду „Гешови“, није датиран - вјероватно је нацрт споразума, написан од др Н. Колушева који у вези с тим одлази у Софију. Документ смо добили љубазношћу колегинице Илијане Илијевне из Балканолошког института у Софији, на чему јој се, овим путем, најљубазније захваљујемо.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

Пети члан је садржао инвокативни дио, с позивањем на Бога, али је истицао и погодности важне за повољан исход рата. У њему је, дакле, наглашено да се Црна Гора узда: а) у Бога и у властите снаге Краљевине; в) у пољуљану унутрашњу ситуацију Турске; с) у рат Турске и Италије; д) у чврсту веру да хришћанска Европа неће затражити ометање ових планова и оправданих захтева савезница; е) и, најзад, уколико нека од Великих сила пожели да се овоме успротиви, у снажну вјеру да вјековна заштитница свих словена, Русија, то неће дозволити (чл. 5).²⁵

За најкаснији датум отпочињања рата Црне Горе одређен је 1. септембар (чл. 6).²⁶

Наредни члан је потврђивао необавијештеност Црне Горе о дотадашњим резултатима на склапању балканског савеза, тј. њено пристајање да уз међусобни договор са савезницом, двије државе: “размене и усагласе ставове и са Србијом, Грчком и виђенијим Албанцима“ (чл. 7).²⁷

Као и у документу из списка Јована Пламенца, забрањивао је почетак преговора о миру без сагласности друге државе чланице савеза. Сепаратни мировни преговори нису, дакле, били дозвољени (чл. 8).²⁸

На исти начин је регулисано питање рјешавања спорова територијалног карактера, или материјалне природе, за које је, ако их државе савезнице споразумом саме не ријеше, предвиђена надлежност руског цара. Као и у претходном акту, његов непрестанак давао је могућност да се рјешавање тог питања пренесе на предсједника САД (чл. 9).²⁹

Пошто је црногорске ставове бугарској страни преносио њен дипломатски представник на Цетињу, да би своју преговарачку позицију учинио чвршћом, краљ Никола је уверава Колушева да ће он имати на располагању 60-62 хиљаде добро наоружаних људи. Сам Колушев је оцјењивао да та бројка мора бити знатно мања, тј. да људи под оружјем не може бити више од четрдесет хиљада.

У разговору, краљ Никола је увјеравао бугарског дипломатског представника да га велике силе неће изневјерити. Колушев наводи да му је приликом разговора на ову тему краљ Никола рекао да се чак може рачунати на подршку неких сила и значајно додао: „Ви ме разумијете и када Вам говорим а *demi-mot*“. Дипломатски представник Бугарске је на то одговорио: „Али, ја бих радије да говоримо пуним ријечима“. Краљ, наводно, на то заћутао, а Колушев га је пита: „Ви сте званично

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

обећали Руском Цару и Аустријском Императору да ћете чувати мир; како ћете онда оправдати Ваш садашњи поступак и нећете ли тиме на Себе навући Њихов *souffrouh*?“ Одговор који је улиједио гласио је: „Бечу нисам дао никакво обећање. А што се тиче Русије ... Ah, si je pouvais vous [нечитко] *fout!*...“. И након кратке паузе краљ Никола је додао: “В. Силе неће бити против нас! Неће нас изневерити!”

У свом дневнику Потапов, међутим, износи један нов детаљ, кога нема ни у једном од претходно помињаних предлога нити у цитираном разговору с Колушевом пред његов одлазак у Софију. Ријеч је о усменом обећању краља Фердинанда да ће Црној Гори одобрити зајам од 2 - 3 милиона франака. Потапов је процјењивао да је материјална страна споразума, осим зајма Црној Гори, предвиђала још и помоћ од 700.000 лева годишње. Једини озбиљни услов истицан са бугарске стране у вези са црногорским предлогом, био је везан за дан почетка војних дејстава. Према ставу Бугарске, требало је да дан почетка ратних операција црногорске војске двије државе заједнички објаве.

С наведеним елементима одговора, Колушев се 18. августа 1912. вратио на Цетиње.³⁰ Изузев питања почетка рата, сви елементи споразума (вјероватно и његова материјална страна, били су прихватљиви за Црну Гору. Предсједник владе Митар Мартиновић је у том погледу био на становишту да рат треба што прије отпочети, и за датум почетка ратних дејстава предложио 27. септембар. Према тако скором почетку рата резерве су изнијели краљ и наслједник. Поводом датума почетка ратних дејстава дошло је до извјесних несугласица и између појединих чланова двора и владе. Чланови краљевске породице и сам краљ су сматрали да је 27. септембар исувише кратак рок за припрему ратних дејстава. Осим тога, како Потапов наводи, на двору је постојала и антиратна струја. Предводио ју је престолонаслједник Данило. Под утицајем аустроугарског посланика Гизла и дипломатског представника Њемачке Екарта, он је покушао да утиче на краљеву одлуку о рату.³¹ Ради тога је, по повратку Колушева, престолонаслједник одвео краљевску поро-

³⁰ У свом извјештају од 18/31. августа Гавриловић на основу повјерљивог разговора са Јованом Пламенцом обавјештава своју владу да је Колушев донио ову понуду из Софије: војну конвенцију против Турске, изменом нота или другојаче. Тачке конвенције: 1. Црна Гора улази у рат у Конвенцији одређеном року. 2. Бугарска за њом најдаље у року од месец дана, 3. Бугарска даје Црној Гори субвенцију за рат, 4. Примирје и мир неће закључити једна без друге. Пламенац тврди да сфере нису одређиване, нити тачно циљ војне. Само: рат против Турске; свако са своје стране у правцу ком хоће”. ДАЦГ, МИД-ПО, 1912, ф. IV, I/1-XVI, X IB/193.

³¹ Потапов је процјењивао да је такво понашање престолонаслједника вјероватно посљедица неких тајних преговора с Аустро-Угарском о територијалним уступцима Црној Гори.

дицу у Тополицу, у намјери да краља одврати од рата.³² Антиратни рад престолонаследника узнемиравао је и Митра Мартиновића, па га је овај, наводно, у разговору питао: “Какав то ђаво одвраћа господара од рата? Час хоће час неће!”.

Спор око 27. септембра као датума почетка ратних дејстава убрзо је ријешен одговором који је стигао из Бугарске. Бугарска влада је, наиме, одговорила да тај датум не одговара њеној земљи, односно да је за Бугарску то прерано, и зато је тражила да се почетак ратних операција одложи “до коначног споразума са Србијом и Грчком”. Одлагање почетка рата у преговорима са Бугарском црногорска влада је искористила за отпочињање преговора о војном савезу са Србијом. Што се, пак, грчко-црногорског споразума тиче, Потапов износи да је црногорска влада још раније била прихватила предлог Венизелоса о заједничком изношењу извјесних захтјева Порти о реформама у корист хришћанског становништва.

Предлози да војне операције почну 14. а потом 27. септембра 1912, очигледно су говорили о жељи Црне Горе да што прије уђе у рат. То је подразумијевало да и споразум о савезу, барем са Бугарском, буде претходно склопљен. Међутим, иако је током црногорско-бугарских преговора већ начелно било усаглашено да црногорска војска отпочне ратна дејства, тај дио договора црногорска страна није могла лако реализовати због обавеза које је преузела војном конвенцијом с Русијом. Да би се избјегло кршење споразума, а тиме и укидање руске војне субвенције, у међународној јавности се настојао створити утисак да ратно ангажовање Црне Горе није било посљедица њене слободне воље, већ да је наметнуто војним ангажовањем осталих балканских држава, односно да је она у том погледу само слиједила њихов ратни пут. Да би обезбиједила такву врсту „алибија“, од посебног значаја је било да Црна Гора прва не изда наредбу о мобилизацији своје војске. Не желећи да први започне послове око мобилизације војске и уласка земље у рат, краљ и влада су, како је преносио руски дипломатски представник А. А. Гирс, увјеравали Министарство иностраних дјела Русије о свом поштовању преузетих савезничких обавеза, односно о уздржаном ставу Црне Горе, тј. да ће краљ Никола бити посљедњи од балканских владара који ће објавити мобилизацију.

Спутаност у самосталном одлучивању и ишчекивање да мобилизацију прва објави нека од балканских држава, појачавали су не-

³² О одласку краљевске породице у Бар своју владу информисе и Гавриловић у претходно цитираном извјештају. И он говори о колебању краља у погледу рата, а посебно у погледу савеза са Бугарском, због неповјерења које је имао према краљу Фердинанду. ДАЦГ, МИД-ПО 1912, ф. IV, 1/1-XVI, X, IV/193.

рвозу политичког врха Црне Горе. Зато, док су преговори с Бугарском а и Србијом посљедњих дана септембра 1912. још трајали, када су на Цетињу посланици ових држава добили обавјештења својих влада да ће оне “у току наредних дана” донијети одлуку о мобилизацији, предсједник црногорске владе је с приличним незадовољством примио ту вијест, инсистирајући да се мобилизација њихових војски нареди што прије.

Ситуација се за Црну Гору значајно промијенила када је Бугарска 30. септембра 1912. објавила мобилизацију своје војске. Ту информацију је ускоро потврдио и сам Колушев, затраживши од краља обавјештење када ће бити наређена мобилизација војних снага Црне Горе. Након једночасовног разговора, који је истог дана касно увече водио на двору, Колушеву је речено да пренесе својој влади да ће црногорска војска бити мобилисана кроз неколико дана. Вјероватно је за такву краљеву одлуку одлучујућа била намјера да се пред Русијом што дуже одржи привид о војној уздржаности Црне Горе и поред све компликованије ситуације на Балкану. Међутим, пошто се она није уклапала у обавезе о првом ступању у рат из споразума с Бугарском, на инсистирање Митра Мартиновића, Јанка Вукотића и Јована Пламенца, краљ је у току ноћи ипак промијенио ту одлуку. Колушев је поново позван на двор и саопштено му је да ће наредба за мобилизацију војске бити издата сјутрадан, 1. октобра 1912.³³

Сходно тој новој одлуци, у наставку разговора је договорено да датум почетка ратних дејстава црногорске војске буде 9. октобар 1912. Шифровано обавјештење о томе одмах је послато Пламенцу у Цариград. О донесеним одлукама српска и грчка влада су обавијештене преко њихових посланика: Гавриловића и Евгенаидиса.³⁴ Пошто су испољили невјерицу према њиховом садржају, српском и грчком посланику је показан телеграм упућен Пламенцу у Цариград. Након тога су из Београда и Атине стигла упозорења о сувише раном датуму почетка ратних дејстава и тражено је да се Црна Гора још неко вријеме уздржи од рата.

С обзиром на овакву реакцију Србије и Грчке, лако се може доћи до закључка да је датум почетка ратних операција црногорске војске утврђен само на основу црногорско-бугарског споразума о савезу, без консултовања влада осталих балканских држава. Као и необавијештеност Црне Горе о преговорима балканских држава, врло

³³ Општа мобилизација црногорске војске заиста је објављена 18. септембра / 1. октобра 1912. Опширније види: Митар Ђуришић, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1960, 59.

³⁴ Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1878-1918*, 47

је вјероватно да важи и обрнуто. Да у Атини и у Београду нису знали за ток и резултате црногорско-бугарских преговора о савезу. На такав закључак упућује и казивање Митра Мартиновића које преноси Потапов. Према њему, у понедељак 7. октобра 1912, пред одлазак у Бар, гдје је био стациониран Приморски одред којим је он командовао, Мартиновић је отишао код Колушева да се опрости и тамо затекао Гавриловића и Евгенаидиса. На њихову примједбу да Црна Гора можда прерано почиње рат, Мартиновић је одговорио „да су се тако обавезали Бугарској“. Колушев је то потврдио, а „Срби и Грци су се умирили“.

Црна Гора и Бугарска су наведеним путем постигле договор о битним питањима везаним за међусобно војно ангажовање у предстојећем балканском рату. Пошто писменог споразума није било, све се свело на усмену сагласност бугарске стране на поднијети црногорски предлог, који је током преговора са Колушевим допуњен. Такав начин постизања споразума о савезу двије земље потврђује и дио изјаве црногорске делегације, коју је на Мировној конференцији у Букурешту прочитао Јован Матановић. У њој је, поред осталог, речено да је у августу 1912. црногорска краљевска влада предложила „краљевској бугарској влади савез у коме је било предвиђено да се у случају ако би Порта својим понашањем изазвала рат, обадва савезника помажу“ и да је „Краљевска³⁵ Бугарска Влада, преко свог представника на Цетињу усвојила овај предлог“.³⁶

Вјероватно је кратак рок у којем су преговори вођени утицао на то што није дошло до закључивања споразума у писаној форми. На то упућује и податак да се у списима Јована Пламенца, једног од учесника у преговорима о савезу са Србијом у Луцерну, налази текст нацрта уговора о савезу између Црне Горе и Бугарске³⁷).³⁸

Иако званичног акта о савезу Црне Горе и Бугарске није било, очигледно је да је споразум те врсте усменог карактера постигнут. По ономе што смо навели, видљиво је шта су били и основни војни елементи споразума. Његова практична важност, без обзира на то што није сачињен у писаној форми, била је у томе што је, поред постојања међусобних уговора о савезу других балканских држава, њиме био

³⁵ Уговор о миру од 28. јула / 10. августа 1913. године, Београд 1914, Публикација МИД-а, 74.- У наведеном Уговору о миру... црногорски делегат је бугарску владу назвао „краљевском“, иако је Бугарска била царевина

³⁶ Исто.

³⁷ ИИРЦГ АЗ, ф. 176, Хартије Јована Пламенца.

³⁸ Исто; Члан 4 је гласио: „Ако би савезници били побједници то има бити закључен такав мир по којем би Бугарска и Црна Гора добила што већа државна проширења“. За случај спора предвиђена је арбитража руског цара, или предсједника Сједињених Држава.

утврђен датум уласка црногорске војске у рат, а самим тим и почетак Првог балканског рата.

Током преговора са Колушевим на Цетињу и приликом доношења одлуке о мобилизацији (1. октобра) било је ријешено да ратне операције отпочну 9. октобра 1912. Споразуми о савезу са Србијом, односно Политичка и Војна конвенција закључене 6. октобра, такву одредбу нијесу садржали. Црна Гора је, ипак, 8. октобра покренула своју војску према Скадру. Ратна прокламација краља Николе, којом је позвао сјеверноалбанска племена у борбу против Турака, објављена је 9. октобра.³⁹ Тако су започеле ратне операције којима је ријешена судбина Османског царства у Европи.

Из свега произилази да су, на мање или више директан начин, Црна Гора и Бугарска значајно утицале на стварање савеза балканских држава. Већ успостављена политичка и војна подијељеност свијета на два блока држава, јављала се као мотив за борбу око контроле над савезом балканских држава. Супротстављеност спољнополитичких циљева Русије и Аустро-Угарске утицала је на њихову међусобну борбу за престиж на Балкану. У тим крупном политичким пројекцијама и сучељавању интереса великих сила, на маргинама њихове политике и политике балканских држава, иза којих су стајале те исте велике силе, нашла се и Црна Гора.

Политичка и економска криза у земљи, као и одсуство јасног спољнополитичког концепта и обезбијеђене политичке заштите неке од великих сила на међународној сцени, утицали су да Црна Гора без довољно информисаности о односима и дешавањима на европској политичкој сцени, кад је балкански савез у основи већ био склопљен, ушла у преговоре с Бугарском. Преговори су резултирали споразумом о савезу који је био у нескладу с главним спољнополитичким циљевима Црне Горе и веома неповољан за њу. Прерано ступање у рат, с малом војном снагом, било је резултат усаглашене „војне доктрине“ само двије државе Балкана, а не свих чланица балканске алијансе.

Овакав историјат настанка савеза балканских држава утицао је на изостанак ратне стратегије по којој би све државе балканске алијансе заједничким наступом започеле операције за ослобођење од османске власти преосталог дијела европског континента. Неусаглашеност ратних планова балканских држава, тајновитост у склапању савезничких споразума, у којима су нескривено учествовали и представници великих сила, утицали су најприје на политичку а затим и на војну неусклађеност њихових дејстава.

³⁹ Др Михаило Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970, 23.

За Црну Гору је тако створен веома неповољан спољнополитички оквир, који је био један од разлога политичког лутања у тражењу војног и политичког савезника међу балканским земљама, али и војног неуспјеха у Сјеверној Албанији. У свему томе веома значајну улоги су имале велике силе, посебно Аустро-Угарска и Русија.

Radoslav RASPOPOVIĆ

GREAT POWERS AND THE FORMATION OF THE BALKAN ALLIANCE IN 1912

Summary:

An annex to the question of negotiating an alliance between Montenegro and Bulgaria

Montenegro formed an alliance with Bulgaria long after the alliances between Bulgaria and Serbia, or Bulgaria and Greece, were formed. It is important to emphasize that, even though Montenegro was one of the main advocates of a Balkan Alliance as a way to open the Eastern question since 1910, it was neither informed nor invited to join the process. The silent treatment the Great Powers were giving Montenegro – Russia, Great Britain, Austria-Hungary, and the Balkan countries such as Serbia, Bulgaria and Greece – resulted in the fact that Montenegro accepted an alliance with Bulgaria and, though militarily unprepared, was the first country to enter the war which ended the rule of the Ottoman Empire in Europe.

Маја ЂУРИЋ*

ФОТОГРАФИ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

ABSTRACT: *Although the first newspaper had appeared in Montenegro in 1871, photography was included some half of the century since its introduction in the press worldwide. The first photo reporters, Vaso Radulović from Montenegro and the foreigners who arrived as reporters, came to the scene only in the First World War.*

KEY WORDS: *Montenegro, photography, photo journalism, First World War, Vaso Radulović*

Иако су се у Црној Гори прве новине појавиле већ 1871, фотографија им се придружује тек пола вијека након њених почетака у свијету. У Првом свјетском рату јављају се и први фоторепортери, Васо Радловић из Црне Горе и странци који долазе као извјештачи.

Ратови између 1912. и 1918. забиљежени су и на фотографијама иначе филмског сниматеља **Самсона Чернова**, који је стигао и на црногорско бојиште. У току Првог балканског рата 1912, неколико иностраних филмских кућа снимало је филмске сцене о борбама и побједама црногорске војске, посебно о опсади и паду Скадра. На основу тада снимљене филмске грађе, разна европска филмска предузећа створила су више филмских журнала о овом турско-црногорском рату.

Самсон Чернов, Јеврејин руског поријекла са француским држављанством, дошао је у Црну Гору и Србију 1912. године као ратни дописник листа *Илустрацион (L' Illustration)*. Новинарском, филмском, фотографском и умјетничком активношћу у наредне четири ратне године прати ратна дешавања на нашим подручјима. Својим фотографијама и личним наступањима у јавности на Истоку и Западу, успио је да по-

* Ауторка је доцент на Факултету визуелних умјетности, Подгорица.

каже свијету напоре и патњу народа, и подвиге црногорског и српског војника на фронту.

Више се у томе истакао **Васо Радловић**, вјероватно први црногорски фоторепортер, који је, као добровољац, био учесник балканских ратова у својству фотографа. Војни музеј у Београду има у посједу 140 фотографија Васа Радловића, које је 1937. године откупио од аутора. Радловић је све фотографије пропратио исписаним легендама и печатима фирме. Са тих фотографија преснимавањем су направљени негативи. Заслужан и као етно-фотограф, биљежио је народне мотиве, ликове и крајеве у Црној Гори, јужној Србији и на Косову и Метохији. Послије рата наставио је редовну фотографску активност радећи у Подгорици, са филијалом у Пећи, гдје његов рад на терену биљежи Петар Ђуза, у записима о старој фотографији на Косову и Метохији.

О његовом ангажману као ратног фотографа пише у свом путопису и Александар Башмаков, који описује детаљ из биографије Васа Радловића, и вриједност фотографије као документа стања и дешавања у земљи.¹

„Међу присутнима нашао се и млади и одважни фотограф, онај који се усудио да својим апаратом овјековјечи трагове страшног догађаја што се збио овдје прије двије године, када је убијен један Црногорац у Ругову.“²

¹ „Прича се да је то била једна црногорска чета, која се пробила из Васојевића у Ругово у једној од непрестаних пограничних зађевица. Главу тог јунака Руговци су донијели у Пећ и над њом се цио дан изругивала градска свјетина. Овдашње албанско становништво је ликовало и носило главу по граду, ругајући јој се и на сваки начин је вријеђајући. На крају је предата пећкој дјечи, која су се играла с њом као с лоптом, а увече је бачена на ђубриште у српској четврти. Ујутру су се Срби најзад одважили да узму ту мученичку главу црногорског брата и окупили се побожно иза зидова манастира да је сахране. Фотограф је начинио снимак сахране те главе и поклонио ми један примјерак те врло ријетке фотографије, која је тада била забрањена од турских власти. Због тога је осуђен на казну затвора од 15 година, али је послје три мјесеца на интервенцију руског конзула у Митровици, С. В. Тухолке, ослобођен. Ја нарочито истичем храбри поступак овога младог Србина баш зато што је питање да ли се крвави поступци звани 'зулум' дешавају или не вјечни предмет спорења. Европљани радо вјерују увјеравањима турских власти и свакаких фразера да је све то сушта бесмислица и приче из старих времена. Међутим, питање да ли се ужаси дешавају или не, или су то само пуне приче, од огромне је важности, од чега зависи у којем ће се смислу извести крајње озбиљни политички закључци. И ево, једна таква фотографија вриједи колико десет учених траката или судско-дипломатских записника.“ У Башмаков, Александар, *Преко Црне Горе у земљи Гета*, Подгорица: ЦИД, 1996. године, стр. 98.

² Према личном сазнању преводиоца и напису Милоша Велимировића (*Илустрована ратна хроника*, Београд, 1912, 21, стр. 2) убијени је Јосо Спалевић (Радић можда по ужем братству) из Шекулара. Његову главу су'носили и показивали, прикупљајући бакшише, од пећких мухамеданца'; фотограф је Васо Радловић, осуђен због овога'на

Балкански рат 1912 - La guerre balkanique 1912
Љешине Башибозука - Bachibouzouks tués.

Сл. 1. Фотограф Васо Радуловић, *Љешине Башибозука*, 1912.
- колекција Јована Вуксановића

Васо Радуловић издао је велики број разгледница са ратишта. Фотографије на разгледницама прате и догађаје на самом ратишту, у очигледном покушају преношења атмосфере ратних акција са првих линија: *Црногорци бомбардују утврђења на Тарабошу, Црногорски митраљези 500 м од турске позиције, Продужење борбе из првог освојеног турског шанца на Бардањолу, Црногорска извидница опажена од непријатеља на Штоју, Митраљешка чета очекује Турке, сцене када бригадир Радомир Вешовић с артиљеријом прелази Лим, сцене са лешевима Љешине Башибозука*. Фотографисао је и мирније сцене у залеђу у вријеме затишја борбе, и живот у логорима *Кучи славе крсну славу у логору под Скадром, Црногорски шанец пред Враком, Логор црногорске војске код Тузи*, па и посјете владара *Краљевић Данило прегледа заробљено оружје на Шипчанику*.

Препознатљива сцена кроз историју умјетности је штампана на разгледници *Краљ посматра битку*. Радуловић је пратио и веселије догађаје, као онај на разгледници *Долазак међународних трупа у Скадар*.

10 година тамнице у оковим'; тамновао скоро двије године као најгори разбојни'. Снимак у *Илустрованој ратној кроници*, Нови Сад, 6, стр. 47, из незнатно је различите позиције, али слабијег квалитета од овога овдје.

Сл. 2. Васо Радуловић, *Кучи славе крсну славу у логору под Скадром, 1912.* - колекција Ј. В.

Урадио је и романтичарску разгледницу, на којој су фотомонтажом сједињени фотографија и цртеж, и креирана композиција на којој Наполеон из облака надгледа битку и диви се црногорској војсци и њеном јунаштву. На разгледници је и одштампан коментар *Наполеон: Ово су људи*. Радио је и пропагандне разгледнице, као она владара *Војшите у слози је спас – Балкански савез*.

Прашки илустровани часопис *Светозор* препун је репродукција из балканских ратова. У часопису *Светозор* основу чине ратне фотографије снимљене на тлу Црне Горе, Србије, Бугарске и Албаније. Фотографије су садржином претежно аутентични документарни снимци, док се код једног мањег броја примјећује врло изражен ретуш, доцртавање ликова и недовољно јасних линија објеката. Аутори већине фотографија у *Светозору* су чешки војни љекари, чланови добровољне љекарске мисије у Црној Гори, дјелимично и у Србији, током балканских ратова. На њиховим фотографијама су различити мотиви, претежно ратни призори, војнички биваци, разрушена насеља, рањеници или заробљеници.

Постоји извјестан број врло драматичних снимака, урађених током ратних дејстава, или током санитетског збрињавања рањеника, а међу њима су и неке антологијске фотографије. Једна од њих је она са рањеним Митром Лаковићем-Дрекаловићем, који је не само храбро, већ

Сл. 3. Васо Радуловић, *Наполеон: Ово су људи!*
Живио Балкански савез, разгледница, 1912. - колекција Ј. В.

и са осмијехом попут античког хероја, подносио оно што се једва може замислити.³ Та фотографија, на жалост, није потписана.

На многим фотографијама је и краљ Никола, затим чланови његове породице у обиласку рањеника, и сусрети његових синова Мирка и Петра са борцима, па чак и са заробљеницима.

Аутори фотографија су шест Чеха, како тврди Горан Малић, од којих су петорица љекари и фотографи аматери,⁴ а један, Ф. Павлик је, по свему судећи, новинар и ратни извјештач.⁵ *Др Рихлик (Ryhlik)*, непознатог имена, био је шеф чешке љекарске мисије у Црној Гори. Доста је снимао на различитим мјестима. Судећи по садржајима фотографија, често се налазио уз војску, јер снима на положајима, током опсаде Бардањолта и Скадра, прелаза ријеке Кир и др. Врло добре фотографије су *Грбови црногорских војника на Бардањолту*, *Принчеви Мирко и Данило на броду на Скадарском језеру*, *Опсадни топ српеман за паљбу* итд. За разлику од других, претежно регистративних сниматеља, овај

³ Непознати фотограф, *Потпоручник Митар Лаковић Дрекаловић Куч*, рањен при јуначком јуришу на Деу, 27. септембра 1913. Из књиге *Онам' онамо*, Нови Сад, 1913.

⁴ Малић, Горан, *Чешки фотографи у Србији и Црној Гори у току балканских ратова*, Београд: Рефото, 2001, стр. 50-51.

⁵ Најприје стациониран у Бугарској (у војној болници која се налазила у гимназији у Пловдиву), а од 1913. добровољац у српској војсци.

фотограф се (уз Јехличку), највише приближава адекватном изразу праве ратне фотографије.

Др Нехиба (Nechiba), такође непознатог имена, биљежи разне догађаје, али претежно оне за успомене. Таква је фотографија која биљежи посјету супруга љекарима у мисији. На његовим фотографијама препознајемо и остале чланове експедиције, и неке од љекара-фотографа: нпр. Рихлика, Черног и Мерхаута. На једној серији од више фотографија, он снима сцене са ратног брода на Скадарском језеру.

Др Кветослав Мерхаут (Merhaut) је такође припадник експедиције. Од укупног броја сачуваних фотографија, његових је девет, а на њима су претежно атмосфере и мотиви ратишта након освајања Скадра: *Долазак црногорске војске у Бар, Долазак краља Николе пред палату, Предаја заставе, Кнегиња и принцезе обилазе рањенике и Долазак у манастир.*

Др Вратислав Черни (Černi) је, изгледа, боравио кратко у Црној Гори и то, по свему судећи, само као посјетилац љекарске мисије. Снимао је фотографије на положајима војске у Бару, и у Скадру и догађаје у пристаништу, уз сачуване жанр-сцене (нпр. изврсна је слика *Три брата Братоножића*).

Последњи, Франц Павлик, једини је професионалац у групи. По свему судећи, био је дописник чешких и неких њемачких листова, али се не зна да ли је био члан љекарске екипе или можда ратни добровољац.⁶

Већина ових фотографија штампана је у серији књижица издатих у периоду од 1913. до 1915. године, са заједничким наднасловом *Слике из Балканског рата*, формата приближно 15 x 23,5 цм. Издавач и штампар је учитељско друштво *Натошевић* из Новог Сада.⁷

Неке од фотографија су често репродуковане уз прилично неујерљиве легенде, али се нису знала имена њихових аутора. Каткада су навођена нетачна имена, јер су фотографије приписиване домаћим фотографима, што се још увијек повремено може срести у литератури. То говори о чињеници да је фотографија медиј који са подједнаким интересовањем прихватају и користе разне и међусобно антагонистичке друштвене групе, она постаје средство бескрајне продукције и потрошње визуелних порука, средство манипулације тим порукама, али истовремено и снажно оружје контестације, отпора и критичког упозорења.

⁶ Павлик је већ раније боравио у Србији, приликом првог доласка Петра Карађорђевића (будућег краља Петра Првог) послје дворског преврата, 1903. Павлик је фотографисао фијакер са наследником српског престола испред зграде жељезничке станице у Београду, 1903, и та фотографија је сачувана у Историјском музеју Србије.

⁷ На првој и трећој књижици уз наслов стоји година 1912-1913, што би се могло прихватити и као година издања (мада то није сасвим поуздано).

Сл. 4. Васо Радловић, У логору, 1912 - колекција Ј. В.

Сл. 5. Васо Радловић, Мост на Киру код Скадра - колекција Ј. В.

Сл. 6. Васо Радуловић, Балкански рат, Црногорски шанац пред Враком - колекција Ј. В.

Сл. 7. Васо Радуловић, Краљевић Данило прегледа заробљено оружје на Шипчанику - колекција Ј. В.

Сл. 8. Васо Радуловић, Логор црногорске војске код Тузи
- колекција Ј. В.

Сл. 9. Васо Радуловић, Балкански рат, Бригадир Радомир Вешовић
с артиљеријом прелази Лим - колекција Ј. В

Сл. 10. Васо Радуловић, Црногорска војска побједоносно улази у Скадар 10. априла 1918. - колекција Ј. В.

Маја ĐURIĆ

THE PHOTOGRAPHERS OF BALKAN WARS

Summary

Although the first newspaper had appeared in Montenegro in 1871, photography was included some half of the century since its introduction in the press worldwide. The first photo reporters, Vaso Radulović from Montenegro and the foreigners who arrived as reporters, came to the scene only in the First World War. Some of the photographs have often been reproduced with poor descriptions, with incorrectly printed names of the authors and many other mistakes. Some of them have been commonly used in literature, becoming a sources of manipulation, as well as the means of critical warning.

ЧЛАНЦИ

Павел РУДЯКОВ*

ПОСЛЕДСТВИЯ ПОСЕЩЕНИЯ ЕКАТЕРИНОЙ II НОВОРОССИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КРАЯ (1787 – 2012)

ABSTRACT: *The article analyzes the range of the consequences of the visit of Katerina II of the New Russia and Crimea in 1787 for the further development of these territories that Russia consists of and within the framework of the orthodox and the Slavic civilization.*

KEY WORDS: *Katerina II, Potyomkin G., the New Russia, Crimea, Russian-Turkish Wars, Orthodox and Slavic civilization, modernization.*

Переосмысление событий прошлого в соответствии с приоритетами и императивами каждой новой эпохи, а также ее догмами, следует считать делом обычным, привычным, в каком-то смысле естественным. Историю, как известно, пишут победители, дописывают же, переписывают, сопровождая всевозможными комментариями и поучениями, наследники победителей или те, кому выпадает шанс выдать себя за них. Любое обсуждение темы последствий того или иного исторического события – независимо от того, идет ли речь о последствиях кратко- или долгосрочных, – упирается, с одной стороны, в точку зрения на это событие, с другой, в видение его под углом зрения целей и задач заинтересованных сторон и сторонних наблюдателей. Разговор о последствиях того, что было в прошлом, всегда естественным образом сводится к тому, что есть сегодня, а также к тому, как современники связывают это „сегодня” с „делами давно минувших дней”.

К путешествию Екатерины II в Новороссию и Крым в конце теперь уже далекого от нас XVIII века это утверждение имеет прямое отношение. С того самого момента, когда, собственно, по горячим следам

---

* Универзитет Тарас Шевченко, Кијев.

началось обсуждение этого исторического события, о значении и последствиях как его самого, так и „южных” начинаний императрицы в целом высказывались самые разные, в том числе, взаимоисключающие оценки и суждения. Кому-то казалось, что наиболее весомые и зримые результаты императорской поездки следует искать во внутривластной жизни России, а кто-то, наоборот, считал, что главный итог лежит в плоскости российской внешней политики. Кто-то делал акцент на бурном экономическом развитии края в XIX-XX вв., а кто-то, не заметив экономического бума или сознательно абстрагировавшись от него, брался утверждать, что поездка Екатерины на Юг и вся деятельность Г.Потемкина в этом регионе в целом послужили „причиной многих несчастий”. Кто-то шел еще дальше, заикливаясь на роли именно этой императрицы именно в этот период ее правления и деятельности в неблагоприятных событиях, например, в печальной судьбе уничтоженной в 1775 году по ее распоряжению Запорожской Сечи. Кто-то фокусировался на значении императорского вояжа для укрепления южных кордонов России, для ее репутации в мире, для реализации „греческого проекта” или даже для решения „восточного вопроса” в целом. Кто-то пускался в рассуждения о том, сколь агрессивной и коварной была „колониальная” внешняя политика России, и сколь сильным ударом оказалась потеря Причерноморья для Турции. Или же о том, что Крым, если бы не отошел к России, а остался турецким, достиг бы большего. Кто-то оказывал предпочтение интимным подробностям отношений Екатерины и Г.Потемкина, а кто-то и вовсе все переворачивал с ног на голову, уводя разговор в совершенно другую сторону, никоим образом не связанную с главной темой оценок и рассуждений. Наконец, кто-то еще брался импрессионировать публику, устанавливая связь между разными историческими эпохами, перескакивая через столетия, и заявляя, что пребывание самодержицы российской в гостях у ее фаворита в 1787 г. было первым шагом к геноциду украинского народа в 1932-33 гг.

Отдельного внимания заслуживает, думается, суждение о путешествии Екатерины, согласно которому оно было воспринято турецким султаном как демарш, ускорив начало очередной войны между Россией и Турцией. С точки зрения Стамбула, появление главы недружественного государства в регионе имело, безусловно, провокационный характер, несло с собой очевидные вызовы и угрозы, на которые Порты не могла себе позволить не отреагировать. Причины для войны существовали независимо ни от чего. Кучук-Кайнарджийский мирный договор был крайне невыгоден для Турции, и уже сам этот факт делал ситуацию в регионе Черного моря динамичной и взрывоопасной, не обеспечивая России более-менее продолжительного мирного существования.

В этом контексте связь между вояжем императрицы и началом очередной русско-турецкой войны представляется очевидной. Если бы не это событие, Стамбул, вероятно, не стал бы объявлять войну именно 24 (13) августа, в скором времени после возвращения Екатерины II в Санкт-Петербург. В тот момент, когда и турецкая дипломатия, и турецкая армия были к ней во всех смыслах неподготовленными, свидетельством чего стало, с одной стороны, несвоевременное информирование султана о заключенном против него союзе России и Австрии, с другой, нерадостные для Турции итоги военной кампании лета-зимы 1787 г.

Практически все, кто говорил, писал или даже просто упоминал о поездке Екатерины в Крым¹, с завидным единодушием отмечали невиданный размах мероприятия, а также колоссальный объем ресурсов, потраченных на его подготовку и проведение, причем, как отмечали многие современники и свидетели, без какой-либо бережливости и без особой эффективности. С особым удивлением отмечали эту особенность события иностранцы, для которых подобная необъяснимая щедрость и готовность в буквальном смысле слова зарывать огромные средства в песок, растрачивая их на фейерверки, декорации, костюмы, балы, званые обеды, превращая все путешествие в „один непрерывный праздник”, в „пикник в громадных размерах”, была непостижима и необъяснима. Она не укладывалась у них в голове, вызывая естественное отторжение и впечатление, что действительным итогом затеи стало, как выразился один из современников, то, что „...трясущаяся великая гора родила только мышь”².

О самом событии из исторических источников известно достаточно много. обстоятельно высказывались о нем как его непосредственные участники и свидетели, в том числе – иностранные, так и исследователи, имевшие возможность привлечь архивные и другие письменные материалы. Оно состоялось в первой половине 1787 г., подготовка же к нему началась задолго до этого и велась со всей возможной на то время основательностью и с беспримерным размахом. Не будет преувеличением сказать, что к организационно-подготовительным мероприятиям тем или иным образом, в той или иной мере оказалась под-

¹ Брикнер А. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. – Исторический вестник, 1885. – Т.21; Бильбасов В.А. История Екатерины II. В 2-х тт. – Берлин, 1900; Бильбасов В.А. Походы Екатерины II по Волге и Днепру. – Исторические монографии. Т.3. – СПб, 1901; Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // «Киевская старина» – 1890-1891; Путешествие Ея Императорского Величества в полуденный край России, предприемлемое в 1787 году. – СПб, 1786; Принц Нассауский. Императрица Екатерина в Крыму, 1787 г. // «Русская старина» – 1893 – ноябрь и др.

² Цит. по: Брикнер А. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым.

ключенной вся страна, в особенности же, ее центральные, южные, юго-восточные области и города: Москва, Киев, Чернигов, Херсон, Воронеж, Курск, Орел, Белгород, Тула и др.

Есть основания полагать, что очертания будущего плана посещения императрицей Крыма и Новороссии стали вызревать в 1780 г. в связи с всплеском интереса Екатерины II к восстановлению греческой монархии путем ее освобождения из-под турецкого владычества и к воссозданию «новой Византии» («греческий проект»). Всплеск шел в русле возрастающего внимания российской элиты ко всему, что было связано с геополитическим противостоянием с Турцией, с окончательным преодолением ее сопротивления на южном направлении российской экспансии, с закреплением успехов, достигнутых к тому времени Россией в продвижении к Черному морю и в Крым. В перспективе имелись в виду еще более амбициозные планы в отношении других южных морей, Дуная и Балкан.

„Греческий проект” был, вне всякого сомнения, политической утопией. Воплотить его в жизнь в эпоху Екатерины было, пожалуй, не под силу ни альянсу „великих” европейских держав при участии России, ни, тем более, ей самой. Если бы дело свелось только к нему, поездка императрицы вряд ли бы состоялась ни в 1787 г., ни в любое другое время. Идея приобрела иное качество и иной смысл, приобретая реальные очертания и заиграв вполне реалистическими красками потому, что была с энтузиазмом воспринята князем Г.Потемкиным, увязавшим проект „греческий” с „крымским”. То есть, иначе говоря, связав будущее освобождение Греции с созданием условий для расцвета Новороссии и включением Крыма в состав России.

Не менее, пожалуй, важно, что Г.Потемкин увидел в идее „южного броска” Екатерины свой собственный меркантильный интерес. Именно удачное сочетание объективной необходимости и субъективного фактора решило, по-видимому, дело в пользу того, чтобы путешествие состоялось. Или все-таки субъективный фактор следовало бы поставить на первое место, перед объективной необходимостью? Много писалось о роли Потемкина: он затянул Екатерину в Новороссию, или ею двигали не только эмоции, но и государственные интересы? Упоминалось и об интригах его противников при Дворе против него, об их стремлении провести инспекцию его управления в Таврической области, наказав за огромные злоупотребления и казнокрадство.

Как бы там ни было, печать личности Г.Потемкина, склонного часто и охотно начинать всевозможные грандиозные и амбициозные проекты, но никогда или, во всяком случае, крайне редко, доводившего их до логического завершения, ощущается на историческом событии, о ко-

тором идет речь, весьма заметно. Один из иностранных участников путешествия Екатерины Великой в Крым метко заметил, что во всем, что с ним связано „больше эффекта, чем внутренней цены...”, то есть, иначе говоря, больше шума, чем дела, чем реальной значимости для России, для края, для его жителей. Для мировой политики и геополитики, наконец. Другой представитель Европы, которому тоже посчастливилось видеть все своими глазами, сказал, что южный вояж императрицы оказался в большей мере „галлюцинацией”, чем продуманной во всех мелочах и деталях поездкой венценосной особы в отдаленные пределы, только что вошедшие в состав ее империи.

Непосредственная подготовка к путешествию началась в 1784 году. План подготовительных мероприятий, составленный Г.Потемкиным, и их размах не может не будоражить воображение и не вызывать восхищение. При всем обилии заданий и задач главный упор был сделан на ключевых моментах обеспечения проекта: прокладка новых дорог, реконструкция и благоустройство уже имеющихся; строительство городов, опорных пунктов; создание Черноморского флота; развитие экономики края. Такой выбор приоритетов говорит о том, что в погоне за личной материальной выгодой, славой, влиянием Г.Потемкин не забывал о деле, о государственных интересах и обо всем том, что вытекало из них.

Исключительно важным вопросом было транспортное обеспечение путешествия: лошади, экипажи, повозки, корабли, лодки и т.д. Г.Потемкин получил на приготовление экипажей 15 тысяч рублей, и через конюшенную контору заказал их лучшим мастерам каретного дела в Риге, Москве, Санкт-Петербурге. Было изготовлено свыше 200 экипажей, при этом часть из них имела съемный верх и могла использоваться и как зимние сани, и как летняя карета. Особенно шикарны были две шестиместные кареты для императрицы (одна основная и одна запасная): обитые изнутри войлоком, зеленым сукном и тисненой желтой кожей, они были обильно позолочены и имели герб империи с личным вензелем Екатерины II.

Инженер-полковнику Н.Корсакову было поручено строительство дороги в Крым через Кизикерман и Перекоп. Ее Г.Потемкин требовал „сделать богатой рукой, чтобы не уступала римским”, обещая назвать ее „Екатерининский путь”. Управитель области В.Каховский в письме на имя В.Попова для доклада Г.Потемкину в августе 1784 г. предложил устроить пяти или десятиверстовые „мили”, которые впоследствии были названы „екатерининскими”. Работа по сооружению и исправлению дорог и дорожных знаков, а также сопутствующей инфраструктуры (мостов, колодцев, станционных построек и др.) продолжалась весь

1785 год при острой нехватке мастеров, инструментов, продовольствия и материалов.

Самым тщательным образом, со всей скрупулезностью и детализацией был разработан маршрут следования императорского кортежа (впоследствии он несколько раз уточнялся, пока не приобрел окончательный вид), продуман весь путь, подробно расписаны места и время остановок, обедов, встреч с подданными, ночлегов, предусмотрено строительство путевых дворцов, а также церемониал встреч, составлены и утверждены тексты императорских указов, на основании которых должно было состояться путешествие. На путевые дворцы из казны получено 130 тысяч рублей, позже еще 100 тысяч. Часть денег отпускалась из соляной экспедиции и монетного двора в Феодосии и поступала в распоряжение командующего русской армией в Крыму генерал-поручика барона О.Игельстрема, а потом – сменившего его М.Каховского для строительства дворцов в Крыму. Дворцы снабжались мебелью, посудой, бельем из Курска и Москвы. Стены их оббивались разноцветными шелковыми материями под цвет мебели, расписывались художниками, раззолачивались, украшались. При дворцах устраивались великолепные сады в английском стиле с лужайками. Заготавливалось множество различных хозяйственных принадлежностей, строились ледники для хранения продуктов. Деятельность Г.Потемкина по подготовке путешествия просто поразительна. Было продумано все – вплоть до материалов для освещения пути и дворцов в ночное время, грандиозных иллюминаций и фейерверков, кадучек и ушатов, а также прочих мелочей.

В ходе подготовки к приему императрицы строились целые города, например Алешин(ки) – на левом берегу Днепра, напротив Херсона. Бригадиру И.Синельникову, строившему Екатеринослав, было указано, чтобы город соответствовал имени Великой Императрицы, а Кременчугу, который Потемкин избрал своей резиденцией, должен был быть придан вид столичного города. Развернулось строительство и других новых городов: Херсона, Николаева, Севастополя, Симферополя. Строительные работы проводились невиданными для России темпами. Алешин, например, поднялся на пустом месте всего за полгода. За два с половиной года в Симферополе были построены основные здания для управления краем и жительства чиновников и войск. Не менее бурно строился Севастополь.

Осенью 1786 г. Г.Потемкин отдал распоряжение русским войскам, дислоцированным в южном регионе, переменить квартиры, переместившись ближе к местам, через которые должен был пролегать маршрут следования императрицы и ее спутников. Это было сделано не только (и даже, может быть, не столько) на случай каких-либо непред-

виденных действий врагов России, сколько для того, чтобы подключить армию к работам на местах. Возле Киева в результате передислокации была сосредоточена стотысячная армия во главе с П.Румянцевым, тогда как другая во главе с самим графом Г.Потемкиным расположилась поблизости Херсона.

Не остались забытыми церемониально-протокольные, „фестивально”-праздничные и другие сопутствующие аспекты, им также было уделено самое пристальное внимание. Итальянскому композитору и капельмейстеру Сартти заказали торжественную ораторию к приезду императрицы в Крым. Архиепископу Екатеринославскому и Таврическому Амвросию, который должен был приветствовать Екатерину в Кременчуге, написан текст приветственной речи. Ученому К.Габлицу поручили составить путеводитель – полное географическое и историческое описание городов, сел, местечек, по которым будет пролегать путь, для чего он был послан в столичные города собирать документы и материалы. Результатом этой работы стала, видимо, книга „Путешествие Ея Императорского Величества в полуденный край России, предприемлемое в 1787 году „, считающаяся до сих пор анонимной.

В 1786 году вопрос о путешествии был решен окончательно (до этого мешали эпидемические заболевания в ряде губерний, в частности, эпидемия страшной по тем временам холеры). Екатерина пригласила австрийского императора Иосифа II и ряд принцев из других династий Европы в поездку, продумала состав высокопоставленных российских чиновников и obsługi. Г.Потемкин, тем временем, побывал в Риге, Варшаве, Киеве, где встретился с нужными людьми, достиг важных договоренностей, связанных с обеспечением путешествия, отдал необходимые распоряжения. Вернувшись в Кременчуг, он взялся даже готовить местных жителей, непривыкших к столичной жизни, к балам, которые планировались во время нахождения здесь императрицы и свиты. На Днепре по его распоряжению строилась специальная флотилия. В январе 1787 года граф уже полным ходом занимается решением вопросов по путешествию непосредственно в Крыму: в Симферополе, Бахчисарае, Севастополе и ряде других мест.

Путешествие Екатерины Великой в Новороссию и Крым началось 13 (по новому стилю) января 1787 года. В этот день – была суббота – в Санкт-Петербурге было необычайно оживленно. При большом скоплении народа на Невском проспекте и прилегающих к Казанскому собору улицах, после молебна в грандиозное путешествие „в полуденный край” Российской империи отправилась невиданная по числу участников и роскоши экспедиция во главе с Екатериной Великой. В свиту императрицы входили: гетман Польши, русский генерал-аншеф граф К.Браницкий,

полномочный посол при польском короле П.Скавронский, жены их обеих (племянницы Г.Потемкина, и фрейлины двора) и другие фрейлины, вице-президент адмирал-коллегии И.Чернышев, обер-шталмейстер Л.Нарышкин, обер-камергер И.Шувалов, гофмейстер и тайный советник граф А.Безбородко, генерал-адъютант граф Ф.Ангальт, вице-адмирал и генерал-интендант П.Пушин, генерал-майор, действительный камергер и флигель-адъютант А.Дмитриев-Мамонов (в ту пору фаворит Екатерины), флигель-адъютант В.Левашов, действительный статский советник А.Храповицкий, В.Кочубей (будущий министр внутренних дел), лейб-медик И.Рожерсон, И. де Рибас, кабинет-секретарь В.Попов и др. Кроме них, в путешествие с императрицей отправились иностранные посланники при Дворе: австрийский – Кобенцель, французский – де Сегюр, английский – Герберг, испанский – принц де Линь. Еще один испанец – К. Нассау-Зинген – присоединился к кортежу в Киеве. Общая численность „экспедиции”, включая лакеев, кучеров, фореиторов, парикмахеров, камердинеров, поваров, поварят, кондитеров, музыкантов, скороходов и даже двух арапов, составляла более двухсот человек.

17 января в Царском Селе собрались все приглашенные в путешествие. В 9 часов утра 18 января стоял крепкий морозец - 18 градусов. Императрица вышла в суконном кафтане на меху, со шнурами впереди, в высокой собольей шапке, и художник-самоучка Шибаев сделал с нее дошедший до нас портрет. Расселись по местам, и кортеж, состоящий из 14 карет, 124 саней с кибитками, 40 запасных саней двинулся в путь, растянувшись на версту. В карету с императрицей сели ее постоянные спутники Дмитриев-Мамонов и Протасова, а также иностранные посланники. Ехали не спеша: с 9 до 12, затем, после обеда с 15 до 19 часов. На каждой станции кортеж встречало по 500-600 свежих лошадей. Обеды устраивались в казенных зданиях или в помещичьих мызах, а в Новороссии – в специально построенных для этой цели путевых дворцах. Столовая посуда каждый раз была новой. Отобедав, ее дарили на память хозяевам. На границе каждой губернии кортеж встречали и провожали до границы следующей губернии губернатор и губернские чиновники. От Петербурга до Киева было предусмотрено 78 станций с обедами и ночлегом. В сумерках дорогу освещали кострами, которые устраивались через каждые 30 метров из заранее заготовленных еловых, сосновых, березовых бревен (они особенно врезались в память де Сегюру: „мы ехали между огней, которые светили ярче дневных лучей”). При каждой остановке на ночлег путников встречала иллюминация: смоляные бочки и плоски, горевшие по такому случаю.

Особенно торжественной на первом этапе пути была встреча на родине Г.Потемкина в Смоленске, куда кортеж прибыл 23 янва-

ря. Навстречу ему выехало „100 почтальонов верхами с зажженными факелами, генерал-губернатор, губернский предводитель дворянства С.Храповицкий, 12 уездных предводителей, 12 депутатов от дворянства и 50 других видных дворян, 24 офицера, купечество, ремесленники с цеховыми значками, духовенство. „Кортеж проследовал в город под барабанный бой и пушечную пальбу из крепости. Л. де Сегюр отметил: в городе „нас ожидало множество приезжих со всех сторон Европы. Государыня, помолвившись в соборе, удалилась в свой дворец, но на другой день она принимала дворянство, городские власти, купечество, духовенство, а вечером дала пышный бал, на котором было до трехсот дам в богатых нарядах...”.

8 февраля императрица и ее спутники прибыли в Киев – „мать городов русских”, столицу Киевской Руси, традиционный центр „южно-го” края, где сделали почти трехмесячную остановку. Прием был очень пышным. Г.Потемкин, А.Суворов, архиепископ Амвросий (Каменский), граф О.Штакельберг (русский посланник в Польше), ряд других лиц прибыли на встречу с императрицей. Начались бесчисленные поездки по историческим местам: в Печерский монастырь, на Старокиевскую гору, к Десятинной церкви, на Подол. Балы и маскарады следовали непрерывной чередой.

Пока ждали вскрытия Днепра от льда, велись запланированные работы по обеспечению путешествия. По распоряжению Г.Потемкина, путем подрыва скал была проведена очистка Днепра от порогов, так что русло его к весне стало судоходным по всему течению реки. Как по волшебству, появившиеся путевые дворцы в щедрой позолоте мебели, внутренней отделки, сверкании зеркал, бронзы, каскадах хрусталя встречали путешественников для ночного отдыха. Погреба и ледники ломились от „необходимого провианта”. Плошки, фонари, смоляные бочки освещали местность. Дорога была тщательно выровнена для „покойной езды”. Города, деревни, усадьбы, иногда и простые хаты были так украшены декорациями, цветами и другой зеленью, что представляли собой поистине великолепное зрелище. Как только река вскрылась, 22 апреля около 50 великолепно отделанных галер, а всего до 80 судов – целая увеселительная флотилия, на которой разместилось около 3000 человек, – с небывалой пышностью двинулась дальше. Галеры, отделанные в римском стиле, отличались огромными размерами и богатством убранства. На самой большой галере „Десна”, отделанной золотом, ехала императрица с приближенными. Здесь находилась большая столовая, в которой давались торжественные обеды. Флотилию со всех сторон окружали шлюпки и челноки, на которых путешественники, ехавшие на разных судах, могли посещать друг друга. Повсюду флотилию

встречали толпы народа, места остановок были отреставрированы и украшены, народу горстями разбрасывали деньги.

В Каневе произошла встреча Екатерины Великой с польским королем Станиславом-Августом (Понятовским), на которой присутствовал и Г.Потемкин. Близ Кайдан (после Канева) к кортежу присоединился австрийский император Иосиф II, путешествовавший инкогнито под именем графа Фанкельштейна. В Кременчуге, куда доплыли к 9 утра 30 апреля, императорский кортеж был встречен еще более пышно, чем где бы то ни было ранее: это уже была вотчина Г.Потемкина. К пристани подходили при большом стечении народа, при пушечной пальбе Екатерину и ее спутников перевезли на берег в шляпках, а в дворец – в каретах. По сторонам располагались полки армии. Верхами около кареты скакал Потемкин, два генерал-аншефа, граф Румянцев и другие. Замыкал кортеж лучший эскадрон Екатерининского кирасирского полка, канонада с батареи, парад войск, а вечером – иллюминация. Императрице очень по душе пришелся здешний путевой дворец и сад при нем, 15-ти тысячное войско, располагавшееся здесь и составленное из лучших легкоконных полков. 1 мая архиепископ Амвросий сказал запланированную речь, „к руке” императрицы (что считалось особой милостью) были допущены Амвросий, Потемкин, генералитет и еще несколько чинов и офицеров. Во время обеда разыграны представления, оркестр музыкантов и группа певцов насчитывали 186 человек. Здесь и была сыграна торжественная кантата, сочиненная Сарти.

4 мая двинулись в путь, которому мешал сильный встречный ветер, так что сделали всего 25 верст за день. Через день остановились в 8 верстах от Кайдак, где строился Екатеринослав, Амвросий отслужил литургию в новой церкви. 12 мая приплыли в Херсон, который удивил даже иностранцев, сидевших в великолепной „колеснице” Екатерины Великой. Они увидели почти оконченную крепость, большие казармы, арсенал со множеством пушек, два линейных корабля и фрегат на верфях, готовые к спуску, казенные здания, несколько церквей, частные дома и множество магазинов с богатым набором товаров. 18 мая кортеж оказался на границе с Таврической областью. Утром следующего дня переехали на другой берег Днепра, принадлежащий уже Таврической области. Тут его встретили правитель области В.Каховский, экономии директор К.Габлиц, и Мамут-бей с „конными туркменцами, киргизцами, ногайцами, обитающими в Днепровском и Мелитопольском уездах. Они и сопровождали кортеж во все время пути до выезда из пределов области 31 мая. Утром переехали Перекоп и обедали у Пяти Колодезей. Здесь императрице показали 13 образцов соли. На Перекопских воротах по распоряжению Г.Потемкина появился девиз:

„Предпослала страх и принесла мир”. От Алма-Кермена, не доезжая 11 верст до Бахчисарая, императрицу провожала конница татар, составленная из родовитых мурз численностью от 1 до 2 тысяч человек. Иосиф II жутковато шутил: а что если они захватят двух императоров и отвезут их султану. Но все обошлось: начальником у них был русский - полковник Иван Большой Горич, а татары набраны по вольному найму. Их блестящие костюмы и джигитовка приводили в восторг Екатерину и Иосифа. В пяти верстах от Бахчисарая кортеж встретили - в роскошной Альминской долине, у фонтана, В.Каховский с генералитетом, К.Габлиц и де Рибас. В Бахчисарае, на горе расположились лучшие полки Г.Потемкина: Екатеринославский гренадерский, Троицкий и Старосельский мушкетерские, которые встретили путников барабанным боем, преклонением знамен и на коленях.

Пребывание в Крыму произвело на Екатерину Великую и на ее спутников без преувеличения неизгладимое впечатление. Тут ее сердцу было мило буквально все без исключения, начиная от разнообразных роскошных пейзажей и красот природы и заканчивая истовыми проявлениями верноподданнических чувств местными татарами и их предводителями. Особенный восторг путешественников вызвала демонстрация во время обеда в Инкермане только что построенных кораблей Черноморского флота. Г.Потемкин обставил ее с особой эффектностью и помпезностью, поразив воображение и императрицы, и ее гостей.

Если говорить о новороссийско-крымском вояже Екатерины в 1787 г. и о его последствиях со всей серьезностью и ответственностью, не стремясь уловить переменчивый ветер конъюнктуры, превратив историю в инструмент борьбы за власть и средство политического протестирования, то придется признать достаточно высокую значимость и знаковость этого события с точки зрения целого ряда причин и обстоятельств. Было бы неверно и в высшей степени контрпродуктивно идеализировать путешествие Екатерины II в Новороссию и Крым, с одной стороны, завышая его ценность и значимость, с другой же, преуменьшая действительную цену и оказанного ей шикарного во приема, и всех подготовительных работ и усилий. Однако не видеть его положительных сторон тоже ни в коем случае не следовало бы.

Едва ли не самым главным, фундаментальным, последствием этого события стало окончательное определение как места территорий, включенных в Новороссию, в межгосударственном и цивилизационном распределении зон владения и влияния, так и их дальнейшей исторической судьбы: в составе России, вместе с Россией, в парадигме восточнославянско-православной цивилизации. Совершенно правы, как представляется, те, кто считает, что „путешествие Екатерины Великой

в Крым в 1787 г. знаменовало собой вступление земель Северного Причерноморья в новую эру цивилизационного развития”³. На территории края началось возведение новых городов, прокладка и обустройство дорог. Его жители взялись за новые для себя занятия: возделывание земель, хлебопашество, виноградарство, овцеводство, оставив в стороне работорговлю, которой массово занимались издревле.

Не менее важным оказывается кардинальное решение вопроса об идентичности большей части населения края. Несмотря на весьма пестрый, неоднородный с точки зрения этнической принадлежности состав населения Новороссии, большинство ее жителей и их потомков в полной мере ощутило себя именно русскими, как по подданству, так и по цивилизационной, уже не только в смысле материальной культуры, но и духовности, принадлежности. Это обстоятельство в значительной мере способствовало дальнейшей колонизации края, обеспечив ее без преувеличения грандиозный масштаб, а в конечном итоге и общий успех.

Есть основания считать, что в процессе дальнейшего исторического развития сформировалась и развилась особый южнорусский тип идентичности как одна из разновидностей идентичности общерусской, впоследствии подвергшийся дополнительному внутреннему делению на отдельные подгруппы: „крымчане”, „одесситы”, „днепропетровские”, „донецкие”, „степовики” и др. Со временем Юг России оформился в одну из самобытных, относительно самостоятельных составляющих единого пространства русского мира. „Южане” достаточно мощным потоком влились в общее русло русской нации, привнеся в него особый, ни с чем несравнимый, колорит и специфику.

Явление российской императрицы стало символическим освящением завершения споров и конфликтов вокруг края, отказа от любых претензий за него или на какую-либо из его частей со стороны Османской империи. Тот факт, что Екатерину сопровождали послы „великих” европейских государств, вершивших судьбы мира, и, к тому же, австрийский император Иосиф II, свидетельствовал о том, что этот новый статус-кво признается Европой. Продвижение России на юг происходило не в вакууме. За ним и всем, что с ним было связано, пристально наблюдали не только те, кого оно непосредственно касалось, чьи интересы затрагивало, – турки, – но и „великие” европейские державы, по давней привычке ревниво относившиеся к успехам и достижениям россиян. По свидетельству одного из участников путешествия, увиден-

³ 225 лет Великому путешествию Екатерины II в Новороссию и Крым (автор текста О.Елисеев). – М., АНО «Институт диаспоры и интеграции («Институт стран СНГ»), 2012. – С.4.

ное воочию „...цветущее состояние новых русских колоний возбудило зависть соседей”⁴, подталкивая их к словам и делам, направленным на ухудшение ситуации и на ослабление России.

С точки зрения Стамбула, стремление России закрепить за собой Крым и готовность Европы согласиться с этим выглядели более чем спорно. И в конце ХУШ, и в течение почти всего XIX века Турция готова была оспаривать принадлежность Северного Причерноморья к владениям русской короны, отстаивая свои права на регион.

Присоединив Причерноморье и Крым, Россия решила, наконец, для себя важнейшую проблему, не дававшую покоя в течение нескольких веков: надежно защитила свои государственные пределы с южного направления, долгое время остававшегося для нее одним из самых опасных и угрожающих. Не лишним будет упомянуть, что одним из предшественников потемкинского проекта Новороссии был проект заселения южных пределов Российской империи переселенцами из других стран с целью создания „военной границы” по примеру той, которая существовала в Австрии, отделяя ее от Турции (в его рамках, кстати сказать, были основаны поселения сербских и черногорских переселенцев в России Новая Сербия и Славяносербия, которые, правда, существовали очень недолго). План укрепления южных границ по примеру Австрии – путем создания военных поселений – оказался в определенной степени успешным, однако, в полной мере Петербург по целому ряду причин как объективного, так и субъективного свойства не удовлетворил.

Освоение Россией Северного Причерноморья и Крыма, безусловно, носило характер колонизации. Можно по-разному относиться к российской колонизации, как, собственно, и к любой другой – английской, испанской, французской, – однако, в любом случае следует признать, что она несла с собой прогресс. Альтернативой же ей для тех, кого колонизовали, было продолжение депрессивного образа жизни, основанного на архаичном натуральном хозяйстве и фольклорно-этнографической духовной культуре, а также консервация беззащитности перед грабительскими набегами крымских татар, осуществляемых с молчаливого согласия Стамбула и под его контролем. Ни о какой независимости и праве на самоопределение, а тем более, государственности в отношении территорий, входивших в состав Новороссии, речь, конечно, не шла, и идти не могла. Если бы Причерноморье и Крым не были присвоены и освоены Россией, для них бы нашелся другой хозяин в лице то ли Турции, то ли Польши.

⁴ Там же. – С.5.

Для Новороссии после посещения ее Екатериной II началась эпоха безудержного, беспрецедентного роста – экономического, демографического, социального, культурного. Именно благодаря вхождению в состав России были созданы предпосылки и условия для решительного рывка. Развитие края шло по восходящей линии, причем, невиданными темпами. Строились новые города. Как грибы после дождя, множились новые производства и целые отрасли промышленности. Буйным цветом цвела торговля, как внутренняя, так и внешняя, для ее ведения в регионе имелось в изобилии все необходимое, начиная с крайне выгодного географического положения. Впервые явленный взору императрицы и ее сановных гостей Черноморский флот России с годами встал на ноги, вырос, окреп, превратившись в важный фактор национальной безопасности и региональной стабильности.

При колоссальном уровне коррупции, имевшем место при освоении бюджетных средств, выделявшихся для освоения Новороссии и для осуществления путешествия туда Екатерины Великой, есть основания говорить о том, что финансовые, организационные и прочие ресурсы, пущенные центром на развитие нового региона, были чрезвычайно велики и дали весьма ощутимые результаты уже в среднесрочной перспективе. Даже весьма скептически настроенные по отношению как самого Г.Потемкина, так и его претенциозных начинаний современники тех событий, о которых идет речь, вынуждены были признавать, что нельзя было не удивляться тому, что он успел сделать на юге России в столь сжатые сроки.

Суть процессов, происходивших в Новороссии в ту эпоху, можно выразить одним-единственным словом – модернизация. Жизнь края и его обитателей форсировано переустраивалась по новым современным образцам, становившимся доступными, в первую очередь, благодаря „фактору России”.

Одним из ярких и показательных примеров этого может служить, например, развитие аптек и аптечного дела в целом. Право первенства в становлении и развитии этого направления медицинского обслуживания и социальной защиты населения в России принадлежит Екатерине Великой. Именно при ее правлении был издан первый аптекарский устав Российской империи (1789). В те времена аптек в государстве откровенно не хватало. Недаром императрица 10 января 1768 г. подписала именной указ президенту Медицинской коллегии барону А.Черкасову, в котором поручала ему подготовить конкретные предложения по исправлению ситуации⁵. Вместе с указом была введена в действие специ-

⁵ Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга 6. – К., Купола, 2007.

альная аптекарская такса, на основе которой устанавливалась оплата за лекарства. В ней, кстати сказать, нашлось место и для заботы о беднейших слоях населения: «...Чтобы сделать более доступными для бедного класса людей наиболее употребляемые как простые, так и сложные медикаменты, – лекарства должны отпускаться из аптек без взимания оплаты за: обертку и обвязку, пробку, печать, сигнатуру и ярлык, если они прописываются не в смеси с другими и вообще не поддаются никакой фармацевтической обработке»⁶.

Г.Потемкин придавал большое значение развитию аптечного дела. На плане Симферополя от 1786 г. отмечены места строительства жизненно важных для развития города и обеспечения его жизнедеятельности объектов. Среди них – аптека. Средства на ее строительство и обустройство были выделены по распоряжению самого князя: „на построение в Симферополе аптеки по представленной... смете соупотреблением на то полковых служителей сумма всего 9 тысяч 553 рубля 31 копейка”⁷. Не оставлял он без внимания и тех людей, кто был призван заниматься аптекарством и медициной. Одно из его распоряжений прямо посвящено данному вопросу: „Определенным в Таврическую область подлекарями Шишлову, Требинскому и Зевчевскому, как по вашему положены им жалованьем по 60 руб. в год... заслуживают уважение своим поведением. Извольте сделать прибавку... еще по 60 рублей”⁸.

Если принять в качестве одного из показателей прогресса рост и развитие городов, то Новороссия в конце ХУШ и в первой половине ХІХ века продемонстрировала в этом плане без преувеличения весьма завидный не только по российским, но и по лучшим европейским меркам результат. Екатеринослав, Одесса, Херсон, Николаев, Кременчуг, Елизаветград, Симферополь, Севастополь, демонстрируя прирост населения и качественный рост в два-три раза более быстрый, чем в «старых» губерниях Центра и Юга России, – очень скоро вошли в круг средних и крупных городских центров, выросших прямо на глазах. Некоторые из них – в буквальном смысле слова на пустом месте.

Нет, конечно, „столица Потемкина” Кременчуг роль новой столицы Российской империи, которую в порыве буйства фантазии пророчил ему сам всемогущий в эпоху крымского вояжа Екатерины Великой и вездесущий в ход его подготовки и осуществления князь Потем-

⁶ Аптекарская такса или оценка лекарства, составленная медицинским советом. – СПб., 1860.

⁷ Дранова Н. Первая на полуострове аптека появилась в Евпатории // „Первая крымская”. - № 357. – 19августа/25 августа 2011 г.

⁸ Т а м ж е.

кин-Таврический, не осилил. Так никогда и не превратился ни в „третью столицу Российской империи”, ни в „новый Иерусалим” Екатеринослав-Днепропетровск. Не потянули ни на формальный, ни на неформальный статус хотя бы пятой или седьмой всероссийской столицы ни Херсон, ни Николаев, ни Одесса, ни Симферополь. Тем не менее, становление и развитие новых городских центров Новороссии происходило весьма динамично. Их значение в жизни и края, и всей России день ото дня возрастало. У каждого из них была своя, неповторимая и по-своему яркая, судьба, которой могли бы позавидовать многие европейские города с гораздо более давним историческим прошлым.

Выражение „потемкинские деревни” прочно вошло в обиход, стало устойчивым речевым образом, штампом, символизируя грандиозное по своим масштабам очковтирательство, устроенное Г.Потемкиным с целью приукрасить степень развития и благосостояния края, а заодно и скрыть от императрицы размеры собственного казнокрадства и мздоимства. С не меньшим успехом, чем о „деревнях”, можно, думаю, вести речь о „потемкинских городах”. Не с отрицательно-ироничным, а с положительным значением. Многие из населенных пунктов Северного Причерноморья и Крыма начали свое городское существование при Г.Потемкине. Именно ему, его вниманию, энергии, предприимчивости, размаху они во многом обязаны своим преобразованием и своей новой – яркой и успешной – судьбой.

На фоне впечатляющих экономических и политических успехов в жизни региона после его присоединения к России активно развивались гуманитарная и социальная сферы – наука, культура, искусство, образование, медицина. Основывались университеты и другие учебные заведения, открывались театры, типографии, богоугодные заведения, проводились выставки, ярмарки, фестивали. Уже в следующем – XIX – веке Новороссия и Крым по уровню социального развития мало чем уступали другим регионам России, а в некоторых отношениях превосходили многие из них.

И последнее. Путешествие Екатерины II было событием неординарным для венценосных особ, однако, отнюдь не уникальным. Австрийский император Иосиф II, например, практиковал поездки по стране, которой правил, регулярно. Так, к примеру, в 1786 году он посетил Черновцы, место не столь удаленное, как Юг России и Крым от Санкт-Петербурга, но, в общем, тоже расположенное отнюдь не поблизости австрийской столицы. Одно из последствий этого посещения – появление в городе новой площади – Рынок, – которая сегодня является визитной карточкой города, его украшением, жемчужиной. Принято считать, что идею создания новой площади в том месте, где она нахо-

---

дится, посоветовал горожанам именно император. Он же, якобы, подсказал, каким должен был бы быть ее облик.

Pavel RUDJAKOV

THE CONSEQUENCES OF THE VISIT OF KATERINA II
OF THE NEW RUSSIA FOR THE DEVELOPMENT
OF THE TERRITORY (1787 – 2012)

Summary

The article researches the issue of the modern interpretation with the characteristic contradictions of such an ambiguous historical event of the end of the XVIII century as the travel of Katerina II to the New Russia and Crimea, starting with the emergence of this idea, the preparation and its implementation. The paper covers the important role of Potyomkin as the “ideologist” and the main organizer of this event. It reveals its internal and external contexts. It is concluded about the positivity of the joining of the South Russian territories the Russian Empire.

Андреј Л. ШЕМЈАКИН*

РУСИЈА И УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ
1882. ГОДИНЕ: ДОБРОВОЉАЧКА АКЦИЈА
ЈОВАНА ПОПОВИЋА-ЛИПОВЦА

ABSTRACT: *The paper analyses the relation of Russia to the uprising in Herzegovina in 1882, distinguishing a difference between the policy of official Petersburg and the activities of the Moscow's Slavophil circles led by Ivan S.Aksakov. While the Russian government has decidedly refused to support the rebels, members of the mentioned circles have tried to send some aid via Sophia. The main lever in this project was the "volunteer action" of the Russian officer of the Montenegrin origins – Jovan Popović – Lipovac.*

KEY WORDS: *Russia, uprising in Herzegovina 1882, Slavophil circles, Ivan S.Aksakov, Jovan Popović – Lipovac*

Добро је познато да је 1881. у Боки Которској (Кривошијама), а наредне године и у Херцеговини, плануо устанак православног становништва против планираног регрутовања у аустријску војску. О томе су писали многи истраживачи: Хамдија Капићић, Драгослав Страњаковић, Милорад Екмечић, Михаило Војводић, етц. У сваком се раду тврдило да је у устаничким борбама било руског уплива, чак и учешћа, а амерички историчар Чарлс Јелавић је отворено рекао да је иза тога устанка стајала управо Русија... Али, ту се одмах поставља једно питање – каква Русија? Јер, како је добро уочио Слободан Јовановић, «често се не прави разлика између онога што су руски агенти радили на лицу места на своју руку, и онога што је била права политика петроградског кабинета».

Када је плануо устанак, руски дипломатски представник у Београду Александар Ивановић Персијани је упутио о томе детаљни

---

* Институт за славистику (РАН), Москва.

извештај Министарству спољних послова. На његовој маргини је император Александар III својом руком забележио: «Добро би било да се њима помогне, али није сада време»¹. И то је био званични став петроградског кабинета. Али, ствари су се одвијали другим током. У марту-априлу 1882. године руски дипломатски представник у Бугарској (а истовремено блиски пријатељ и присталица чувеног словенофила Ивана Сергејевича Аксакова) Михаил Александрович Хитрово почео је да прикупља оружје, а од Црногораца, који су радили у Бугарској, формира добровољачке чете, да се они, уз подршку руских официра, пребаце преко Србије у Херцеговину, у помоћ устаницима. У исто време се у Софији појавио Јован Поповић-Липовац, о коме морамо да кажемо бар неколико речи.

Јован Поповић-Липовац (1856-1919) – будући руски племић и генерал-лајтнант; јунак Руско-јапанског и Првог светског рата, кавалер ордена Светог Станислава и Свете Ане првог реда, Светог Владимира другог и Светог Ђорђа четвртог реда, родио се 1856. године у Црној Гори, у селу Грађане (Ријечка нахија). Дошао је у Русију 1872, да се (уз помоћ Московског словенског комитета) упише на Медицински факултет Московског универзитета. Због учешћа у Херцеговачком (1875) и Босанском (1876) устанку, као и у Црногорско-турском рату, није га завршио и 1877. ступа у руску војску као редов. Био је активан у војним операцијама на Кавказу (1877-1878) и у Ахалтекинској експедицији у Средњој Азији (1879-1881). Током ратних дејстава био је рањен, три пута одликован и унапређен у официрски чин. Тако, 1882. године – он је већ потпоручник царске гарде², што се мора посебно нагласити...

Нисмо случајно поменули да је Хитрово био пријатељ Аксакова. Без обзира на то што се налазио у царској дипломатској служби, он је у време Херцеговачког устанка тајно радио у Софији баш по Аксаковљевим наређењима – *против званичне политике Русије*. О томе, пак, да је код московских словенофила постојала намера да се искористи тај устанак против Беча, сведочи генерал-лајтнант Александар Алексејевич Кирејев³ у свом дневничком запису од краја јуна 1882.

¹ Архив внешней политики Российской империи (dalje – АВПРИ). Ф. Политархив. Оп. 482. Д. 419 (1882 г.). Л. 31 (А.И. Персиани – Н.К. Гиреу. Белград, 7 февраля 1882 г.).

² Опширније о животу и служби Ј. Поповића-Липовца у Русији у годинама пре «добровољачке акције» види: *Шемякин А.Л.* Свой среди «своих». Йован Попович-Липовац и восстание в Герцеговине (1882 г.) // Черногорцы в России. М., 2011. С. 109-113.

³ Кирејев А.А. – рођени брат мајора Николаја Алексејевича Кирејева, који је 6 јула 1876. године (као руски добровољац) погинуо у Источној Србији, код села Раковице. Његов ордонанс је у тим борбама био будући чувени српски војвода Живојин Мишић (види: *Мишић Ж.* Моје успомене. Београд, 1985. С. 35-40).

године: «Све то упућује на неки антиаустријски план, који је био замишљен доста смело, али испуњен је врло лоше»⁴. На крају крајева, све се тако и десило.

Јован Поповић-Липовац био је у блиским односима са Аксаковим још од студија на Московском универзитету. Иван Сергејевич му је новчано помагао и на факултету, и на ратиштима, и на одмору: у Швајцарској и у Паризу⁵. Дакле, није случај да је он (поводом «акције» Аксакова и Хитровоа) одмах похитао у Бугарску – у жељи да се преко Србије, заједно са четом црногорских добровољаца, пробације у Херцеговину. Све је између њих двојице већ било договорено...

Та његова «добровољачка акција» је релативно позната, али само у *опитим цртама*. То макар потврђује велики број грешака у најновијој (и за сада најпотпунијој) биографији «руског Црногорца»⁶. Шта да се каже, ако је чак руско министарство спољних послова у свом званичном одговору само ширило руке: «Активност г. Поповића-Липовца током Херцеговачког устанка нама је мало позната. И тешко да ће се она потпуно разјаснити, због тешкоћа прикупљања података у оно несигурно време»⁷. Ми ћемо ипак да покушамо «разјаснити» детаље те «активности» – захваљујући личним писмима Поповића-Липовца Аксакову, до којих смо дошли у међувремену, она добија нове и доста неочекиване димензије.

* * *

Крајем априла, Јован Поповић-Липовац заједно са четом црногорских добровољаца и два кола пушака и муниције, у друштву са још једним руским официром црногорског порекла Стеваном Ивановићем, прелази из Бугарске у Србију, упутивши се према Санцаку. Српска напредњачка влада Милана Пироћанца одмах је обавестила о томе Беч и наредила начелницима свих граничних округа да се добровољци што пре ухвате и да се код њих нађу докази, да су испуњавали наредбу званичног Петрограда⁸.

⁴ Наведено према: *Хевролина В.М.* Идеја славянског единства во внешнеполитических представлениях поздних славянофилов (конец 70 – середина 90-х годов XIX века) // Славянский вопрос: веки истории. М., 1997. С. 96.).

⁵ Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки (dalje – ОР РНБ). Ф. 14. Д. 274. Л. 8 (Й. Попович-Липовац – И.С. Аксакову, Париз, 19 марта 1878 г.); д. 275. Л. 3 (Й. Попович-Липовац – И.С. Аксакову, Санкт-Петербург, 22 июня 1877 г.).

⁶ *Петров А.А., Клевалина Н.А.* Йован Попович-Липовац. Воин, поэт, ученый. М., 2011. С. 63-65. Види такође: *Петров А.А.* И.Ю. Попович-Липовац – генерал русской службы // Черногорцы в России. С. 92-93.

⁷ АВПРИ. Ф. Славянский стол. Оп. 495. (1899 г.). Д. 13607. Л. 8.

⁸ Архив Србије. Ф. Милутина Гарашанина. Бр. 413. Л. 4; Бр. 420. Л. 15, 16, 20, 41, 42.

И овде морамо да свратимо пажњу на један доста озбиљан детаљ. Сви истраживачи, који су писали о Херцеговачком устанку, и успут о Липовчевој акцији, наглашавали су да је он ишао кроз Србију, већ будући у оставци – као што су пре 7 година руски добровољци учествовали у Српско-турском рату. Међутим, он је дао оставку тек после неуспеха своје акције и повратка у Бугарску, 5. јула 1882. године⁹. То је могло да значи само једно: десетак дана је широм Србије «шетао» *активни* руски гардијски официр – и то са колима, пуним пушака и муниције, и са намерама противним интересима Београда и Беча. Прилика за дипломатски скандал и компромитацију Петрограда била је сјајна, и српска аустрофилска влада никако није желела да је пропусти¹⁰.

А добровољцима је, међутим, ипак успевало да се пробијају кроз обруч српских жандара. Релативно успешно, изгубивши успут само једна кола пушака, они су стигли до Ужичког округа. Другог маја, испод планине Јелица, Поповић и Ивановић су поделили својим људима оружје и у ноћ између 6. и 7. маја прешли реку Тисовица. И ту су се разделили. Ивановић је са већим делом одреда кренуо у Васојевиће и оданде је прошао на терен, где се борио док устанак у јесен 1882. године није коначно угушен¹¹.

Поповић-Липовац је такође прешао границу, али после неколико дана лутања између Нове вароши, Пријепоља и Белог Поља, опкољен непријатељским граничарима и војницима, морао је да се врати у Србију. О свему томе је сам испричао у писму Аксакову¹². Ухапшен је 12. маја у Ужицу, а његов руски пасош одмах је послат у Беч. У писму Аксакову од 4. августа, Липовац је написао како је бугарски кнез Александар Батенберг њему причао у Софији, да је својим очима видео Липовчев руски пасош на столу императора Фрање-Јосифа¹³. И најзад, 22. јуна, Липовац је био протеран у Бугарску, где је наишао на веома хладан пријем. Хитрово је већ одавно био смењен, а његов «наследник» – тајни саветник Арсењев није хтео ни да га прими¹⁴. Уз све то, 5. јула је стигла и оставка... Тако се завршила «одисеја» руског гардијског потпоручника.

⁹ Российский Государственный военно-исторический архив (dalje – РГВИА). Ф. 430. Оп. 1. Д. 167. Л. 3-3 об.

¹⁰ Види такође: *Петров А.А., Клевалина Н.А.* Йован Попович-Липовац. Воин, поэт, ученый. С. 64-65.

¹¹ *Војводић М.* Србија и устанак у Херцеговини 1882. године // Ранко Тајсић у политичком животу Србије. Чачак, 1994. С. 49.

¹² Рукописное отделение Института русской литературы РАН (dalje – РО ИРЛИ). Ф. 3. Оп. 4. Д. 491. Л. 5-6 об. (Й. Попович-Липовац – И.С. Аксакову. Бердянск, 4 августа 1882 г.). Види такође: *Страњаковић Д.* Држање званичне Србије за време устанка у Херцеговини и Боки 1882. године // Братство. Београд, 1940. Књ. XXXI. С. 202-203.

¹³ РО ИРЛИ. Ф. 3. Оп. 4. Д. 491. Л. 6.

¹⁴ РГВИА. Ф. 430. Оп. 1. Д. 167. Л. 4.

Вративши се у Русију Поповић-Липовац је писао Аксакову са свог имања у Берђанском ујезду (срезу) Таврической губерније: «Ја сам сада у оставци, али желео бих да наставим службу, само не у гарди, где је живот монотон и досадан. Русија сада не ратује, и у таквој ситуацији волео бих да идем у Ташкент». И даље у свом писму Липовац моли Аксакова да издејствује да он буде постављен за ађутанта ког генерала Михаила Григорјевича Черњајева, који је тада био војни гувернер Туркестана¹⁵.

Али... Аксаков, који је увек помагао, овог пута не жури у помоћ, и Поповић-Липовац се, уместо у Туркестану, те исте 1882. године, нашао у Црној Гори као ађутант кнеза Николе. За других 16 година он је морао да напусти своју «другу домовину».

* * *

Из нашег излагања следе три закључка.

Прво. Званична Русија почетком 1880-их година није ни најмање желела да се уплиће у било какве нове компликације на Балкану, што потврђују речи цара Александра ИИИ, као и оштра реакција на добровољачку акцију Јована Поповића-Липовца. После Берлинског конгреса 1878. године ситуација у региону и око њега се дефинитивно променила. Јесте, после је било мешања Петрограда у бугарске ствари, али знатно касније и апсолутно другим поводом. Покушај да се помогне херцеговачким устаницима 1882. године, нама изгледа као последњи одјек активности руских словенофила из 1870-их година – инерција тога чувеног покрета, која је сада све више слабила. Тај је покушај био непосредно повезан са личношћу Ивана Сергејевича Аксакова.

Друго (што се лично њега тиче). Сматра се да је Аксаков после 1878. године, када је, на доста бруталан начин, био затворен Московски словенски комитет, отишао у сенку, бавећи се од тада искључиво публицистиком. Али – чинењнице сведоче да се он ипак није смирио. И више од тога. Не ради се само о подршци херцеговачких устаника. Децембра 1885. године Никола Пашић, који је побегао из Србије после неуспеле Тимочке буне (у јесан 1883) и у избеглиштву припремао нови устанак против српског краља Милана Обреновића, први пут је дошао у Москву. И то директно код Аксакова. Имао је пропратно писмо од секретара Петроградског словенског добротворног друштва Василија Ивановића Аристова, који је молио Ивана Сергејевича да помогне Пашићу у његовим завереничким плановима¹⁶. И он је помогао – у Москви је формиран штаб завереника, у који су ушли Пашић, Аксаков, збачени

¹⁵ РО ИРЛИ. Ф. 3. Оп. 4. Д. 491. Л. 7 об. (Й. Попович-Липовац – И.С. Аксакову. Бердянск, 4 августа 1882 г.).

¹⁶ ОР РНБ. Ф. 14. Д. 55. Л. 3-3 об. (Санкт-Петербург, 10 декабря 1885 г.).

српски митрополит Михаило и бивши командант руских добровољаца у Србији генерал Черњајев. Пашићу су била одобрена одређена новчана средства и он се вратио «на терен», у Румунију, са најбољим надама¹⁷. Али судбина му је ускоро задала страховит ударац – у јануару 1886. године Аксаков је изненада умро... Јасно се види да је вођа московских словенофила и после 1878. године, као по некој инерцији, настављао своју тајну активност у вези са Балканом, али сада (и то треба посебно нагласити) радио на своју руку и упркос «генералној линији» петроградског кабинета. А и променио је непријатеља – уместо против Турске од сада «се борио» против Беча. Све ово би требало да имају у виду биографи Ивана Сергејевича.

И, најзад, треће (у вези са Јованом Поповићем-Липовцем). Добровољачка акција 1882. године постала је својеврсни међаш у каријери «руског Црногорца». После повратка из Бугарске он више није добио никаквих војничких дужности, мада је желео да настави службу у Русији; лишио се подршке Аксакова, који се, узгред буди речено, и сам нашао под сумњом¹⁸, и најзад морао да напусти Русију. То је била цена његове авантуре, или, другим речима, тога да се пасош *активног* руског официра нашао на столу аустријског императора, што је могло да постави Петроград на ивицу политичке компромитације, и то баш тада, када он заиста није био ни крив ни дужан...

Тек 1898. године, после смрти Александра III, Поповић-Липовац ће се коначно и заувек (примивши руско држављанство) вратити у Русију.

Andrey L. SHEMYAKIN

RUSSIA AND THE ARMED UPRISING IN HERZEGOVINA
OF 1882 YEAR: «VOLUNTEER ACTION»
OF JOVAN POPOVIĆ-LIPOVAC

Summary

The author analyses the Russia's attitude to the armed insurrection in Herzegovina in 1882. While the official Saint-Petersburg took a negative stance refusing to help the insurgents, Moscow Slavophiles headed by I.S. Aksakov decid-

¹⁷ Шемякин А.Л. Никола Пашич в Румынии (1885-1889) // Славянский альманах (2006). М., 2007. С. 103-104.

¹⁸ Види: Шемякин А.Л. Свой среди «своих». Йован Попович-Липовац и восстание в Герцеговине (1882 г.) // Черногорцы в России. С. 114-115.

---

ed to use a favorable occasion to organize an anti-Austrian action. Jovan Popović-Lipovac, Russian Guards officer, a Montenegrin by birth played the leading part in it. In the end of April 1882 with a group of Montenegrin volunteers he moved from Bulgaria to Serbia aiming eventually to get to Herzegovina to help the insurgents. It is important to note that at the moment he was not in retirement but on active duty as an officer. This created a real risk of compromising the Russian government's foreign policy, because of possible accusations of interfering in the „internal Austrian” affairs. Having been arrested by the Serbian authorities the Russian guardsman failed to get the battlefield in Herzegovina. After a monthly detention he was expelled back to Bulgaria. Popović-Lipovac paid a high price for his “volunteer action” – he was left without further promotion and finally retired from the army. Moreover Popović-Lipovac had to leave Russia for long 16 years... Thanks to the new archive materials revealed recently (first of all the correspondence between Aksakov and Popović-Lipovac) the author succeeded to reconstruct all the aspects of the “action”.

Драган НОВАКОВИЋ*

УСПОСТАВЉАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
ЗА ВРЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

ABSTRACT: This paper presents complex processes that followed the organization of Catholic Church in Bosnia and Herzegovina upon the decision of the Congress of Berlin to entrust those territories to Austro-Hungarian authority. New Vatican's policy and balance of powers led to significant marginalization of Franciscan order which observed the religious needs of Catholic population in those areas during Turkish rule and showed high level of proficiency and capability to adjust to all challenges resulted from unchristian authorities determined to spread their own faith by all possible means.

KEY WORDS: Catholic Church, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Franciscans, Josip Štadler

Током вишевековне турске владавине Босном и Херцеговином, Света Столица није успела да успостави стабилну организацију Римокатоличке цркве на том простору. Таквом стању допринело је и стално повлачење иначе малобројног католичког становништва са простора на којима је успостављена турска администрација према Млетачкој Републици и другим суседним државама. Немогући услови за рад у Босни приморали су католичког бискупа да напусти те крајеве и своје седиште пренесе у Ђаково, што је санкционисано апостолским писмом папе Клементa XIV, издатим 9. јуна 1773. године на захтев аустријске царице Марије Терезије. Турске власти онемогућиле су рад и мркањско-требињског бискупа, тако да је комплетна организација Римокатоличке цркве у БиХ практично била разорена.

---

* Аутор је виши научни сарадник, Министарство вера и дијаспоре, Београд, dragan.novakovic@mv.gov.rs

Велика и моћна организација, као што је Римокатоличка црква, није се могла лако помирити са фактичком ситуацијом чије су последице биле поновно враћање граница католичанства на Запад. Сагласно историјским приликама, промењен је метод деловања и на просторе Босне и Херцеговине, уместо формализмом и непотребним процедурама оптерећеног бискупског свештенства, упућен фрањевачки ред, познат по религиозној доследности у теолошкој сфери и флексибилности, натпросечној мобилности и лакој прилагодљивости локалним приликама, када је у питању организациона димензија рада. Издајући бројне декрете фрањевцима за вршење пасторалне дужности у Босни и Херцеговини, различите папе су добро знале да тежак, неизванредан и опасан посао поверавају најспособнијим и најспремнијим да одговоре на све изазове сурове турске владавине.

Значај фрањеваца за очување вере и стално јачање инфраструктуре Римокатоличке цркве на просторима Босне и Херцеговине, као и егзактан податак о показаној неспремности да прихвате нову организацију и доминацију бискупског свештенства подржаваног од званичних државних органа проистеклих из одлука Берлинског конгреса, најдиректније је допринео да се, пре преласка на главну тему, укратко представи њихов рад пре успостављања аустроугарске управе на тим подручјима.

Организовани у самостане, лоциране у више места Босне и Херцеговине, фрањевци су постепено ширили организацију, формирали нове жупе и окупљали народ са намером да га учврсте у вери и тако сачувају од различитих искушења, укључујући и преверавање. Регрутујући у своје редове најспособније домаће младиће, постепено су срастали са локалном средином и тако на себе преносили неопходну горштакчу жилавост и урођену способност народа да, релативизујући најгоре димензије стране власти, преживи и створи услове за бројчано увећавање и економско јачање.¹ Захваљујући фрањевцима католичанство је очувано у Босни и Херцеговини, али су у његове темеље

¹ Однос фрањеваца са домаћим становништвом видљив је из следећег примера: „Познато је да су фрањевци већ врло рано, можда и у почечима свога дјеловања у Босни, настојали створити подмладак из редова домаћег становништва. У том смислу израђен је читав култ појединих обитељи које су с кољена на кољено, из нараштаја у нараштај, давале по једног или више младића у фрањевце. На основи те традиције уведен је у Босни обичај да се младићи који су имали вољу за књигом и знањем поучавају у самостанима, гдје су им пружана најосновнија знања; они међу њима, који су показивали боље резултате, били су из новицијата слани на даље школовање. Такав начин школовања одржао се у Босни и Херцеговини све до 1881. године”, Лука Ђаковић, *Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата (I. дио: До отварања Сабора 1910)*, Загреб, 1985, 103-104.

уграђене и њихове безбројне жртве: „Босна сигурно дугује највише ревности редовника фрањеваца што је у њој сачувано католичанство, јер су они вршили духовну службу у великим погибелјима, тешким патњама, горким напорима, нашавши тамо многи од њих насилну и барбарску смрт”.²

Значајни успеси фрањеваца на ширењу католичанства и учвршћивању верског живота, тешко би се постигли без Аустрије као моћног заштитника. Захваљујући географском положају, Босна и Херцеговина била је од посебног интереса за аустријске стратеге, јер би се запоседањем те територије створили услови за даљи продор према истоку и омогућило успостављање потпуног територијалног континитета државне територије, а тиме и дубље залеђе далматинском приморју. Ради остварења тог циља, босанскохерцеговачки фрањевци били су најбољи савезник коме је поверен задатак да међу становништвом шире свест о аустријској заштити и неопходности успостављања хришћанске владавине на том простору. Прилозима суверена и богатих трговаца формиране су специјалне фондације намењене финансирању рада фрањеваца у БиХ. Захваљујући заклади, коју је 1787. године основао цар Јосип, најбољим фратрима омогућено је студирање на универзитетима широм царевине. Основни богословски подмладак школован је на семинарији у Ђакову, тако да су млади фратри имали прилику да се у младости упознају са теолошким и политичким идејама надбискупа Јосипа Јураја Штросмајера.³ Дипломатија царевине, а посебно конзулска служба, штитила је фрањевце и помагала им да решавају различите проблеме до којих је долазило са турским властима. Богате аустријске донације омогућиле су појединим самостанима да купују земљу, комплексе шума и покрену неке облике модерне производње, чиме је стално јачала економска моћ реда.

Постепено слабљење турске власти, посебно у XVIII веку, подстакло је Ватикан да, после упућивања различитих емисара и добијања извештаја од конзула католичких држава, предузме мере ради успостављања редовне црквене администрације која би постепено заменила фрањевачки ред. Веће за ширење вере издало је 5. новембра 1753. године декрет о оснивању апостолског викаријата, са задатком да организује и води верски живот католика у Босни. Готово столеће касније, 1852. године, бискупски викаријат основан је и за Херцегови-

² Берислав Гаврановић, *Успостава редовите католичке хијерархије у Босни и Херцеговини 1881. године*, Београд, 1935, 75.

³ О ставу Ј. Ј. Штросмајера према окупацији БиХ и источном питању видети, Мартин Целер, Активност Ј. Ј. Штросмајера у вези с источном кризом, *Прилози*, Институт за историју, Сарајево 11-12/1975-1976.

ну. Нове организационе облике Римокатоличке цркве у БиХ предводили су апостолски викари са готово бискупским овлашћењима. Апостолске викаре и наговештено увођење бискупског свештенства, фрањевци су доживели као незаслужену конкуренцију, која је требало да их врати у самостане и тако удаљи од народа о коме су се вековима духовно старали са великим успехом.

Подршка аустријске државне политике успостављању редовне црквене администрације, удаљила је фрањевце од свог главног покровитеља. Избијале су сталне афере које су продубљивале неспоразуме, тако да је Ватикан морао да улаже велике напоре ради помирења две стране, које су у основи имале исте интересе. Фрањевце је посебно погодила одлука аустријских власти да семинаристе пореклом из Босне 1875. године из Такова усмери на школовање у Острогон. Незадовољство је добило такве размере да су фрањевци отворено затражили да покровитељство над католичким хришћанима у Босни и Херцеговини, дато Карловачким миром Аустрији, буде пренето на Француску.

Руско-турски рат и укључење у операције Србије, чији је кнез ратним циљевима обухватио и присаједињење Босне и Херцеговине, приморали су аустријску дипломатију да отворено затражи од Ватикана већу кооперативност фрањеваца: „И аустријски посланик код Ватикана добио је налог своје владе да од Свете Столице затражи да и она утјече на католички клер у Босни и Херцеговини у смислу његова изјашњавања за аустријско запосједање тих покрајина и за отворено противљење босанскохерцеговачкој аутономији или припојењу Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори”.⁴ Санстефански мир, који је привремено у корист Русије решио источно питање, успоставио је аутономију Босне и Херцеговине под заштитом Турске. Незадовољна таквим решењем, Аустрија је 21. априла 1878. године упутила западним владама тајни меморандум у коме је отворено предложено да се Босна и Херцеговина ставе под њену управу због територијалног јединства и спречавања ширења словенског фактора на Балкану.⁵ Берлински конгрес уважио је

⁴ Берислав Гаврановић, *н.д.*, 73.

⁵ Тајним документом Аустрија је западним владама предложила: „Босна и Херцеговина су, вели се у споменутом документу, природно везане за пограничне покрајине Монархије, Далмацију, Хрватску и Славонију, јер у свим тим земљама живи народ исте крви и језика. Босна и Херцеговина чине уз то Далмацији природно и нужно залеђе. Аутономија Босне и Херцеговине под заштитом Турске, како то предвиђа Санстефански уговор, била би само етапа у развоју погубељи која прети Аустро-Угарској од Јужних Словена. Те покрајине немају увјета да буду самосталне јер су сиромашне, а њихови становници су вјерски раздијељени и завађени. Зато, не гледајући на даље метеже у тим покрајинама, бар за вријеме трајања устанка, од

аустријске стратегијске циљеве и чланом XXV одобрио окупацију БиХ, са задржаним врховним суверенитетом султана над том територијом. Власт хришћанске државе, успостављене у Босни и Херцеговини после неколико векова, дочекали су фрањевци са десет самостана и 110 жупа, у које су били укључени практично сви католички верници.

Потискивању турске администрације из Босне и Херцеговине дали су и фрањевци велики допринос, али је у промењеним историјским околностима почело редефинисање и њиховог положаја. Борбени и у великој мери самостални фрањевци нису одговарали новом управљачу који је предност дао лојалнијем и дисциплинованијем бискупском свештенству. Морални победник, као много пута до тада у историји, потиснут је на маргину и био приморан да славу уступи другом, али тада створено неповерење између две врсте свештенства није у потпуности превладано ни до наших дана.

Свеобухватне припреме Аустро-Угарске да дипломатским и другим средствима прво окупира, а касније анектира Босну и Херцеговину, биле су синхронизоване са Светом Столицом, која је озбиљно схватила упозорење о потреби веће лојалности фрањеваца и активирању планова о њиховој замени редовним свештенством. Нескљона наглим одлукама и брзим решењима, ватиканска дипломатија предузела је више мера са циљем да се проблем свестрано размотри и донесу закључци који ће омогућити чврсту организацију Римокатоличке цркве у БиХ и помоћи стабилизовање нове политичке управе. Информације су прикупљане од тајних емисара упућиваних у БиХ, конзула католичких држава и фрањевачких старешина као најбољих познавалаца стања на терену. Прелазећи на нову фазу детаљног упознавања са ситуацијом, у Босну је у пролеће 1878. године упућен сплитско-макарски бискуп Форлани, а специјални извештај под називом „О црквеном уређењу Босне и Херцеговине” доставио је 24. октобра 1878. године босанско-сремски бискуп Јосип Јурај Штросмајер.⁶ Извештај бискупа Форланија био је усаглашен са државним интересима новог управљача БиХ, тако да садржи оцену о потреби успостављања нове црквене управе и образло-

---

којих трпи и Монархија, у евентуалној аутономији тих покрајина лежи погибел и стога што би се оне брзо сјединиле са Србијом и Црном Гором. Настала би, дакле, на граници Монархије јача словенска држава, одакле би се стварала иредента и на њезине посједе. Поред тога, сломом Турске у недавним догађајима, те ослобођењем Словена на Балкану, Русија је добила превласт, чиме је поремећена равнотежа у Европи. Због тих разлога, како је речено у тајном меморандуму, Европа би учинила услугу Аустро-Угарској кад би она, као несловенска држава, запосједнувши Босну и Херцеговину дубоко посегла на Балкан, чиме би изравно ослабила моћ Словена у том дјелу Европе”, *Исто*, 73-74.

⁶ Лука Ђаковић, *н.д.*, 74-75.

жен предлог организације Римокатоличке цркве у БиХ. Готово идентично становиште заузео је бискуп Ј. Ј. Штросмајер, уз предлог да се, до коначног решења, црква у БиХ организационо повеже са његовом бискупијом.⁷ Образлажући нову организацију Римокатоличке цркве, Ј. Ј. Штросмајер је предложио оснивање надбискупије у Сарајеву и бискупија у Тузли и Бањалуци, формирање сјеменишта у главном граду, секуларизацију младих, а повлачење у самостане старијих фрањеваца и именовање једног словенског каноника при Конгрегацији за пропаганду (*Kongregazione de Propaganda fide*). Наведене предлоге пратила је и детаљна финансијска конструкција, што јасно указује да је и предлог Ј. Ј. Штросмајера био састављен у сарадњи са аустроугарским органима.⁸

Наведени предлози били су основа за расправу на заједничкој седници конгрегација пропаганде и за ванредне послове (*S. Kongregatio pro negotiis extraordinariis*), која је одржана 23. јуна 1879. године. Практикујући уобичајени опрез када је у питању доношење важних одлука, збор од 19 кардинала имао је задатак да се у првој фази определи према суштинском питању о потреби преуређења управе Римокатоличке цркве у БиХ. Суочени са тешким изазовом који је подразумевао враћање фрањеваца у манастире и стављање ван снаге многобројних папских аката датих том реду за обављање пасторалног рада у БиХ, кардинали су донели одлуку да се дефинитивно решење одложи за извесно време. Интерес Аустро-Угарске да новом организацијом Римокатоличке цркве, која је значила замену непослушних фрањеваца бискупским свештенством, учврсти своју управу, био је одлучујући разлог да Ватикан убрза доношење одлуке подударне са очекивањима моћног савезника.

Упорност бечког двора дала је резултате, тако да је после две године од одлуке кардинала из две утицајне конгрегације, 8. јуна 1881. године потписана Конвенција између Свете Столице и Аустро-Угарске о уређењу Католичке цркве у Босни и Херцеговини.⁹ Потписници тог значајног документа били су Ljudevit Paar, посланик аустроугарске вла-

⁷ Суштину предлога Ј. Ј. Штросмајера може се сагледати из следећег примера: „Закључне Штросмајерове мисли о преуређењу Католичке цркве у Босни и Херцеговини биле су: да се на ма који начин саслуша мишљење босанских фрањеваца; да се никаквом странцу не допусти право на босанску цркву; да се постојећи бискупски викар Паскал Вујучић одстрани из земље”, *Исто*, 76.

⁸ Видети, Лука Ђаковић, *О односу Јосипа Јураја Штросмајера према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године*, Научни скуп *Отпор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини*. Академија наука Босне и Херцеговине, посебно издање, књига 8, Сарајево 1979.

⁹ Ivan Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split, 1978, 19.

де при Ватикану и државни секретар Свете Столице кардинал Jacobini. Конвенцијом је дато право папи да посебним декретом успостави нову црквену хијерархију у Босни и Херцеговини. Остале одредбе утврђују да се у главном граду Сарајеву оснива надбискупија са правом метрополије и катедрални каптол са четири каноника. Формиране су бискупије у Мостару и Бањалуци као суфраганске сарајевској метрополији. Раније успостављеном Мркањско-требињском бискупијом и даље ће управљати дубровачки бискуп. Подмладак за дијацезанско свештенство школоваће се у семинарији која ће се отворити у Сарајеву. Аустријске власти прихватиле су обавезу да финансирају нову организацију Римокатоличке цркве, тако да је сарајевској надбискупији било намењено 8.000, мостарској 6.000, бањалучкој 3.000 и канонцима по 2.000 форинти годишње.¹⁰ Срдачни и усаглашени односи Ватикана и бечког двора директно су се одразили на начин избора високе католичке јерархије у БиХ: „Св. Отац на темељу новог уређења прилика и заведеног стања у Босни и Херцеговини, хитајући показати потпуно поуздање и признање Њ. Цар. и Краљ. Апостол. Величанству, који својом великодушносту и својим залагањем за будућност придонеси тако добру и напредку оних цркава, допушта истом Величанству привилегиј да именују надбискупа и бискупе у Босни и Херцеговини”.¹¹ Цару је препуштено и именовање каноника, уз договор да се та чињеница не уноси у документ о успостављању црквене хијерархије.

Месец дана после потписивања конвенције 5. маја 1881. године, папа Лав XIII издао је посебно апостолско писмо „*Ex hac augusta*” којим је службено успостављена организација Римокатоличке цркве у БиХ. Сложена верска ситуација на том простору и вишевековно деловање фрањеваца у одсуству редовне црквене организације, директно су се одразили на садржај и концепцију апостолског писма кроз које је као приоритет требало утврдити историјско и канонско право Ватикана на БиХ. Испуњавање тог основног задатка није било једноставно, због фактичке ситуације на терену где су католици били изразита мањина у односу на преовлађујуће православно и муслиманско становништво, тако да је папа, мимо ватиканских стандарда, издао преопширан акт, више примерен историјској студији него прецизном канонском документу.

Апостолско писмо садржи преамбулу у којој је посебно признање одато аустријском цару и угарском краљу, захваљујући чијим дипломатским и другим способностима, су те територије враћене под

¹⁰ Лука Ђаковић, *н.д.*, 1985, 80.

¹¹ *Млади теолог*, часопис студената Врхбосанске богословије, број 1, Сарајево, 1881, 207.

хришћанску владавину.¹² Анализом различитих историјских докумената и чињеница доказује се став о постојању организације Римокатоличке цркве на простору Илирика, коме је припадала и БиХ, још пре поделе Цркве на источни и западни део. Детаљно је образложен период доминације богумила, оцењених као специфична јерес чији је циљ био да подрије темељ и јединство цркве. Османска окупација прекинула је стабилне односе између босанских краљева и Свете Столице и урушила већ успостављену организацију Римокатоличке цркве на тим просторима. Последња босанска краљица Катарина напустила је домовину и уточиште потражила у Риму, где је уживала заштиту и материјалну помоћ Ватикана. Дубоко захвална римским папама, својом последњом опоруком оставила је Босну у наслеђе Светој Столици, о чему се у апостолском писму каже следеће: „Зато је изврсно свједочанство свијету босанска краљица Катарина, која је након пропасти домовине, у овом благословљеном граду нашла уточиште и поштовање наших благословљених предшасника, достојно свога стаљеа. Она је стога пред смрт у последњој опоруци, којом Римску Столицу проглашава насљедницом Босанског краљевства, наредила да се јасно спомену милост и добротинство што су јој их удијелили Врховни свећеници Пио II и Сиксто IV”.¹³ Тешка времена турске управе и

¹² „Због промјене прилика и политичког стања њима сада управља и влада предраги нам у Криту син Фрањо Јосип, аустријски цар и угарски апостолски краљ. Кад смо према нашој служби оцијенили прикладним вјерске ствари у тим покрајинама довести у стање које би боље одговарало новом грађанском поретку и омогућило тамошњим народима плодније примање помоћи Цркве, уздајући се у искрену вјеру и побожност узорног цара и краља, с њим смо се договорили да своја настојања придружи Нашима те драговољно пропрати наше жеље. Узвишени цар и краљ, којему је достојанство апостолског имена потицајем да докаже племените врлине својих предшасника, примио је врло уљудно наше дужности и жеље, те Нам је његовом наклоношћу пало у удио да можемо успоставити нову црквену покрајину у оном дијелу Илирика кога је у свијетлу успомену Католичке цркве Провидност предала потомцима”, *Млади теолог*, часопис студената Врхбосанске богословије, број 1, Сарајево, 1881, 79.

¹³ *Млади теолог*, часопис студената Врхбосанске богословије, број 1, Сарајево, 1881, 86. Дајући оцену тестамент краљице Катарине Л. Ђаковић је истакао следеће: „Сматрало се да је врло значајан легалитет Св. Столице при поновном успостављању редовите црквене хијерархије у Босни и Херцеговини 1881. године. То је, чини нам се, и разлог да се нашироко, у дугом повјесном слиједу, описују стање и прилике у Босни и Херцеговини, те да се у свему, поред црквених канонских права и надлежности које по њима у уређењу католичке црквене организације припадају Светој Столици, тражи и елементе свјетовних веза из којих је, као што смо то видјели из цитата у коме се описује случај босанске краљице Катарине, произлазила и баштина, па штовише и насљедно право римске Курије да се са својим интересима умјеша и у постојеће текуће друштвене односе”, Лука Ђаковић, *н.д.*, 1985, 85. Наводни тестамент краљице Катарине добија на значају и у наше време, што се може илустровати следећим примером: „Тестамент Катарине Босанске, као аргумент у политици, актуелизовао

немогућност успостављања редовне организације, превазиђени су пожртвованим радом фрањеваца који вековима нису дозвољавали да се католичанство дефинитивно протера са тих простора. Прве повољне историјске околности директно повезане са слабошћу турског царства, искоришћене су ради оснивања апостолских викаријата, који су били јасан знак да се Света Столица не одриче те територије.

Затим је наведено да се подручје Босне и Херцеговине дефинитивно одваја од сремске бискупије, чиме се ставља ван снаге акт папе Клементa XIV из 1773. године о уједињењу те две провинције. Укидају се ранији апостолски викаријати и успоставља засебна црквена покрајина од четири бискупије, чије су границе прецизно утврђене. Стављени су ван снаге сви раније издати папски декрети, који се односе на ту територију и укинута привилегије дате од најстаријих дана за вршење мисијског рада. Очекујући отпор фрањеваца, папа је на крају акта упозорио на потребу његовог апсолутног поштовања: „Одређујемо, напокон, да се ово Наше писмо не може никада означити због мане *subrepsije* (прешућивања истине) или *obrepsije* (навођења неистине) или због наше намене или којег другог недостатка. Оно ће увијек бити ваљано и чврсто и у свему треба постићи своје учинке и неповредиво се поштивати. Никакву запреку не представљају апостолски укази и посебне одредбе синодалних, покрајинских и свеопћних концила нити старих сједишта која су некад постојала у Босни и Херцеговини, нити мисија апостолских викаријата који су ту последице основани, нити права и повластице било којих цркава и светих мјеста, утврђене заклетвом, па и апостолском одредбом или било којом другом снагом, као ни било шта друго супротно овоме. Све то, уколико се противи ономе што је горе утврђено, изричито докидамо, макар за њихово укидање била потребна посебна напомена или нека особита форма, те потпуно надокнађујемо пристанак свих оних који су у том заинтересовани. Проглашавамо неваљаним и испразним такођер сваки покушај, долазио било с које стране, у знању или незнању, од било каква ауторитета, да се ово мијења”.

Конвенција и апостолско писмо папе Лава XIII представљали су правно-канонске документе о успостављању организације Римокатоличке цркве у БиХ и њеним основним принципима, али предстојао је дуг и сложен пут до њихове примене на терену. Рачунајући на велики отпор фрањеваца одлукама да се на нов начин организује црква, што је подразумевало и њихово маргинализовање, велика пажња посвећена је

је и Крешимир Зубак приликом посете „светог оца папе“ БиХ. Према Есаду Згодићу, Крешимир Зубак је испраћајући папу на Сарајевском аеродрому подсетио да је он (папа) „баштиник опорукe последње босанске краљице Катарине“⁴³, Зоран Милошевић, *Црква и политика*, Београд, 2002, 151.

избору врхбосанског надбискупа. Деловањем дипломатије Свете Столице и сходно правима Конвенцијом датих суверену, донета је одлука да се на ту одговорну дужност постави Јосип Штадлер, професор Теолошког факултета у Загребу и васпитаник Дружбе Исусове.¹⁴

Непосредно по доласку у Сарајево, нови надбискуп предузео је енергичне мере да успостави нову организацију Римокатоличке цркве у БиХ. Наступајући са позиција исусовачког ексклузивизма, који у први план ставља католицизам и конфесионалност, осмислио је свеобухватан програм, који је подразумевао нову и модернију улогу цркве у народу. Према новом концепту, клер добија активну и стваралачку позицију носиоца верског живота, а надбискуп функцију незамењивог репрезента политичких и других интереса католичког колективитета. Следећи ту идеју, у основи непомирљиву са традиционалним радом фрањеваца сраслих током векова са народом, надбискуп Ј. Штадлер се енергично укључује у јавни, друштвено-политички, просветно-културни и економски живот Босне и Херцеговине. Формирао је надбискупски каптол и за канонике поставио исусовце у које је имао неограничено поверење. Успостављени број жупа (надбискупија Врхбосна 66, бискупија Бања Лука 21, бискупија Мостар 22 и бискупија Требиње 7) стално је повећавао преузимајући их од фрањеваца. Ослоњен на припаднике Дружбе Исусове, Земалску владу и бечки двор као моћне пријатеље, започео је огромну градитељску активност непримерену броју верника у Босни и Херцеговини.¹⁵ Подигнута је нова катедрала, репрезентативни надбискупски двор и зграда богословије у Сарајево. Према модерним

¹⁴ Надбискуп Ј. Штадлер рођен је 24. јануара 1843. године у Славонском Броду у хрватизованој немачкој породици. Основну школу завршио је у родном месту, а нижу гимназију у Славонској Пожеги. Као одличан ђак примљен је у надбискупско сјемениште у Загребу где је завршио пети и шести разред гимназије. Прихватајући свештенички позив примљен је у надбискупско сјемениште као редован ученик. Почетком 1862. године одлази у Рим у завод Germanico-Hungaricum, који су држали припадници Дружбе Исусове. Током седмогодишњег боравка у Риму похађао је најпознатије католичко училиште исусовачку Грегоријану. Школовање у Риму завршио је бриљантно са докторатима из филозофије и теологије. Годину дана пре завршетка студија, сходно традицији исусоваца, примио је свештенички чин, а младу мису обавио је у цркви Светог Петра. После повратка у Загреб обављао је различите дужности, да би после формирања Универзитета 1874. године прешао на Теолошки факултет. Прошао је сва професорска звања и вршио дужност декана те високошколске установе. Видети, Анте Параџић, *Др Јосип Штадлер – први врхбосански надбискуп*, Сарајево, 1968.

¹⁵ Наведену тврдњу поткрепљујемо следећим подацима Лазара Костића о католичком становништву у Босни и Херцеговини: Око 1845. године на том простору било је 112.000 католика, 1855 – 122.865, 1864 – 132.532, 1879 – 209.391 или 18%, 1885 – 255.788 или 20%, 1895 – 334.142 или 20%, 1910 – 434.061 или 23%, Лазар Костић, *Чија је Босна*, Београд, 2000, 55-58 и 59-62.

стандардима изграђена је и зграда за потребе гимназије у Травнику. Католичке цркве ничу у целој Босни и Херцеговини, а посебно у Посавини и местима где су апсолутну већину чинили Срби.¹⁶ Енергични надбискуп Ј. Штадлер није се задовољио само градитељском активношћу, већ је почео да купује зграде, земљишне поседе, имања, комплексе шума, руднике и друге врсте некретнина. Настојао је да организује модерну производњу у појединим областима и тако ојача економску основу своје и других бискупија. Приходе добијене од издавања зграда и имања под закуп улагао је у поуздане штедионице или усмеравао у куповину нових добара. Започевши 1881. године практично од нуле, вредност само некретнина у поседу надбискупије процењена је 1910. године године на близу шест милиона круна.

Паралелно са процесима материјалне консолидације цркве као целине, надбискуп Ј. Штадлер предузимао је енергичне мере ради учвршћивања и обогаћивања верског живота католичког живља у БиХ. Богословија у Сарајеву и гимназија у Травнику, које су водили исусовци, давале су одан и фанатизован кадар, спреман да се укључи у реализацију свих замисли надбискупа. Свршеници тих завода ангажовани су у школама као учитељи и професори, тако да је исусовачка концепција образовања постала доминантна у целој БиХ. Основани су листови „Врхбосна” и „Хрватски дневник” око чијих редакција се окупила исусовачка елита. Захваљујући занимљивим и народу прилагођеним текстовима, листови су стекли значајну читаност, а самим тим постали моћно пропагандно средство и незаобилазан фактор у популарисању идеја и ставова за које се залагао надбискуп и његов каптол. Пласирајући преко тих листова своје верске и политичке ставове, надбискуп је започео велику борбу за утицај међу занатским, трговачким, индустријским и интелектуалним слојем, уверен да нема ре-

¹⁶ Следећи цитат јасно показује размеру утрошених средстава за поједине објекте: „За изградњу катедрале у Сарајеву највише је новца дала бечка влада. Каноник Иван Кошћак је само 1898. године, послје свога путовања по западноевропским земљама, донио 40.000 форинти. Лионско друштво за ширење вјере и паришко Друштво св. Дјетињства послали су за градњу катедрале у Сарајеву 135.000 форинти. Љубљанска бискупија даровала је шест звона итд. То су била знатна финансијска средства и кад се успорјеђују, на примјер, са цијеном градње појединих објеката. Катедрала у Сарајеву стајала је 244.406 форинти, зграда каптола, тј. бискупски двор, више од 100.000 форинти, објекти гимназије у Травнику и богословије у Сарајеву више од 250.000 форинти сваки. Градњом споменутих објеката не исцрпљује се листа грађевинске дјелатности у Штадлерово доба; примјера ради: од године 1882. до 1892. свјетовни клер изградио је и више цркава и жупних домова широм Босне и Херцеговине. То су нове цркве у Травнику, Црквицама, Завидовићима, Босанском Броду, Ступу, Брусници, Прозору, Моранчанима, Добоју, Оцаку, Новом Селу, Босанском Шамцу, Зворнику, Растичеву и другим мјестима”, Лука Ђаковић, *н.д.*, 1985, 99.

алних могућности да ослаби позиције фрањеваца код сеоског становништва.¹⁷ Надбискуп подстиче рад многобројних католичких редова, који своје филијале оснивају широм Босне и Херцеговине. Општа заосталост, конзервативност и слаба образованост женске популације представљали су идеалну подлогу за рад женских редова. Часне сестре активност усмеравају према урбаним срединама, где се ангажују као болничарке, васпитачице, учитељице и неговатељице у сиротишима. Висока образованост часних сестара у односу на локалну средину и подршка надбискупа чинили су добар основ да буду иницијатори или оснивачи различитих женских школа или главни организатор курсева намењених образовању и оспособљавању градских девојака за нова и атрактивна занимања. Уносећи неопходан модернизам и укључујући учење страних језика у своје програме, часне сестре успевале су да својим активностима и курсевима обухвате и девојке из других конфесија. Увек присутна спремност да своје програме искористе као најбољи начин за превођење лаковерних и незаштићених девојчица из других вера у католичку, јасно показује да укупан рад часних сестара треба посматрати у контексту верске и политичке стратегије надбискупа Ј. Штадлера.¹⁸

Бескомпромисним радом на успостављању нове организације и уводећи у Босну и Херцеговину исусовце, којима је препустио најважније секторе верског живота, надбискуп Ј. Штадлер покренуо је и учврстио одбрамбене механизме фрањеваца неспремних да без велике борбе уступе вернике о којима су се вековима старали. Дубоко укореењени у народу и добро организовани, предузели су низ мера којим би спречили и ублажили настојања надбискупа Ј. Штадлера да их секуларизује тј. претвори у послушно дијакезанско свештенство. Улазећи у дугу и неизвесну борбу, фрањевци су располагали и значајним аргументима од којих је најважнији био изузетно стабилна материјална база. Током турске владавине, већина фрањевачких самостана стекла је значајне земљишне поседе на којима је, сходно турском грунтовном

¹⁷ Утицај писане речи јасно се види из следећег примера: „У њима се одвијала и шира пропаганда преко јевтиног тиска и популарне литературе, која је преко школа продирала у најшире слојеве, у грађанске и сеоске обитељи, у читаонице и клубове, и тако постала важном литературом политички и културно заосталог становништва. Ако се том још дода и начин опхођења клера и редовница, који је био прилагођен менталитету појединих друштвених слојева, па и појединаца, онда се може предпоставити с коликом је снагом та пропаганда дјеловала и на обликовање политичког мишљења хрватског становништва”, *Исто*, 94.

¹⁸ Прелазак из једне вере у другу био је уређен Наредбом Земаљске владе за Босну и Херцеговину од 9.7.1890. године, *Гласник закона и наредба Земаљске владе Босне и Херцеговине*, Пр. Бр. 52. 694/1 од 9.7.1890, 305.

праву, радио велики број зависних кметова. Приликом првог сређивања катастарских књига, којима је требало констатовати затечено стање у тој области, аустроугарска управа установила је да фрањевци располажу са 25.000 дунума земље. Добра материјална основа и прилози из иностранства омогућили су фрањевцима да, као одговор надбискупу Ј. Штадлеру, започну и успешно заврше већи број различитих верских објеката. Изграђена је зграда богословије у Сарајеву, комплекс зграда за фрањевачку гимназију у Високом и већи број нових цркава, од којих су неке биле лоциране и у жупама додељеним на опслуживање дијацезанском свештенству.¹⁹ Парирајући предузимљивом надбискупу, фрањевци су такође куповали пословне зграде, земљишне поседе, подизали воћњаке, покретали неке облике производње и стално богатали сточни фонд. Издржавајући огромне притиске од Свете Столице да уступе пасторизацију народа и сталну дискриминацију од органа државне управе, која је фаворизовала надбискупа и дијацезанско свештенство, фрањевци су успели да сачувају позиције и под својим окриљем задрже знатан број католика у БиХ: „Прецизније речено: босански фрањевци у својим жупама скрбили су се за вјерски живот 231.460 католика (додуше, у тај број је урачунато и 24.656 католика изван Босне и Херцеговине, углавном у Србији и на Косову, чију су пасторизацију вршили босански фрањевци), а у жупама свјетовних свећеника врхбосанске надбискупије биле су 273.000 католика”.²⁰

Католичко школство у Босни и Херцеговини директно је повезано са фрањевачким редом, који је више векова предузимао мере за описмењавање народа и организовао почетне облике школства. Прве школе биле су при самостанима и у њима су сеоски дечаци припремани за свештеничке кандидате. Побољшањем политичке ситуације, школе постепено излазе из окриља самостана и формирају се при општинама. Финансирање неких фрањевачких основних школа преузима Аустрија, која од 1853. године за ту намену годишње издваја 1.500 форинти. Каснијим одлукама бечких власти, фрањевачким школа-

¹⁹ „Листа фрањевачких активности око изградње и јачања кадровске и материјалне основе провинције у Штадлерово вријеме не би била потпуна кад не бисмо навели да је у то доба из темеља изграђено пет самостанских зграда: Сутјеска, Кршево, Јајце, Петрићевац и Плехан. У то доба такођер су изграђене и нове самостанске цркве, и то у Фојници, Гучој Гори, Сутјесци, Петрићевцу, Сарајеву и Рами. Осим њих изграђено је и 26 нових фрањевачких цркава: Банбрдо, Брешка, Зовик, Домаљевац, Трамошница, Шпионица, Жеравац, Сивша, Брестовско, Ивањска, Сански Мост, Бихаћ, Чуклић, Котор-Варош, Видоши, Ливно, Зеница и Подмилачје. Неке друге цркве су у тој мјери обновљене и дограђене да би се такођер могло рећи да су поново изграђене, као што је случај с црквама у Варешу, Љубинчићу и на Горици код Ливна”, Лука Ђаковић, *н.д.*, 1985, 110.

²⁰ *Исто*, 110.

ма достављани су учбеници, атласи, географске карте и друга неопходна учила, а учитељи са најбољим резултатима добијали су редовну годишњу новчану награду. Једнократну помоћ тим школама повремено су уплаћивале Француска и Италија.

Увиђајући застарелост и нефункционалност свог школства, фрањевачко старешинство је на састанку одржаном 28. 3. 1826. године у Фојници одлучило да изврши реформу, усвајајући *Systema litteratum pro directione scholarum provinciae Bosnen-sis deserviens*, чија је основна карактеристика била увођење фиксног наставног плана и програма. Школска година подељена је на два семестра, а уведени су као обавезни и писмени задаци. Школовање у средњој школи трајало је пет, а у теолошкој четири године. Главни предмети у средњим школама били су математика, веронаука, историја и латински језик. Свршени ученици фрањевачких школа успевали су да, уз полагање одређених квалификационих испита, наставе даље школовање на различитим заводима у царевини. Службене статистике показују да су фрањевци пред окупацију Босне и Херцеговине располагали са 30 основних и седам женских школа у којима су наставу организовале часне сестре.²¹

Нова управа непосредно је допринела промени концепције школства које су у ранијем периоду организовали фрањевци. Будући да је окупацију извршила католичка држава, хрватско становништво са више поверења уписивало је своју децу у званичне државне школе, тако да су фрањевачке основне школе у значајној мери постале дисфункционалне. Руководство фрањеваца сконцентрисало је пажњу на школе које би припремале свештенички подмладак и општеобразовне институције као припремни течај за наставак школовања на универзитетима. Средње школе наставиле су рад у самостанима у Крешеву и Гучој Гори, а приступило се изградњи нових зграда за потребе класичне гимназије у Високом и семинарије у Сарајеву. Великим напорима фрањеваца и уз значајну подршку Земаљске владе и појединих институција из иностранства, зграда гимназије у Високом завршена је 1900, а семинарија у Сарајеву 1909. године. Утрошена су за тадашње прилике значајна средства, тако да су оба објекта стајала 101.393,78 форинти. Висок квалитет наставе у фрањевачкој гимназији утицао је на омладину и других вероисповести да упишу и заврше ту цењену школу. Према званичним по-

²¹ „У извјештају посланом генералном аустроугарском конзулу у Сарајеву 1872. године наводи се број ученика у појединим школама: тако је у Крешеву било 86 ученика, у Фојници 80, Ливну 71, Варешу 60, Бањој Луци 60, Јајцу 43, Скопљу 42, Варцару 40, Сарајеву 39, Жепчу 34, Тузли 32, Бугојну 30, Градишки 30, Кр. Сутјесци 26, Орашју 26, Бихаћу 20, Крајевима 16, Горњој Толси 15, Трамошници 15, Поточанима 12”, *Исто*, 105.

дацима школске 1910/1911 године било је уписано 10, 1911/1912 – 12, 1917/18 – 22 и 1918/19 – 22 православна ученика.²²

Полазећи од своје концепције организације Римокатоличке цркве у БиХ и основних начела рада исусовачког реда, надбискуп Ј. Штадлер у центар активности поставио је развитак и унапређење црквеног школства. Гимназија у Травнику почела је да ради већ 1882, а модерна зграда намењена тој школи завршена је 1888. године. Школа је грађена добровољним прилозима, а највећу донацију (плац, дрвена грађа, 15.000 форинти) дала је Земаљска влада. Исусовци су потпуно преузели ту школу, што је у пракси значило добру и садржајну наставу и висок ниво стеченог знања. Прве године гимназију је у два разреда похађало 59 ученика, а школске 1906/07 већ 234 у свих осам разреда. Колегиј исусоваца водио је и богословију у Сарајеву, која је током свих година рада давала квалитетан и надбискупу одан кадар. Поред те две ексклузивне школе, засноване на високим стандардима, надбискуп Ј. Штадлер успоставио је контролу и над другим школским установама: „Посебну позорност посветио је Штадлер школству, које убрзо ставља под свој надзор. Њиме су обухваћени сви слојеви католичког хрватског дијела становништва. Већ 1903. године у Босни и Херцеговини било је 48 школских установа у рукама исусоваца, траписта, фрањеваца и редовница разних редова. То су биле основне школе, гимназије с интернатима, продужне дјевојачке школе, школе за мушке и женске обрте, одгојни заводи с течајевима из глазбе и ручног рада; уз то у црквеним рукама била су огледна пољодјелска добра, старачки домови и др. У свим школским установама дјеловали су добро припремљени и бројни стручни кадрови редовника и редовница, који су знали преко својих питомаца ученика пронаћи пут и начин за контакте и с њиховим родитељима, па дубоко заћи и у обитељски живот”.²³

Успешно завршена борба српског народа за црквену и просветну аутономију, окончана 13. августа 1905. године потписивањем „Уредбе црквено-просветне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини“, непосредно је допринела да претерано амбициозни и властољубиви надбискуп Ј. Штадлер покрене иницијативу да се Римокатоличкој цркви одлуком надлежних државних органа одобри аутономни статус. Образложени елаборат у име свих бискупија и обе фрањевачке провинције поднет је Земаљској влади 20. јануара 1907. године.²⁴ Анализом тог документа може се закључити да

²² *Споменица Фрањевачке класичне гимназије у Високом. (50-годишњица уједињења фрањевачких средњих школа Провинције Босне Сребрне 1882-1932)*, Београд, 1932, 43.

²³ Лука Ђаковић, *н. д.*, 1985, 94.

²⁴ АБиХ у Сарајеву, Пр. БиХ. бр 160. од 7.2.1907. године. Овде наведено, према, Лука

је основни мотив надбискупа Ј. Штадлера био да мимо конвенције и апостолског писма из 1881. године, на посредан начин изврши темељну реорганизацију Римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини. Таква намера може се сагледати из захтева да се формирају потпуно самосталне бискупије у Тузли и Требињу, оснује гркокатоличка бискупија у Сарајеву и именује помоћни врхбосански бискуп. Статут о аутономији садржавао је и прецизно утврђене обавезе Земаљске владе, која је из својих средстава требало да финансира оснивање нових бискупија, презузме комплетно издржавање свештеника и вероучитеља уз задржавање бира из кога је у ранијем периоду плаћан свештенички кадар.²⁵ Изражена су очекивања да Земаљска влада партиципира у оснивању фондова за болесне и старе свештенике, издвоји средства за континуирану градњу верских објеката и помаже подизање и издржавање конфесионалних школа.

Будући да је надбискуп Ј. Штадлер своју верзију пројекта о аутономији доставио и Заједничком министарству финансија у Бечу, Земаљска влада је том органу доставила детаљно образложен став. Захтев за оснивањем нових бискупија одбијен је, уз образложење да је на подручју Требиња број католика веома мали, док је за Тузлу изнет следећи аргумент: „Зато Земаљска влада изводи закључак да самостална римокатоличка бискупија у Д. Тузли не би имала правог разлога опстанка и била би од некатоличке јавности сматрана као у првом реду, без сумње, политичка и пропагандистичка творевина. Указивање на четири бискупије српскоправославног становништва у земљи не вриједи, зато што је српскоправославно становништво далеко бројније. Стога разлог за успоставу четврте католичке бискупије не вриједи“²⁶. Земаљска влада прихватила је као оправдан захтев за постављање помоћног сарајевског бискупа и сагласила се са издвајањем 4.000 круна годишње за потребе његовог рада. Предложени начин организације Гркокатоличке цркве у БиХ оцењен је као нереалан и потпуно непримерен постојећем броју верника. Одбијена је иницијатива за изградњу већег броја храмова за потребе верника те цркве, са образложењем да доктринарно-теолошки разлози омогућавају коришћење постојећих католичких цркава и других објеката. Негативан став заузет је и према зах-

Ђаковић, *н.д.*, 1985, 123.

²⁵ „Најмање би требало да се дотира мостарској бискупији 70.000 круна, бањалучкој 60.000 круна, Врхбосанској, која је већа од свих других заједно 130.000 круна годишње. Када се установи тузланска бискупија, онда се може за њу од бискупије Врхбосанске одузети 40.000 круна, тако да за Врхбосанску остане 90.000 круна. За требињску бискупију ваљало би одузети од мостарске 10.000 круна и још јој придодати 10.000 круна“. Лука Ђаковић, *н.д.*, 1985, 127.

²⁶ *Исто*, 129.

теву да се одреде плате свештеницима и вероучитељима уз задржавање раније утврђеног бира. Подржано је формирање фондова за збрињавање свештеника, уз констатацију да се може очекивати учешће државних средстава само у обиму у коме се партиципира у сличним фондовима Српске православне цркве. Слична аргументација примењена је и приликом одбијања захтева да се из државних средстава неограничено граде католичке цркве. Коначан став показује да је Земаљска влада прилично јасно идентификовала намере надбискупа Ј. Штадлера: „Зато се Земаљска влада не устручава упозорити Заједничко министарство финансија у Бечу да се, према њезину мишљењу, у читавом пројекту надбискупа Штадлера и не ради о аутономији, јер заправо у Штадлеровом програму не може ни бити употребљен израз аутономија, јер се о њој ту заправо и не ради, будући да би при томе лаицима морала бити сачувана мјеста у сурадњи на вањској управи Цркве. Ради се, дакле, о изградњи црквено-јерархијске организације уз обилну дотацију црквених намјена, и то све из државних средстава“, категорично се констатира у овој примједби”.²⁷

Усаглашени негативне ставови Земаљске владе и Заједничког министарства финансија поколебали су упорног надбискупа, али је до промене става дошло после потписивања „Штатута за аутономну управу исламских верских и вакуфско-меарифских послова у Босни и Херцеговини“, који је ступио на снагу 1. маја 1909. године. Додатно мотивисан због тог акта и забринут због могућности да верници процене да се недовољно ангажује на заштити интереса Римокатоличке цркве, поднео је 18. октобра 1909. године Земаљској влади нови Предлог статута католичке аутономије, који је садржавао тридесет параграфа. Неспремна да се убеђује са упорним надбискупом, Земаљска влада проследила је Статут и приложену документацију, уз констатацију да није промењено раније мишљење у погледу захтеване аутономије, Заједничком министарству финансија. Припремљен да се бори за своје ставове, надбискуп је почетком 1910. године отпутовао у Беч где се сусрео са заједничким министром финансија Стефаном Буријаном. Поновљени негативни став, уз добијено образложење да се не може правити проста компарација са Српском православном црквом и Исламском верском заједницом, представљали су крај настојања надбискупа Ј. Штадлера да обезбеди аутономију за Римокатоличку цркву у Босни и Херцеговини иза чијег спровођења би стајала држава.

Сасвим је извесно да је надбискуп Ј. Штадлер са докторатима филозофије и теологије стеченим на престижној папској Грегоријани

²⁷ Исто, 127.

више него добро познавао канонско право и начин функционисања и организацију Римокатоличке цркве. Теологу са тако високим образовањем није могла бити непозната чињеница да је Римокатоличка црква вертикално постављена организација са папом као врховним поглаваром на челу, који располаже огромним овлашћењима проистеклим из догме о непогрешивости. Организација устројена према тим принципима и са јасно утврђеном субординацијом не познаје институт локалне црквене општине или цемата, који имају овлашћења да самостално располажу стеченом имовином и управљају црквеним пословима од значаја за ужу заједницу. Положај Римокатоличке цркве традиционално се уређује конкордатима, као међународноправним уговорима, које потписује Ватикан као субјект међународног права и надлежни органи одређене државе. Будући да је конвенција склопљена 8. јуна 1881. године имала карактер таквог акта, сасвим је извесно да није постојала не теоријска могућност да надбискуп Ј. Штадлер сепаратно са Земаљском владом мења договор постигнут на највишем нивоу и потписан од овлашћених органа или евентуално новим уговором успоставља другачији положај Римокатоличке цркве у једном делу двојне монархије. Његова настојања могла су бити мотивисана само намером да, постављајући и инсистирајући на решавању тог проблема, утиче на аустријске органе да се селективније односе према захтевима српског и муслиманског покрета, који су водили вишегодишњу борбу за црквену и просветну аутономију. Католичким масама, недовољно упућеним у све сегменте сложеног канонског права Римокатоличке цркве, било је прихватљивије подношење нереалних захтева, којима би се показала одлучност и равноправност са Србима и муслиманима, него тешко објашњива, а тачна, констатација да нема промене положаја без сагласности Ватикана. Познајући све те елементе и прозревши намере надбискупа Ј. Штадлера, Земаљској влади и Заједничком министарству финансија није било тешко да децидирано одбију готово све захтеве и тако руководству Српске православне цркве и Исламске верске заједнице покажу наводну принципијелност и политику равноправности, која се води према највећим вероисповестима.

Успостављање нове организације Римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини треба посматрати у контексту стратегијских планова двојне монархије да ту територију укључи у свој државно-правни систем и настојања Ватикана да, следећи и подржавајући свог највећег покровитеља, шири границе католичанства према истоку. Амбициозно замишљене планове нису могли реализовати фрањевци дубоко инкорпорирани у сеоску средину, тако да се у Босну и Херцеговину, преко надбискупа Ј. Штадлера, уводе исусовци чији су доктрина и начин рада

више били примерени трговачком, занатском и индустријском слоју, као покретачким снагама, које су требале убрзано да измене Босну и од ње створе узорну аустријску провинцију. Избор реда, коме су поверени тако одговорни задаци, био је више него успешан, будући да је исусовачки ексклузивизам, на коме се заснивала нова доктрина и организација Римокатоличке цркве, требало да представља одлучујући фактор у утемељењу и ширењу католичанства на простору где су припадници те конфесије представљали изразиту мањину. Аустријским и ватиканским стратезима било је јасно да се тај осетљиви геополитички простор не може трајно запосести без ширења инфраструктуре, тако да започиње енормна изградња верских објеката неусклађена са бројем католичких верника. Потпуно непримерено урођеној опрезности ватиканске политике, из таме архива извучи се наводни тестамент последње босанске краљице Катарине Вучић Косаче којим се Светој Столици у наслеђе оставља Босна са свим правима световног управљања. Стручно особље, неопходно новом начину производње и организацији државне управе, регрутује се из католичких држава, а спроводе се и посебни програми насељавања живља коме је земљорадња била основно занимање. Прекривши Босну и Херцеговину новим и репрезентативним црквама и распоредивши своје кадрове на сва одговорна места у државној служби, покренути су сложени механизми превођења српског народа и припадника муслиманског колективитета у католичку веру. Одређени успеси су постигнути, али се мора констатовати да су таква настојања пробудила одбрамбене снаге српског народа и покренула огромну енергију која је довела до појаве аутономног покрета и потписивања уредбе којом су верски и просветни послови поверени представницима изабраним од народа.

Активност исусоваца и фрањеваца била је најчешће конкурентска и на граници инцидента, али постигнути резултати, са становишта католичке идеје, имају историјски значај. Упорним радом и сталним насељавањем становништва, успели су да тај простор укључе у сферу католичких интереса и Хрвате претворе у трећи по снази национални колективитет у Босни и Херцеговини. Фанатизован и до краја католичанству одан свештенички кадар, одгајан према исусовачким образцима у БиХ, ипак није успео да за 40 година аустроугарске владавине потпуно оствари план о темељној измени конфесионалне структуре становништва. Томе су допринели и критички ставови европских сила, које су двојној монархији повериле мандат да среди стање у немирним турским провинцијама, супротности и различити циљеви аустријских и угарских политичких елита и стално изражавани интерес Србије за судбину својих сународника у Босни и Херцеговини.

Dragan NOVAKOVIĆ

ESTABLISHMENT OF CATHOLIC CHURCH
ORGANIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
DURING AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Summary

This paper presents complex processes that followed the organization of Catholic Church in Bosnia and Herzegovina upon the decision of the Congress of Berlin to entrust those territories to Austro-Hungarian authority. New Vatican's policy and balance of powers led to significant marginalization of Franciscan order which observed the religious needs of Catholic population in those areas during Turkish rule and showed high level of proficiency and capability to adjust to all challenges resulted from unchristian authorities determined to spread their own faith by all possible means. Entrusting of the most important church affairs to Society of Jesus, clearly indicated the existence of harmonized plans of Holy See and Viennese court for permanent occupancy of these areas and for enabling further penetration to East through creation of deeper hinterland for Dalmatian coast and disruption of all Serbian and Montenegrin plans for using their compatriots to accomplish proclaimed strategic goals. Then established church organization, followed by organized settling of Catholic population, retained to this day and enabled Croats to become one of the constitutive nations requisite for deciding the faith of Bosnia and Herzegovina.

Миљан МИЛКИЋ*

СВЕШТЕНИЦИ У ВОЈНИМ И ДИПЛОМАТСКИМ
МИСИЈАМА СРПСКЕ ВЛАДЕ 1915 – 1918. ГОДИНЕ¹

ABSTRACT: In the following article, the author provides a comprehensive overview of the activities of the Serbian Orthodox priests during the period from 1915 to 1918. The author tries to explain the role they had during the WWI and Serbian government struggle for liberation and creation of new South Slavs state. The author focuses on hieromonk Nikolaj Velimirović, hieromonk Josif Cvijović and lesser known Orthodox army chaplains and their work in Allied military hospitals. The article includes the findings based on documents from the Military Archive in Belgrade and corresponding bibliography.

KEY WORDS: *priests, Serbian Army, army chaplains, Allies.*

Након напада аустроугарске, немачке и бугарске војске у октобру и новембру 1915. године, српска војска је, заједно са српским краљем и српском владом, била приморана да преко Црне Горе и Албаније напусти Србију.² У тренутку када је српска војска водила успешну противофанзиву на Колубари, српска влада је у Нишкој декларацији 7. децембра 1914. изједначила одбрану Србије са стварањем југословенске

---

* Аутор је истраживач сарадник Институт за стратегијска истраживања, Београд.

¹ Чланак је настао као резултат рада на пројекту „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“ (бр. 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² У току повлачења кроз Црну Гору и Албанију, погинуло је, умрло или нестало преко 72.000 војника и знатан број цивилног становништва. Од 420.000 људи, колико је бројала српска војска у октобру 1915. године, страхоте рата и повлачења преживело је само непуних 150.000 српских војника. О учешћу Србије у Првом светском рату видети: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973. Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.

државе. Током боравка у Грчкој, најпре на острву Крф од јануара до маја 1916. године, а затим на полуострву Халкидики, српска војска је у снабдевању материјалом и храном зависила од савезничке команде у Солуну. Формулисање српске националне идеје дошло је до изражаја у периоду након повлачења преко Албаније кроз делатност српских интелектуалаца у Француској, Енглеској и Русији.³ Потписивањем Крфске декларације 20. јула 1917. са представницима Југословенског одбора истакнуто је да су Срби, Хрвати и Словенци један исти, троимени народ, чиме је и на политичком нивоу настављена борба за ослобођење и уједињење „заједничке отаџбине Срба, Хрвата и Словенаца“.⁴

Српска влада је у време напада на Србију издала наредбу свим свештеницима да остану на својим парохијама и ту сачекају долазак непријатеља. Неки свештеници нису поступили по овој наредби и напустили су Србију заједно са војском и владом. Око 500 свештеника је било интернирано, а сви епископи су морали да напусте своје епархије. Свештеници који су били ангажовани у војсци током Првог светског рата припадали су категорији војних свештеника који су у српској војсци институционализовани 29. маја 1839. године када је донето *Устројство војске*.⁵ Војне свештенике у српској војсци имали су припадници православне, муслиманске и јеврејске вероисповести.⁶ Од укупно 404.020 припадника српске војске који су мобилисани на дан 23. септембра 1915. године, било је 92 свештеника.⁷ О делатности свештеника током Првог светског рата није написан велики број радова.⁸

³ О српским интелектуалцима током Првог светског рата: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914-1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.

⁴ Борба за стварање заједничке државе наглашавана је и у празничним честиткама краља Петра и престолонаследника Александра. Миљан Милкић, „Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије“, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2007, стр. 18.

⁵ Миљан Милкић, „Специфичности верског живота у војсци Кнежевине – Краљевине Србије“, *Војно дело*, 1-2003, стр. 168 – 184.

⁶ Војни свештеници су били државни чиновници које је на предлог војног министра постављао краљ својим указом. Учествовали су ратовима против Турака, у балканским и Првом светском рату. У *Балкански рат у слици и речи*, 1. децембар 1913, бр. 37, стр. 523, 542, 581, 583, наведена су имена свештеника умрлих и погинулих услед ратних напора током балканских ратова. О војним свештеницима у Првом светском рату: Миљан Милкић, „Војни свештеници у српској војсци 1914 – 1918“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, (уредник: Милан Терзић), Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2011, стр. 118-125. (у даљем тексту: М. Милкић, „Војни свештеници...“)

⁷ *Исто*, стр. 119.

⁸ Међу радовима издвајамо: Михајло И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Нова штампарија, Београд, 1933.

Српски свештеници су заједно са српским интелектуалцима из грађанства деловали у савезничким земљама и спроводили ратне циљеве које је српска влада дефинисала. Поред свештеника који су деловали у јединицама српске војске, било је и оних који су свој утицај и знање користили у дипломатским мисијама у иностранству.

Свештеници у САД и Великој Британији

Један од првих српских богослова који су се школовали у Енглеској био је Николај Велимировић.⁹ Он је након дипломирања на Старокатоличком универзитету у Берну отишао у Енглеску 1909. године и провео неко време у Оксфорду припремајући докторат из филозофије на тему „Вилозофија Берклија“. Из тог периода потичу његове блиске везе са Англиканском црквом које ће посебно доћи до изражаја током Првог светског рата. Током балканских и Првог светског рата, поред теолошког био је значајан и његов национални рад.¹⁰ Његови говори из тог периода сакупљени су у зборнику под називом „Изнад греха и смрти“.¹¹ Уз друге говоре, овде је објављен и говор у Тополи пред рат 1912, говор на дан објаве рата 1912, говор пред Кумановску битку, говор у зиму 1912. и говор у ослобођеном Скопљу.

Јеромонах Николај је припадао групи југословенски оријентисаних интелектуалаца и био међу реткима који је идеју југословенства везивао за цркву.¹² Он је у Нишу 1914. године заједно са Јованом Цвијићем,

Удружење православног свештенства Југославије 1889 – 1969, Споменица поводом 80-годишњице свештеничког удружења, Удружење православног свештенства СФРЈ, Београд, 1969. Радослав М. Грујић, *Православна Српска црква*, Светлост, Каленић, Крагујевац, 1989. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига II, БИГЗ, Београд, 1991. Radmila Radić, *Verom protiv vere*, INIS, Beograd, 1995. Епископ Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Каленић, Крагујевац, 1996. Божо Ј. Јокановић, *Крстом, пером и мачем (свештеници у служби своје нацији)*, Светигора, Цетиње, 1999. Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896 – 1970*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

⁹ Радмила Радић, „Односи Српске православне цркве са Англиканском црквом“, *Југословенски историјски часопис*, 1 – 2/2000, стр. 99. (у даљем тексту: Р. Радић, „Односи...“)

¹⁰ У уводном тексту, „Живот и рад епископа Николаја“, тротомне едиције изабраних дела владике Никола Велимировића *Изнад истока и Запада* (Беседа, Orpheus, Нови Сад, 2011) проф. др Радован Биговић пише о националном раду јеромонаха Николаја у периоду током балканских и Првог светског рата.

¹¹ Владика Николај Велимировић, „Изнад греха и смрти“. *Владика Николај. Изабрана дела у 10 књига*, књига 6, (ур. Љубомир Ранковић), Глас Цркве, Ваљево, 1996, стр. 75-286.

¹² Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914 – 1918*, Политика, ХМГ, Београд, 1992, стр. 61.

Јованом Радонићем, Александром Белићем, Слободаном Јовановићем, Љубом Стојановићем и другим научницима и јавним радницима радио на формулисању српских националних интереса.¹³ Када је почео напад на Србију, јеромонах Николај није учествовао у повлачењу српске војске и српске владе преко Албаније. Њега је српска влада у зиму 1915. године послала у дипломатску мисију у САД.¹⁴ Пет година касније он је писао: „Пре пет година ја сам био у Америци. Тада сам био послат од српске владе да посетим многобројне југословенске колоније у овој земљи, те да нашем народу објасним значај титанске борбе, коју је водила малена Србија са великом аустријском царевином. Својим многобројним резолуцијама народ југословенски изјаснио се за Србију и њене идеале.“¹⁵ Његов боравак у Америци и Енглеској, од априла 1915. до априла 1919. године, др Радован Биговић назива „периодом дипломатске мисије“ и подсећа на речи команданта енглеске армије да је јеромонах Николај био „трећа армија српској војсци“.¹⁶ У Америци је својим говорима утицао да у Европу дође око 20.000 добровољаца словенског порекла, од којих је већина била упућена на Солунски фронт.¹⁷ Карактеристичан пример је његов говор у Чикагу августа 1915. када је већину присутних Срба, Хрвата и Словенаца придобио за југословенску идеју.¹⁸ Сакупио је и велику суму новца за хуманитарну помоћ Србијама у окупираној Србији и учествовао у раду Одбора за помоћ Србији (Serbian Relief Committee) који је основао Михајло Пупин и који је сакупио прилоге у укупној вредности од 140 милиона долара.¹⁹ У септембру

¹³ Исто, стр. 33.

¹⁴ Мјуријел Хепел, *Цорџ Бел и Николај Велимировић. Прича о једном пријатељству*, Светигора, Цетиње, 2003, стр. 34. (у даљем тексту: М. Хепел, *Цорџ Бел...*) Историчар Милан Кољанин у чланку „Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje“ (*Istorija 20. veka*, 1/2010, стр. 23 – 39) наводи литературу значајну за проучавање деловања јеромонаха Николаја у САД: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, стр. 114-118, 194, 308, 315; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, стр. 58; Јелена Лозанић-Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату – писма из Америке и Канаде 1915-1920*, (писма прикупила и средила Анка Гођевац – Суботић), Удружење носилаца Албанске споменице, Београд, 1970, стр. 24, 48, 156.

¹⁵ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Евро, Унирекс, Каленић, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996, стр. 375. (у даљем тексту: Сава, *Српски јерарси...*)

¹⁶ Радован Биговић, *наведено дело*, стр. XI, XVII.

¹⁷ М. Хепел, *Цорџ Бел...*, стр. 29. О томе видети: Irinej Mirko Dobrijevic, “Bishop Nikolai Velimirovic. A Contemporary Orthodox Witness”, *Serbian Studies, Journal of the North American Society for Serbian Studies*, Vol. 10/2, 1996

¹⁸ Радован Биговић, *наведено дело*, стр. XVII.

¹⁹ Мирко Грчић, Рајко Гњато, „О националном раду Михајла Пупина“, *Гласник Српског географског друштва*, том LXXXIV, 2/2004, стр. 75.

1915. јеромонах Николај је био присутан на седници Одбора када је основан Фонд за збрињавање ратне сирочади. У концепцији будуће државе јеромонах Николај се тада разилазио са Пупином који није прихватао његову тезу да су Срби, Хрвати и Словенци један народ.²⁰

У јесен 1915. године, јеромонах Николај Велимировић је дошао у Лондон и наставио своју дипломатску мисију при српском посланству.²¹ Држао је говоре и предавања, објављивао текстове и заступао југословенску идеју. Једна од његових првих активности била је да се обрати за помоћ Р. В. Ситон-Вотсону (Robert William Seton-Watson), који је био привржен идеји југословенства и помагања Србије. Николај Велимировић је Ситон-Вотсону 16. октобра 1915. године упутио писмо у коме је писао о страдању Србије и борби српске војске.²² Исте године јеромонах Николај је објавио *Религија и националност у Србији (Religion and Nationality in Serbia)*, са уводником који је написао Ситон-Вотсон.²³ Књига *Место Србије у људској историји (Serbia's Place in Human History)*, објављена је у октобру 1915. године у издању Савета за проучавање међународних односа (Council for the Study of International Relations) и посвећена Ситон-Вотсону. Беседе које је током марта 1916. говорио у цркви Свете Маргарите у Вестминстеру (Westminster), јеромонах Николај Велимировић објавио је исте године у књизи под насловом *Беседе на ратом наметнуте теме (Sermons on Subjects Suggested by the War)*. Кратки спис *Молитва Господња: једно побожно тумачење (The Lord's Prayer: a Devout Interpretation)*, у издању „Church of England Man's Society“, објављен је 1916. године са предговором надбискупа од Јорка. Беседе које је држао у Кентерберијској катедрали, затим у цркви Свете Тројице у лондонском предграђу Страуд Грин (Stroud Green), његово обраћање енглеским војницима и предавање на Кембриџу, објављене су 1916. године у књизи *Србија на светлу и у таму (Serbia in Light and Darkness)*. Други део ове књиге састоји се од преведених одељака из српске епске поезије. У цркви Светог Павла 7. јула 1917. године одржано је богослужење за Србију, а у црквеној процесiji учествовао је и јеромонах Николај Велимировић.²⁴ Делатност јеромонаха Николаја имала је снажан одјек у јавности, а представници Англикан-

²⁰ Исто, стр. 76.

²¹ М. Хепел, *Цорн Бел...*, стр. 30.

²² George Hugh Seton-Watson, Christopher Seton-Watson, *The making of a new Europe: R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*, Methuen & Co. Ltd, London, 1981, p. 152.

²³ У наведеној књизи, др Мјуријел Хепел (Muriel Heppell) на странама од 151. до 154, наводи књиге које је јеромонах Николај Велимировић објавио током свог боравка у Енглеској.

²⁴ М. Хепел, *Цорн Бел...*, стр. 31.

ске цркве слали су многобројне апеле за помоћ српском народу и интернираним свештеницима Српске цркве. У отвореном писму које је под насловом „Српско мучеништво“ 19. октобра 1917. објавио Лондин (А.Ф. Londin), председник Удружења Англиканске и Источне цркве и председник Фонда за помоћ Србима, позива да Енглеска помогне српским свештеницима интернираним у Аустро-Угарској, Бугарској и Турској.²⁵

Николај Велимировић је био иницијатор пројекта чији је циљ био да српски студенти теологије 1917. године наставе своје школовање у енглеским колеџима и под надзором српских свештеника.²⁶ У реализацији овог пројекта сарађивао је са Кентерберијским надбискупом Рандалом Дејвидсоном (Randall Davidson). У писму свом пријатељу Џорџу Белу (George Bell), потоњем бискупу чичестерском, 15. јуна 1917. године јеромонах Николај пише да је у том тренутку у Лондону било једанаест српских студената теологије и да са њима треба поступати као са избеглицама који траже материјалну и духовну помоћ.²⁷ Под руководством каноника Карнегија (Carnegie), старешине цркве Свете Маргарите у Вестминстеру, основан је „Савет за помоћ студентима Српске цркве“. Каноник Карнеги је у свом обраћању верницима 20. октобра 1917. објаснио циљеве друштва и навео да кроз помоћ Српској цркви они обнављају српску расу и српски национални живот.²⁸ Уз „Савет за помоћ студентима Српске цркве“ деловао је и један академски одбор који су чинили оксфордски професори теологије, јеврејског језика, пастирске теологије и црквене историје. За управника Српског богословског курса именован је јеромонах Јосиф који је био и члан Инспектората Просветног савета.²⁹ Први полазници курса почели се да пристижу током децембра 1917. године, редовна настава почела је крајем марта 1918. године, а за полагање испита одређен је 1. септембар. Јеромонах Јосиф је крајем августа 1918. обавестио министра Јована Јовановића о распореду испита из теолошких предмета (Свето писмо, Догматика, Историја хришћанства и Српске цркве, Канонско право, Литургија, Црквено пра-

²⁵ Никола Жутић, „Српска и Англиканска Црква у првој половини 20. века“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2003, стр. 103. (у даљем тексту: Н. Жутић, „Српска и Англиканска Црква...“)

²⁶ М. Хепел, *Џорџ Бел...*, стр. 33 – 37.

²⁷ М. Хепел, *Џорџ Бел...*, стр. 35.

²⁸ Н. Жутић, „Српска и Англиканска Црква...“, стр. 104.

²⁹ Милић Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић у ратовима 1912 – 1918. године“. *Мудри орач њиве Господње. Споменица Јосифа Цвијовића, епископа битолског и митрополита скопског*, Цетиње – Лепосавић – Београд, 2007, стр. 40. (у даљем тексту: М. Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић...“). Милићевић наводи чланак Јелице Рељић „Школовање српске омладине у Великој Британији 1916 – 1919“ објављен у *Балканика* 24, 1993. године.

вило и Црквено појање) и грчког, руског и енглеског језика.³⁰ Већина српских студената студирала је на оксфордском богословском институту Свети Стефан (St. Stephen's House). Тој групи богослова припадају Милован Благојевић, Богдан Ивановић, Душан Шуклетовић, Божидар Поповић, Владимир Ђорђевић, Кирило Јањић, Војислав Јањић, Иринеј Ђорђевић, Павле Јевтић, Јелисије Андрић, Јустин Поповић. Међу њима издвајамо јеромонаха Иринеја Ђорђевића који је био помоћник шефа Српског обавештајног бироа у Лондону од септембра 1918. до маја 1919. године.³¹ У Енглеској је током Првог светског рата било укупно 28 српских богослова на школовању. Поред јеромонаха Николаја Велимировића, у Енглеској су боравили као наставници јеромонах Јосиф Цвијовић, јеромонах Дамаскин Грданички, јерођакон Демостен Илић и свештеник Милан Милутиновић.³² Јеромонах Јосиф је у лето 1919. напустио Енглеску, када је и окончана школска 1918/1919. година, и након доласка у отаџбину постављен за ректора Богословије у Призрену.³³ Са тог положаја изабран је 19. децембра 1920. године за епископа битолског.³⁴

Свештеници у Добровољачком корпусу у Русији

Српска влада је, након одлуке да у Русији образује добровољачку војску, 11. фебруара 1916. године одредила потребан број официра за формирање Прве дивизије српске добровољачке војске у Русији.³⁵ Указом је одређен командант дивизије, његов помоћник, команданти бригада, команданти пукова и батаљона, командири чета, потребан број виших и нижих официра разних родова војске и струка и потребан број чиновника. На основу упутства министра војног за путовање са Крфа до Одесе и за даљи рад, 3. марта је почело укрцавање 183 припадника „Српске добровољачке дивизије у Русији“, међу којима је био и војни свештеник Ђорђе Поповић.³⁶ Командант дивизије пуковник Сте-

³⁰ М. Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић...“, стр. 41.

³¹ Р. Радић, „Односи...“, стр. 99 – 100.

³² *Исто*, стр. 100.

³³ М. Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић...“, стр. 42.

³⁴ Сава, *Српски јерарси...*, стр. 262.

³⁵ Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914 – 1918)*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1954, стр. 19. (у даљем тексту: И. Јовановић, С. Рајковић, В. Рибар, *Југословенски добровољачки корпус...*). Војин Максимовић, „Прва српска добровољачка дивизија“. *Споменца Прве српске добровољачке дивизије 1916 – 1926*, Просвета, Београд, 1926, стр. 12. (у даљем тексту: В. Максимовић, „Прва српска добровољачка...“)

³⁶ В. Максимовић, „Прва српска добровољачка...“, стр. 13 – 14. ВА, П 3, к. 435, ф. 1, д.

ван С. Хаџић је стигао у Одесу 14. априла 1916. године и сутрадан је о затеченом стању известио врховног команданта, престолонаследника Александра.³⁷ Навео је да су у тренутку када је он писао извештај била формирана два пешадијска пука. У прегледу „Бројно стање Српске добровољачке дивизије у Русији затечено на дан 15. априла 1916. године (без људства са Крфа)“ наведено је да у Штабу добровољачке бригаде није било војног свештеника, у Првом пешадијском пуку био је један војни свештеник, у Другом пешадијском пуку био је један војни свештеник, у Трећем пешадијском пуку био је један војни свештеник, док у Четвртом пешадијском пуку није било свештеника.³⁸ Као једини податак о свештеницима наведено је да су сва тројица били пореклом из Краљевине Србије.

Наређењем министра војног, 31. октобра 1916. године, старешина Цетињског манастира јеромонах Леонтије Митровић постављен је за свештеника Батаљона Срба добровољаца.³⁹ Свештеник Данило Поповић је наређењем начелника Штаба Врховне команде 20. септембра 1917. године упућен као преводилац у Штаб руске Друге самосталне пешадијске дивизије.⁴⁰ Одатле је на молбу команданта дивизије упућене Штабу српске Врховне команде, прекомандован 6. новембра на службу у болницу ове дивизије.⁴¹

Навели смо да је међу професорима који су били предавачи српским богословима на Оксфорду био и јеромонах Јосиф Цвијовић. Епископ Сава наводи да је јеромонах Јосиф Цвијовић после окупације Србије био у дипломатској мисији у Бизерти и Русији, а 1917. године постављен је за ректора Српске православне богословије у Енглеској.⁴² Када је почео рат, он се најпре придружио војводи Војиславу Танкосићу и до краја јула учествовао у акцијама у околини Београда.⁴³ Затим је као командант једног вода учествовао у Церској бици, у борбама око Крупња и на Црном врху. У првој половини септембра 1914. послат је из здравствених разлога у позадину. У саставу Дунавске дивизије јеромонах Јосиф је учествовао у повлачењу преко Црне Горе и стигао до Крфа.⁴⁴

2/1. Књига *Податци о војним лицима која се бавила и боловала у Француској у 1915 – 1917. години*. Према овим подацима свештеник Поповић одсео је у хотелу „Il de France“ бр. 10.

³⁷ В. Максимовић, „Прва српска добровољачка...“, стр. 17.

³⁸ *Исто*, стр. 16 – 17.

³⁹ ВА, П 3, к. 263, ф. 7, д. 5/45.

⁴⁰ ВА, П 5, к. 136, ф. 5, д. 7/66.

⁴¹ ВА, П 3, к. 296, ф. 2, д. 1/92.

⁴² Сава, *Српски јерарси...*, стр. 262.

⁴³ М. Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић...“, стр. 37.

⁴⁴ *Исто*, стр. 38.

Као војни свештеник он је био распоређен у XV кадровском пуку, а затим је 14. марта 1916. године постављен на место војног проте у команди Резервних трупа и подофицирских школа.⁴⁵ Десет дана касније стављен је на распоред Команди Дунавске дивизије и распоређен за свештеника штаба Колонске коморе Дунавске дивизије.⁴⁶ Убрзо је упућен у „пастирско-националну“ мисију у Бизерту.⁴⁷ У овој мисији је остао до 21. јула, а одатле је на основу наређења о одређивању људства за Штаб Српског добровољачког корпуса, преко Марсеја и Париза отпутовао у Русију како би преузео дужност војног проте у Штабу Друге српске добровољачке дивизије.⁴⁸ Са осталима из групе кренуо је из Париза за Русију 12. августа 1916. године.⁴⁹ Детаљи о животу и деловању јеромонаха Јосифа у Русији нису познати.

Људство Штаба Српског добровољачког корпуса и Друге дивизије почело је да напушта Русију у другој половини августа 1917. преко Оде-се до Архангелска, преко Белог мора, Северног леденог и Атлантског океана до Енглеске.⁵⁰ Трупе су до средине децембра преко Француске и Италије пребачене на Солунски фронт. Због лошег здравственог стања јеромонах Јосиф је остао у Винчестеру, а крајем октобра прешао у Лондон где је боравио и када је 20. новембра 1917. разрешен дужности војног свештеника, ослобођен војне обавезе и стављен на располагање министру просвете и црквених послова.⁵¹

Свештеници на дужности у савезничким војним болницама

Једна од дужности на којој су војни свештеници били ангажовани у току Првог светског рата била је рад у српским и савезничким војним болницама. Они су обилазили рањенике, помагали су им око писања писама, тешили у тешким тренуцима. Велики број рањених српских војника био је смештен у енглеским, француским и руским војним болницама у којима је био распоређен по један српски војни свеште-

⁴⁵ ВА, П 3, к. 321, ф. 9, д. 5.

⁴⁶ ВА, П 3, к. 321, ф. 9, д. 5.

⁴⁷ *Исто*, стр. 38.

⁴⁸ Миљан Милкић, „Служба православних свештеника у српској војсци“. *Мудри орач њиве Господње. Споменица Јосифа Цвијовића, епископа битолског и митрополита скопског*, Цетиње – Лепосавић – Београд, 2007, стр. 30.

⁴⁹ ВА, П 3, к. 443, ф. 8, д. 3/83. *Списак Ческа дивизија за Русију*.

⁵⁰ М. Ј. Милићевић, „Јеромонах Јосиф Цвијовић...“, стр. 39.

⁵¹ *Исто*, стр. 39. Након што је Штаб Врховне команде обавестио команданта Прве армије да свештеник Цвијовић може бити избрисан из распореда, он је 13. августа 1918. избрисан из распореда Дунавске дивизије, а 20. августа и из распореда Врховне команде. ВА, П 3, к. 321, ф. 9, д. 5.

ник.⁵² Од прве половине априла 1916. године војни свештеник Владимир Јеремић био је задужен за духовну бригу о српским рањеницима у болници Говино, док је војни прота Милија Ристић након дужности у болници Видо, преузео старање о рањеницима у болници у Ахилеону.⁵³ Свештеник Светозар Ивошевић постављен је 27. маја 1917. године на дужност војног свештеника Друге српско-енглеске војне болнице.⁵⁴ Јеромонах Митрофан Иванчевић је након предлога начелника Санитетског одељења да се у руску пољску болницу у Верији упути један православни војни свештеник српске војске, одређен на ту дужност 29. августа 1916. године.⁵⁵ Свештеник Љубомир Поповић је, након дужности у енглеском логору, одређен 18. октобра 1916. године за свештеника у Сересу.⁵⁶ Министар војни је 30. августа 1916. године одредио Богомира Петровића за војног свештеника при болницама у Ници, Тулону и околини где је било српских официра и војника. Петровић је до распоређивања на ову дужност био свештеник XV пешадијског пука „Стеван Синђелић“. На предлог начелника Санитетског одељења Врховне команде, први војни свештеници у енглеско-српску болницу бр. 1 у Водени и енглеско-српску болницу бр. 2 у Соровићу, у којој су се налазили искључиво српски војници на лечењу, постављени су почетком новембра 1916. године.⁵⁷ У болници у Водени постављен је војни свештеник Гаврило Купусинац, игуман манастира Светог Романа, а за болницу у Соровићу, јеромонах Теодосије Тошић, старшина манастира Миљкова. Наређењем начелника Штаба српске Врховне команде свештеник Теодосије Тошић је 12. априла 1917. године разрешен дужности.⁵⁸ Српска Врховна команда је 5. јануара 1917. године на захтев начелника санитета при савезничкој војсци, пуковника Сондермајера, одредила свештеника Трајка Поповића за војног свештеника у 33. енглеску војну болницу у Соровићу.⁵⁹

Средином марта 1917. године из Министарства војног наређено је српским војним изасланицима у Паризу и Лондону да се нераспоређене свештенике упуте у Врховну команду у Солуну како би

⁵² ВА, П 5, к. 10, ф. 8, д. 38.

⁵³ Исто.

⁵⁴ ВА, ПЗ, к. 263, ф. 6, д. 4/11. Светозар Ивошевић је као војни свештеник током Првог светског рата водио лични дневник и записивао своје активности. Дневник војног свештеника Светозара Ивошевића налази се у Архиву Шумадије у Крагујевцу, Збирка варија, Фонд Светозара Ивошевића.

⁵⁵ ВА, П 3, к. 263, ф. 7, д. 5/26.

⁵⁶ ВА, П 3, к. 263, ф. 7, д. 5/47.

⁵⁷ ВА, П 3, к. 263, ф. 7, д. 5/44.

⁵⁸ ВА, П 3, к. 296, ф. 1, д. 1/29.

⁵⁹ ВА, П 3, к. 296, ф. 1, д. 1/3.

били распоређени у болницама.⁶⁰ Војни изасланик у Паризу, пуковник Душан Стефановић, наредио је 29. априла 1917. године главном комесару српских избеглица у Паризу да се сви калуђери упуте у Солун. Један од свештеника који је упућен из Лондона за Солун, био је јеромонах Софроније.⁶¹ У договору са командантом савезничких трупа, врховни командант српске војске наредио је 23. новембра 1917. да се свештеници из Депоа нераспоредених официра у Микри распореде у француским и енглеским војним болницама.⁶² Ово наређење је донето на основу мишљења Општег одељења Министарства војног и референта за вероисповести, да је рањеним српским војницима у француским и енглеским војним болницама, на основу њиховог душевног стања, потребно духовно старање. Свештеници Милован Митић и Милан Панић одређени су у Привремену болницу број 7; свештеници Трајко Арсић и Славко Павловић одређени су у болницу у Сересу; за болницу у Самли одређен је свештеник Димитрије С. Милојковић и за болницу у Карабуруну свештеник Станоје Секулић. Војни свештеник Најден Ђокић дошао је на службу у Марсеј септембра 1916. године.⁶³ За новог војног свештеника у Марсеју постављен је 9. јула 1918. године свештеник Коста Протић.⁶⁴ Свештеник Стеван Бојовић је решењем министра војног од 8. априла 1917. постављен за војног свештеника Тура и околине, до краја јула 1917. године борао је у Женеви.⁶⁵ Српских војних свештеника било је на служби у Тунису и Алжиру.⁶⁶ Разлози за одлазак у неку од савезничких земаља могли су бити и здравствене природе. Протојереј В. Пауновић добио је 25. септембра 1917. године одобрење да шест месеци проведе у Француској ради лечења.⁶⁷ Министар војни одобрио је 2. јуна 1918. године шестомесечно лечење у Француској и референту за вероисповести Здравку Пауновићу.⁶⁸

Највећи број војних свештеника разрешен је војне дужности у октобру 1918. године и упућен на своје редовне дужности.⁶⁹ Министар војни је 23. новембра 1918. године наредио ослобађање од дужности свих свештеника у оперативним јединицама, а до краја децем-

⁶⁰ ВА, П 3, к. 296, ф. 1, д. 1/32.

⁶¹ ВА, П 3, к. 296, ф. 1, д. 1/34.

⁶² ВА, П 3, к. 296, ф. 2, д. 1/101.

⁶³ ВА, П 3, к. 435, ф. 1, 2/1

⁶⁴ ВА, П 3, к. 321, ф. 9, д. 5/77. Наређење министра војног Врховној команди од 30. децембра 1916. године.

⁶⁵ ВА, П 3, к. 435, ф. 3, д. 15/21.

⁶⁶ ВА, П 3, к. 296, ф. 1, д. 1/1.

⁶⁷ ВА, П 3, к. 296, ф. 2, д. 1/74.

⁶⁸ ВА, П 3, к. 321, ф. 9, д. 5/69.

⁶⁹ М. Милкић, „Војни свештеници...“, стр. 124.

бра 1918. године у јединицама су формирани спискови свештеника који су ослобођени војне дужности. Свештеници који су желели да наставе своје активности у оквиру војске добили су премештај на своје раније парохије и истовремено су наставили да раде као војни свештеници. Крајем новембра 1918. године покренут је поступак за утврђивање тачног броја рањених и погинулих свештеника.

*
* * *

Српска влада је на почетку Првог светског рата формулисала своје ратне циљеве, а они су поред ослобођења Србије подразумевали и ослобађање јужнословенских народа и стварање заједничке јужнословенске државе. Формулисање српске националне идеологије дошло је до изражаја у периоду након напуштања Србије 1915. године и повлачења преко Албаније кроз делатност српских интелектуалаца у Француској, Енглеској и Русији. Велики број свештеника Српске цркве је заједно са војском напустио Србију. Српски свештеници су били ангажовани у дипломатским мисијама у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији. Својим ангажовањем у Америци Николај Велимировић је допринео да велики број добровољаца дође на Солунски фронт, као и да у Америци буде прикупљена знатна материјална помоћ за Србију. Значајан број српских свештеника боравио је на школовању у Великој Британији. Поред тога што су били ангажовани на Солунском фронту у саставу српске војске, српски војни свештеници учествовали у војним мисијама у савезничким и неутралним земљама. Својим радом посебно су допринели у савезничким војним болницама у којима су лечени српски војници. Активностима у оквиру различитих дипломатских и војних мисија у савезничким земљама као и на фронту, свештеници Српске цркве дали су значајан допринос напорима српске владе и српске војске у остваривању ратних циљева.

Miljan MILKIĆ

PRIESTS IN SERBIAN GOVERNMENT MILITARY
AND DIPLOMATIC MISSIONS 1915 - 1918

Summary

In the beginning of the WWI, the Serbian Government formulated its war goals, which apart from liberation of Serbia implied the liberation of south Slavic peoples and the creation of a common Yugoslav state. Formulating Serbian national ideology came into focus in the period after leaving Serbia in 1915 and withdrawal through Albania via the work of intellectuals in France, England and Russia. A great number of priests from the Serbian Church left Serbia together with the army. Serbian priests were engaged in diplomatic missions in the United States of America and Great Britain. The engagement of Nikolaj Velimirović in America contributed to a fact that a great number of volunteers came to the Thessaloniki front as well as that significant funds were collected for Serbia. A considerable number of Serbian priests were educated in Great Britain. Apart from being engaged in the Thessaloniki front within the Serbian army, Serbian army chaplains participated in military missions in allied countries and neutral ones. Their work in military hospitals where Serbian soldiers were treated was particularly important. The activities of the Serbian Church priests within different diplomatic and military missions in Allied countries and on the front contributed greatly to the efforts of the Serbian Government and the Serbian army towards the achievement of war goals of the Serbian Government.

Mira RADOJEVIC*

ON THE PROBLEM OF DEMOCRACY AND PARLIAMENTARIANISM IN YUGOSLAVIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT: *The questions of democracy and parliamentarianism are the ones of the least researched topics from the realm of interwar Yugoslavia, remaining out of historiographical insight starting only from the standpoint of already existing knowledge. This article tries to bring the focus of attention to the relevant social categories whose interaction, according to many contemporaries, historians and political scientists, was hiding the key for solving Yugoslav problems. Their opinion was, and still is, that consistent obeying to the democratic principles would amortize inherited differences, leading to the gradual construction of the solidary, united country.*

KEY WORDS: *Kingdom of Yugoslavia, democracy, parliamentarianism, political and social elites*

At the beginning of the 20th century and during the First World War (1914 - 1918), the wishes and ideas of those who had supported the unification of the Yugoslav peoples were that the future country of the Serbs, Croats and Slovenians should be formed at the level of contemporary European democratic and political standards. It was an opinion of many supporters of the Yugoslav idea that the question of democracy within the country was one of the most important, if not the key issue. This was due to the fact that establishment, adherence and consistent reinforcement of the basic principles of democracy - freedom, the rule of the people and equality - could in itself neutralize the existing differences between the peoples who were for the first time in history gathered within the borders of a single country. The issue of democracy was especially important to a group of Serb, or rather Ser-

---

* Autorka je docent na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu

bian, intellectual elite. The foundation for this conviction was the democratic and parliamentary experiences gained after the year 1903 (after major changes concerning dynastic and democratic regimes in the Kingdom of Serbia), and also a decent understanding of the European experiences in establishing democratic systems as the most natural, and most appropriate form of social order for a human society. Contact with Europe during the First World War and visits to the great European centers of democracy - Paris, London and Geneva - offering an expansion of views in many different ways, gave more power to such thinking. On the other side, among the Croats and Slovenes living within the Austro-Hungarian Empire, the image of a democratic alignment with the Kingdom of Serbia 1903 - 1914, seemed appealing, encouraging and promising, although being far away from the complete achievement of democratic ideals.¹

However, the very first days, and then the following years of life together brought disappointment. After 22 years of existence - taking the year of 1941 as the year of the denouement, it is noticeable looking at this country that it had not lived up to any of the given expectations, even with the democracy issue and hopes placed upon it. It is not an infrequent opinion that it is the non-democratic regimes in the Kingdom (SCS) of Yugoslavia that had decreased the strength and importance of the Yugoslav idea and produced doubt in the historical justification for its creation. With this in mind, mention can be made of one historical paradox: the idea of a Yugoslav coun-

¹ See J. Скерлић, *Есеји о српско-хрватском питању*, Загреб 1918; Б. Марковић, *Наше народно уједињење*, Женева 1918; Н. Нинковић, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Загреб 1927; В. Вошњак, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Ljubljana – Beograd – Zagreb 1928; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, I–III, Београд 1928–1930; Н. Стојановић, *Србија и југословенско уједињење*, Београд 1939; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Београд 1967; Ј. Плетерски, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971; М. Зећевић, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921*, Београд 1973; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989; В. Кризман, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Загреб 1989; М. Радојевић, „Демократска странка и југословенска идеја“, *Историја 20. века*, 2/1995, 7–24; М. Радојевић, „Милан Грол у борби за југословенску идеју“, *ЛИЧ*, 1–2/1999, 70–88; М. Радојевић, „Југословенство у преписци српских интелектуалаца 1914–1918“, *Писмо*, зборник радова, Београд 2001, 223–235; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; М. Радојевић, „Stereotipi o jugoslovenstvu“, *Myths and stereotypes of the nationalism and communism in ex Yugoslavia*, Novi Sad 2008, 43–52; М. Радојевић, „Югославянская государственная и национальная идея в период Первой мировой войны“, *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*, том I, Москва 2012, 397–404.

try had been defended with force against everyone believed to be harming it, using methods which actually decreased the strength of this very idea. The Kingdom had been developing under the burden of these three groups of problems: 1) imperfection, and later on, the abolishment of the democratic and parliamentary order 2) conflict among the constituent nations, especially the Serbs and the Croats, accompanied by decades of discussions about the character of the governmental order and 3) the weight of social and economic issues. Originally the contemporaries of that time, and then later, historians and political scientists have all disputed the "precedence" of these problems. According to many, the unresolved national issues were the most difficult, and therefore, the most decisive. Others were of the opinion that consistent reinforcement of democratic principles would have indeed - as was believed prior to unification - decreased the inherent differences, doubts and hatred, until, by way of the gradual acceptance of co-existence, together with the tolerance of uniqueness, a unified country would have been achieved, united both in the consciousness of people and its constitutional-legal foundation. According to these explanations, the issue of democracy was all encompassing and without its resolution there could be no mention of solving the other issues. The thesis of the all powerful influences of economic factors also has its supporters. To counter such theories, it is possible to discuss the tightly connected nature of these issues, how they mutually affected one another, and how they were inextricably intertwined.²

This difference in views is another example of the wide range of opinions about the most controversial issues in the history of the Kingdom of Yugoslavia (SCS). Even more than half a century after its passing, this country is in many ways an unsolved puzzle, a riddle that is difficult to pass off to historiography, especially in those instances when for the imposed questions simple answers are being sought and found. One such question is the issue of democracy and parliamentarianism, which from the standpoint of today's understanding cannot be competently answered. To this day, there are no studies available that would serve to enlighten its most im-

² See M. Грол, „Повезаност проблема“, *Одјек*, 17. IX 1936; M. Грол, *Данашњи разговори о реформама*, Крагујевац 1940; Ж. Балугџић, „Основе досадашњих несугласица Срба и Хрвата“, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, LIX, бр. 8, 16. IV 1940, 609–612; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953; T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1953*, Beograd 1969; M. Грол, *Искушења демократије*, Beograd 1991; B. Petranović, M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991; M. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Beograd 1994, 152–158; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1988, M. Radojević, „Milan Grol o problemima demokratije i parlamentarizma u Kraljevini Jugoslaviji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1996, 449–62; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006.

portant aspects at the least. The existing monographs about the political parties do not represent a satisfactory source for historical and historiographic curiosity about the democratic issue. These monographs have been written on the Democratic, Radical, Slovenian People's, Croatian Peasants' Party and the Yugoslav Moslem Organization, on Parliament until its abolishment in 1929 and also the opposition Serbian parties after the proclamation of the personal reign (monarchical-dictatorship) of King Alexander.³ It is not likely that a concrete answer can be found without conducting interdisciplinary research, whose results should reflect almost the entire history of the Kingdom. Many aspects are difficult or impossible to comprehend without a familiarity with Yugoslav society of that time; its intellectuals, middle-class, peasantry, public servants, military, history of its national movements, institutions and establishments, mentality, climate, religious influences, culture, economy and political awareness. During conducting research on these topics, it is sometimes necessary to look deeply into the 19th century, at the formation of the national states, the creation of national programs, the creation of the first modern political parties, constitutional disputes, the first steps towards parliamentarianism and contact with European democratic political theories.⁴

The crisis of democracy and parliamentarianism in the Kingdom of SCS had already been a topic even during the early 1920's. During these discussions, the question of whether it is possible to talk about the crisis of an entity that does not even exist has been raised. This was actually a question of whether it was a crisis of democracy or of its weak and insufficient establishment that was the problem. In the circles of adherents of democracy, such opinions were formed, but also an entirely opposite way of thinking had emerged, which stated that the crisis of democracy was not in question. Rather, it was the regime that had abused parliamentary practices that should be blamed for the endangerment of democracy. According to these interpretations, the people of the Kingdom, irrespective of whether it was considered to be "of three names" or multi-national, with its history, battles for nation-

³ B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970; Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1929–1941*, I–II, Zagreb 1974; A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenavca*, Sarajevo 1974; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979; M. Zečević, *Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1919–1929*, Beograd 1985; M. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994; Г. С. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002.

⁴ М. Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991; А. А. Миљковић, *У служби истине и демократије*, Београд 1991.

al rights and freedom, tradition and mentality was considered to be predetermined for democracy and its postulates.⁵ Such an idealistic belief was, however, not very likely to withstand scientific analysis without losing its credibility. The crisis of democracy was very obvious in the developed countries of the West as well, even within those that Bartelemy, a Parisian law professor, called the “mature democracies”.⁶ In France, for example, the parliamentary system had started turning into its own opposite, creating – according to Professor Branko Petranovic, a Yugoslav historian – “the illusion of an atmosphere of open discussions in the shadow of changes of governments and the immobility of economic and parliamentary institutions”.⁷ Apart from that, democracy in Europe and the world had become wedged between two totalitarian ideologies: communist-bolshevism and fascism. Breakdowns caused by the First World War and its aftermath gave rise to uncertainty, the need to question old values that had already been tried and tested, even though sometimes, these values proved unsatisfactory. On the other hand, circumstances there instigated a search for new ways and the examination of different kinds of ideas. The crisis of democracy within the Kingdom of SCS thus coincided with similar occurrences in the world; however, it was characterized by many of its own unique and difficult problems.

There had been a number of obstacles to the development of democracy. Some of these were the uneducated population, the inability of the people to use the system and participate in the exchange of opinions, the imbalanced spiritual and material growth, and historical circumstances. According to Milan Grol, a Serbian politician-intellectual and an ideologue of the Democratic Party, the difficult trials of democracy in the Balkans and within the countries of the Danube river basin were reflected in the disastrously interwoven nature of these two processes: the liberation from the „spiritual burdens of the past” – which was incomplete – and protection from „the increasing material difficulties of today” – a process that was yet

⁵ М. Грол, *Две године заблуда и лутања*, Београд 1921; Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, *СКГ*, III, бр. 8, 16. VIII 1921, 621–624; М. Грол, „Криза Демократске странке“, *СКГ*, VII, бр. 5, 1. XI 1922, 377–380; Ј. М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, VII, бр. 10, 1. IV 1923, 288–290; Ј. Продановић, „Радикална странка“, *Нова Европа*, XIII, бр. 12, 22. VI 1926, 386–394; Б. Марковић, „Данашња политичка криза“, *СКГ*, XXV, бр. 8, 16. XII 1928, 614–625; М. Грол, „Наши унутрашњи задаци“, *Живот и рад*, I, св. 2, Београд 1928, 81–83; М. Радојевић, „Политичка опозиција у Краљевини (SHS) Југославији“, *Историја 20. века*, 2/1997, 19–35.

⁶ Д. Јовановић, „Чехословачка – тврђава демократије“, *Преглед*, XIV, св. 175–176, Сарајево 1938, 390.

⁷ В. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, I, 173. See: А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 2004, 146–157.

to commence. Causes and effects of many occurrences in this region were due to the intersection of national-religious problems with the socio-economic issues.⁸

The Kingdom of SCS represents an example of an existence burdened with problems. The Kingdom was conceived burdened with centuries' old historical, religious and national divisions and widely differentiating levels of economic and cultural development among its component regions, which had not been integrated, even up until the beginning of the Second World War. In time, these differences did not decrease; in fact, they grew even larger still, especially concerning is national and political issues.⁹ In the country, democracy represented a phenomenon of recent history. Democratic tradition and parliamentarianism in the Kingdom of Serbia, which in 1918 melted away into the Yugoslav state, were being overly emphasized in the period after the War. This area was actually only acquainted with the real parliamentary practices for roughly 10 years.¹⁰ The majority of the population was politically illiterate; the people of the Kingdom can generally be considered politically immature, characterized by the lack of understanding of basic democratic behaviors. This lack could not be mitigated by the given theory of this people's natural and historical predestination for democracy. Where the political education of the people was concerned, overall education, normative acts and consistent reinforcement of the parliamentary policies in practice could have made some progress. However, what was not available throughout the preceding decades and even centuries was the collective aspiration towards democratic principles and a gradual progress throughout history, such as that which is found with the people of Switzerland, England and France. Democracy was never seen as a common goal for all the national and regional parts of the Kingdom. For 20 years, national demands, especially those from the Croats and the confessional differences were of greater interest than democracy. At one political assembly, Ljuba Davidovic, the leading member of the Serbian democratic opposition in the 30's, had admitted that the religious and national feelings reach „deeper into the soul than democratic principles”. He expressed his hopes that „the time will come when even our people will understand that we should abide

⁸ М. Грол, *Искушења демократије*, 12–17, 19.

⁹ See М. Грол, *Кроз две деценије Југославије*, б. „Политика и друштво“, св. 64, Београд, s.a; В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, 56–85.

¹⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, IV, Београд 1925; М. Поповић, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939; Ж. Митровић, *Српске политичке странке*, Београд 1939; М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, 12–14; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998; Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914*, Београд 2003.

by the principles of democracy”.¹¹ History has shown, in hindsight, that he was wrong.

Research shows that Serbian democratic opposition followed these feelings partly because it had no national program of its own after the First World War. Up until 1939, and the creation of the Croatian Banovina (national-political and territorial-administrative entity of the Croats, within whose borders there lived almost one million Serbs) the Serbian national question had not been raised. Professor Slobodan Jovanovic, a renowned Serbian humanitarian and political authority, named this a state of Serbian „national demobilization”.¹² Among the Serbs, opinion that the Serbian national question had been resolved by the unification was commonly accepted. A fear of reopening the question had risen with good reason, keeping in mind that by doing so would create a series of other problems concerning minorities, borders and similar issues. Serbian democratic powers placed all of their hopes upon the democratic order, especially during the 1930's, supporting the idea of a civil, as opposed to a national state. It was considered that the guarantee that each individual is provided for by the system of a completely developed parliamentary democracy also guarantees each nationality its identity. Having gotten a full understanding of democratic political systems by 1914, the Serbian parties believed that a civic state, and not a national or religious state, represents a higher level of social organization. Thus, they believed that the resolution of accumulated problems within the Kingdom, together with the Croatian national question, could not come about without achieving democratic preconditions. According to the convictions of Milan Grol, democracy appeared to be „a healthy precondition for everything”.¹³

For a number of years, a dispute between the Serbian and Croatian oppositions had been taking place. The dispute concerned the order in which the most important problems should be resolved. Realignment of the state, or in other words, resolving the Croatian issue by guaranteeing national and territorial demands of the Croats, was, in Zagreb, perceived as the first priority. The process of democratization was the counter-position and was considered to be most important by the Serbian opposition. The Croatian political representatives believed that the reason for Belgrade's position was to postpone the Croatian issue for some other, possibly distant future. This ac-

¹¹ *Политика*, 30. IV 1935; М. Радојевић, „Политичка опозиција у Краљевини (SHS) Југославији“, 29.

¹² С. Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, *СКГ*, LIX, бр. 1, 1. I 1940, 29–38.

¹³ *Политика*, 3. II 1936; *Време*, 10. II 1936; *Политика*, 19. IV 1936; *Одјек*, 17. IX 1936; М. Грол, *Данашњи разговори о реформама*, Крагујевац 1940; М. Грол, *Искушења демократије*, 5–31, 50–59; М. Радојевић, „Milan Grol о problemima demokratije i parlamentarizma у Краљевини Југославији“, 55–58.

cusation was questionable considering the fact that the Serbian opposition, apart for the genuine demands for democracy as an unconditional and primary solution, had no other common solution for the problems within the Kingdom. This was especially true where the issue of the social realignment model in which the Croats were interested in was concerned.¹⁴ The political life of Serbia was being led by a tired, exhausted generation, which year after year showed great erosion in strength, ability, authority and ideas, while demonstrating immaturity and incompetence for dealing with these acute problems. Political manipulations, fascination with political power, and personal and inter-party intolerance had blurred and suffocated the individual instances of the democratic apostle-like deeds of some of the political pioneers.¹⁵ The responsibility of reinforcing democracy was, for the most part, placed onto the Serbian parties. However, during the first ten years of the Kingdom, these exact parties had helped destroy democratic prestige of the Kingdom of Serbia and passed up the chance to turn the newly created state into the long dreamed of „democratic paradise” during the First World War. When Milan Grol compared the quality of Serbian political life, parties and politicians before and after the First World War, he concluded that the results of such analysis show the entire „tragedy of our public life”. This democratic thinker, however, blamed the Croatian leaders for being blinded by the dreams of independent Croats in a free Croatian country. He also blames them for the complete absence of awareness of the importance of democratic order, claiming that „they gave nothing for the democratic regime”. Milan Grol considered the Croatian devotion to a „peasant democracy” to be unrealistic and wrong, since those two words, if „peasantry” is taken as the discriminating factor, „cannot go together”. Every dictatorship is opposed to democracy, even if the dictatorship is of a single social class. Since the peasantry consists of a socially non-homogeneous mass, it does not even constitute a class. The ideology that Croats strongly stood for, he called „Croatian National-Agrarianism”.¹⁶

Milan Grol was not the only politician and intellectual who studied the theoretical democratic thinking. The analysis of the period, for example, points to the fact that politically engaged people were involved with this matter. In addition, tens of others, sociologists and lawyers who did not belong to any political parties, published articles, and occasionally brochures and textbooks. These publications display an understanding of the problems

¹⁴ See M. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, 152–158.

¹⁵ В. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, I, 132–175; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 26–27.

¹⁶ М. Грол, *Искушења демократије*, 50–59, 134; М. Грол, *Данашњи разговори о реформама*, 5–6, 14, 18; М. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1944*, Београд 1990, 459, 647.

of the Kingdom, but also the problems of Europe and the world. An understanding of foreign theoretical literature is also noticeable in these publications. Opinions expressed here varied greatly, and often were in direct opposition to one another. However, they all showed a common inclination to improve democracy within the country, using, among other ideas, foreign models of democratic- parliamentary systems. How many of these multiple theories could actually be applied for solving the problems within the Yugoslav borders represented a very specific problem, a problem of great importance. Although it is impossible to speak of Serbian political thought as a unified system of thinking, it is possible to say that it was characterized by frequent attempts to reconcile two political aspects. On one side was the experience of the democratic countries of the West, and on the other side was the frequent idealization of the „natural”, still „raw”, „not based on enlightened thought” democracy, which had brought Serbia in and out of the wars for independence from 1912 - 1918. Similarly to other undeveloped countries, the theory of democracy in the Kingdom was clashed with the political practices, and given the existing circumstances, it was objectively very difficult, if not impossible, to apply the theory to the given region.¹⁷

Historiographical research to date has raised many questions concerning the political competency, or to be more precise, the political skills and capabilities of the intellectuals of Serbia, and furthermore, the scope of their influence on the political processes. Any generalization in this direction would be risky and imprecise, however it is possible to note some general features. One such characteristic is that a vast amount of intellectual energy did not have a proper realization in the political practices. The intellectuals demonstrated a great ideological ability, but they were not well adjusted to the applied every day politics. Without an organized party the influence of the intellectuals remained extremely limited. There are many instances where their initiative, congresses, memos addressed to the King, projects for the social re-alignment and socio-political renaissance reflect the intellectuals’ good will and an understanding of the European and worldly political theory. On the other side, they also show the very insignificant influence the intellectuals had on the events in the country and the possibility for qualitative changes. Without support from a strong political party or a certain other kind of a political will, even the best ideas were condemned to failure and were unable to reach a wider range of people. On the other hand, there existed an occasional suspicion of the political parties towards the initiatives of the intellectuals’. Although this suspicion was more prominent with the Croatian parties, it was present with the Serbian parties as well. This suspicion was ac-

¹⁷ See М. Илић, *Политички чланци*, Београд 1946; А. А. Миљковић, *У служби истине и демократије*, Београд 1991; С. Протић, *Срби и демократија*, Ниш 1998.

accompanied by denying the right of the intellectuals to engage in resolving the political, state-legal and international crises outside of the structure of political parties. The Yugoslav state in between two World Wars suffered many defeats. One of these is reflected in that the state did not have the ability to utilize its intellectual potential, which was not insignificant. The intellectual elite were unsuccessful in imposing itself upon its environment and change it for the better. It will be up to future research to show to what degree the responsibility lay with the intellectual elite; how great its weaknesses were and how poorly it was adjusted to reality.¹⁸

Politically immature people are reflected in their political parties, whose poor quality is one of the factors for the crisis of parliamentarianism, and furthermore, the crisis of democracy. Other factors include, in the first place, the incomplete application of the principle that people should participate in governance of the country. Also, the Parliament was burdened with many major but also minor affairs due to the lack of local self-governing bodies, and the degree of difficulty of the national, religious and regional conflicts it dealt with. In addition, the Parliament was exhausted by discussions concerning the constitution, i.e. state-legal order. Another factor was the crucial role King Alexander played. Nevertheless, the first ten years of the Yugoslav state – up until Parliament was abolished – were marked by an imperfect parliamentary system that had granted this period the name of the period of the „rump” or limited parliamentarianism. Even so, this period represents the only common democratic experience of all Yugoslav peoples up to this date. Moreover, it is the opinion of prof. Branko Petranovic that the parliamentary government in the period from 1921 to 1929, „irrespective of all of its flaws, pseudo-forms, limited achievements”, was the “greatest value” of Yugoslavia between the two World Wars.¹⁹ The effects of the monarchic-dictatorship and especially of the „false” or pseudo-parliamentarianism beginning with the year of 1931 were catastrophic for democratic and parliamentary development. The people were denied the right to express their thoughts, found associations and make decisions. The old Serbian parties were broken down, and even though they had shown many weaknesses, they were the bearers of the democratic thinking. Generations that followed were neither raised in a regular parliamentary order nor did they know what a „normal political life” was.²⁰ The creation of the Croatian Banovina, together with the reorganization of the state on a national basis (which was done

¹⁸ M. Jančićević, *Stvaralačka inteligencija medjuratne Jugoslavije*, Beograd 1984; M. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 335–345, 353–355, 360–361.

¹⁹ Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, 16.

²⁰ M. Grol, *Londonски дневник 1941–1945*, 517–518.

using non-democratic procedures; this was also the case with previous crucial acts) resolved a major portion of the Croatian national and political tendencies. The expectations that they would now support the establishment of the democratic order remained unfulfilled.²¹ The first Yugoslav state ended its life in multiple crises and disappointments. One of the most difficult (if not the most crucial one) disappointments referred to the unfulfilled hopes for the development of democracy in the country. The first common state of the Serbs, Croats and Slovenians, much like its heirs, had many experiences, but never lived up to the wishes of those who whole heartedly wanted it and imagined it to be – a genuine democratic community of citizens and peoples enjoying equality.

Mira RADOJEVIC

ON THE PROBLEM OF DEMOCRACY AND
PARLIAMENTARIANISM IN YUGOSLAVIA
BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

Even after more than few decades from its cessation, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (SCS)/Yugoslavia remains as a kind of unknown term, hardly turning itself in to the historiography. Ones of the still completely unexplored topics are the questions of democracy and the parliamentarianism, which can not be fully judged only from the standpoints of contemporary knowledge. The real answers are unattainable without the understanding of Yugoslav society of the mentioned era, its elites, city population, peasantry, military, history of the national movements and institutions, mentality, religious influences, culture, economy, political ideas and foreign cultural and political influence. It is a very complex problem whose existence, according to many contemporaries, historians, and political scientists, was essential for solving the other problems of the Yugoslav state. Proponents of this attitude believed that consistent sticking to the democratic principles would had amortize the inherited differences, doubts and hatreds of the Yugoslav nations, until the gradual coexistence with tolerance of specialties would have enabled the creation of the solidary, united state. According to these theories, one of the hardest disappointments in the common state of Serbs, Croats and Slovenians emerged directly from giving up the hope in development of its democratization.

²¹ *Демократи о данашњем стању у земљи*, Београд 1939.

The crisis of the democracy and parliamentarianism in the Kingdom analogized with the similar phenomenon in Europe and the rest of world, but also had some special characteristics. Among them, unsolved national question was the one of the crucial ones, providing the absence of the vision of democracy as the common goal of all the national and territorial parts of the country.

Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ*

НАДЗОР И ИНТЕРНАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ПРВАКА ПРЕДШЕСТОЈАНУАРСКИХ СТРАНАКА У ДОБА ШЕСТОЈАНУАРСКОГ РЕЖИМА КРАЉА АЛЕКСАНДРА¹

ABSTRACT: *The article examines the position of the politicians and lack of freedoms during the dictatorship of king Aleksandar (1929 – 1935). The special attention is paid to the interments of the political opponents that were allowed by the Law on protection of public security and the state order. Internments represented one of the main (preventive) measures in the fight against any opposition.*

KEY WORDS: *Regime of 6th January, police surveillance, interments, control, restriction of civil liberties*

Вође предшестојануарских политичких партија су прелазак на нови режим прихватиле мирно, без било какве реакције или отпора. Ослабљене и исцрпљене у дугогодишњим парламентарним и фракцијским борбама, измучене политичким и националним трвењима, дубоко подељене и завађене, странке и њихови политички прваци су се, после званичног укидања, повукли у илегалу. Драгољуб Јовановић је о реакцији србијанских странака на ново стање у својим успоменама записао: „У стању апсолутизма вођство се понело не може бити јадније – ниједну обавест, ниједно упутство, ниједан гест. Лист без боје. Смрт у јавности. Апсолутно одсуство у селима и масама уопште. Кукавичлук без граница. Учмалост којој нема равне“.² Тек марта, односно априла 1929, око Љубе Давидовића се формирао круг противника шестоја-

* Аутор је научни сарадник у Институту за савремену историју, Београд.

¹ Рад је настао у оквиру пројекта: *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

² Д. Јовановић, Политичке успомене, т 2, стр. 161.

нуарског режима.³ Ипак, за све време трајања диктатуре, Београд и Загреб су били два центра око којих су се окупљали опозициони прваци, пре свега због потпуно различитих погледа о главним државним и националним питањима који су раздвајали прваке српских и хрватских партија. Београд је био центар политичке делатности радикала окупљених око Главног одбора, демократа окупљених око Љубе Давидовића и земљорадничке левице. Србијанским партијама се прикључило и вођство ЈМО, али и СЛС по изласку Корошеца из владе у јесен 1930.⁴ Око загребачког центра су се окупљали чланови и симпатизери Сељачко – демократске коалиције унутар које су постојале значајне разлике у схватању какав је отпор требало пружити новоуспостављеном режиму. Наиме, док се Мачек заузео за тактику ишчекивања и пасивног отпора, у нади да ће се режим урушити сам од себе, Светозар Прибићевић се заложио за активан отпор новом стању, повезивање са опозиционим партијама у Србији, али и за федералистичко преуређење државе. Стога су прваци Демократске странке прве контакте у априлу 1929. са Загребом имали преко Прибићевића.⁵

Законом о заштити јавне безбедности и поретка забрањена су „сва удружења и политичке странке које врше пропаганду и убеђивање других да треба променити постојећи поредак у држави“, али и све политичке странке које „носе обележје верско или племенско“. Оснивање нових и опстајање постојећих политичких друштава четврти члан закона је везао за нарочито одобрење управне власти, односно великог жупана, оне области у којој друштво има централно седиште.⁶ Од првих дана новог режима, чланови и симпатизери забрањених странака су се стали окупљати око разних просветних, културних, привредних или пак верских удружења, кроз која су вршили „политичку акцију и пропаганду против постојећег поретка“. Стога је Министарство унутрашњих дела наредило да се бановима издају инструкције да се „контролише рад и држање ових људи у поменутих друштвима“.⁷ Лица која ремете јавни ред и мир су могла одлуком првостепене управно – полицијске власти бити протерана у било које место, из кога се нису смела вратити без одобрења великог жупана, односно управника града Београда. Протерано лице које се без дозволе врати, било би, по одредбама овог закона,

³ Т. Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре, Београд 1969, стр. 91.

⁴ М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, Ријека 1970, стр. 260; Т. Стојков, Опозиција..., стр. 89.

⁵ Т. Стојков, Опозиција..., стр. 94 – 104.

⁶ Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 6, 6. 1. 1929.

⁷ Незаведено, без датума (вероватно са краја 1931. или почетка 1932), Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 14 (Министарство унутрашњих послова) – 26 – 68.

кажњено са 30 дана затвора и поново протерано.⁸ Тиме је заправо озакоњено протеривање вансудским путем и без икаквих ограничења. Овај члан закона је био у супротности са основним правничким постулатом да „нема казне без закона“⁹, али и са одредбом Септембарског устава из 1931. године који је јасно прописивао да се „ниједан грађанин не може протерати у земљи из једног места у друго, нити заточити у једном месту, **осим у случајевима које је закон изрично предвидео**“ (подвукла И. Д.)¹⁰. Кривичним закоником, који је донет почетком 1929, а ступио на снагу јануара 1930, је такође предвиђено да се „нико не може протерати из своје завичајне општине“.¹¹ У време трајања шестојануарског режима, интернације, било у место рођења или друга забачена и изолована места широм Краљевине, биће једно од главних (превентивних) средстава власти за обрачун са политичким неистомишљеницима, најчешће политичким првацима забрањених странака, али и обичним људима, непријатељски расположеним према новом државном поретку.

Одмах по проглашењу новог режима, над свим опозиционим првацима, али и осталим „сумњивим“ и „непоузданим“ лицима је заведен полицијски надзор. Ипак, детективска служба у Краљевини Југославији није била посебно развијена, нити су полицајци задужени за „дискретни надзор“ умели да буду неприметни. Праћени су тако знали да су праћени, па су проналазили разне начине да на овај или онај начин избегну полицијске агенте.¹² Својеврсна контрола над кретањем и деловањем опозиционих политичара је постојала и у парламентарном периоду¹³, али су мере надзора у доба шестојануарског режима биле знатно пооштрене. У Хрватској су, најпре преко дана, а затим непрекидно, надзирани Влатко Мачек¹⁴, Иван Пернар¹⁵, Јурај Крњевић, Марија Радић,

⁸ Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 6, б. 1. 1929.

⁹ О овоме више в. Л. М. Костић, Коментар Устава Краљевине Југославије од 3. септембра 1931, Београд 1934, стр. 26.

¹⁰ Члан 9. Устава Краљевине Југославије, Л. М. Костић, н. д, стр. 27.

¹¹ Члан 57 Кривичног законика, М. Чубиниски, Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије од 27. јануара 1929, Београд 1934, стр. 176. В. и М. Доленц, А. Макленцов, Систем целокупног кривичног права Краљевине Југославије, Београд 1934, стр. 135, Л. М. Костић, н. д, стр. 28, и Д. Јевтић, О уставним правима грађана по уставу Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године, Историјски гласник, 1 – 2 / 1975, стр. 53. В. и М. Доленц, О протеривању и конфинацији у казном праву, Архив за правне и друштвене науке, јули – август 1936, стр. 5 – 18.

¹² В. М. Стојадиновић, н. д, стр. 266 – 267.

¹³ V. V. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918 – 1935*, Zagreb 2002, стр. 263.

¹⁴ V. Maček, *In the Struggle for Freedom*, New York 1958, стр. 126.

¹⁵ Д. С. бр. 43 / 932, АЈ, 135 (Државни суд за заштиту државе) – 81 – 43 / 32. О надзору над Пернаром види и Извадак из политичке евиденције Управе полиције у Загребу, АЈ, 135 – 89 – 43 / 32.

али и две Радићеве кћерке и син, Јосип Предавец, Август Кошутић, Светозар Прибићевић¹⁶, Већеслав Видлер, Милан Шуфлај и Анте Трумбић. Полиција је држала под присмотром и зграду Хрватског сељачког дома на Зрињевцу, а тиме и све особе које су долазиле у ту зграду.¹⁷ У својим успоменама вођа ХСС-а наводи да су власти задужиле тројицу полицајаца да непрестано надгледају њега и његову кућу, као и да испитују сва лица која су му долазила у посету.¹⁸ Према наводима Прибићевића, Трумбић, бивши министар иностраних послова, није напуштао Загреб читаве три године. За то време су га непрекидно пратила двојице детектива, од којих је један увек стајао на степеништу Трумбићеве куће. Иван Мештровић је, сведочи Прибићевић, на Бледу интервенисао код краља да се престане са оваквом праксом, али је то било узалудно.¹⁹ На основу расположивих извора, може се са сигурношћу тврдити да су од србијанских политичара били надзирани Љуба Давидовић²⁰, Јован Јовановић, Драгољуб Јовановић, Милан Грол, Милош Трифуновић²¹, Милан Гавриловић, Милош Тупањанин²², Дуда Бошковић²³ и Милан Костић²⁴. Под полицијским надзором су били још и Мехмед Спахо, Никола Прека, Јурај Шутеј али и сви странци, који су, попут Ситона Вотсона, сматрани подозривим.²⁵ Пред Давидовићевом кућом је увек стајао жандарм, али су Милан Грол и још неколицина могли свакодневно да га посећују јер су имали посебне дозволе као његови стари пријатељи који воде рачуна о његовом здрављу, будући да је живео као самац без иког свог.²⁶ Полиција је, по свему судећи, имала своје поузданике и дошнике и у блиској околини истакнутих политичких првака. Б. Јањатовић тако наводи да је блиска пријатељица Мачекове покојне жене Цецилија Биљан редовно извештавала Одељење за државну заштиту Савске бановине о својим разговорима са Мачеком, или о разговорима Мачека са другим лицима, у нади да ће тако обезбедити себи и свом мужу плаћање дугова и посао у обавештајној служби у Бечу.²⁷ Полицијски коме-

¹⁶ В. Мачек, н. д, стр. 126.

¹⁷ В. Б. Јањатовић, н. д, стр. 263 – 264.

¹⁸ В. Мачек, н. д, стр. 126.

¹⁹ АЈ, 84 (Збирка Хинка Кризмана) – 1.

²⁰ В. и И. Мештровић, Успомене на политичке људе и догађаје, Буенос Аирес 1961, стр. 197.

²¹ Незаведено од 13. 8. 1931, АЈ, 37 – 9 – 48.

²² Незаведено од 31. 3. 1932, АЈ, 14 – 21 – 48.

²³ Пов. Бр. 38 613 од 1. 11. 1930, АЈ, 63 (Министарство правде, поверљива архива) – 8 (к 9).

²⁴ Незаведено, без датума, АЈ, 74 (Двор) – 11 – 22.

²⁵ N. Šarac, Uspostavljanje šestojanuarskog režima sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1975, стр. 201.

²⁶ I. Ribar, Iz moje političke suradnje, Zagreb 1965, стр. 256.

²⁷ Б. Јањатовић, н. д, стр. 267.

сари у мањим местима су имали и своје људе „од поверења“ који су их детаљно обавештавали о кретању појединих политичара. Дешавало се да ови добровољни локални „агенти“ никада нису ни видели лично о којој извештавају полицијску или жандармеријску команду, па се читав извештај заснива на пуким претпоставкама, као што је то било приликом посете Мите Димитријевића Врњачкој Бањи, када је полицијски комесар извештавао Одељење државне заштите да се Димитријевић сусрео у више наврата са Ацом Станојевићем, што није видео ни он лично, нити ико од полицијских органа, „али се проверавањем и по опису може тврдити као сигурно да је то био г. Димитријевић“.²⁸ Ипак, нису полицијске и жандармеријске власти, као и локалне „патриоте“, једини надзирали све „сумњиве“. Од велике помоћи и значаја у овом послу су били и дописници Централног Пресбирора чија активност се није ограничавала искључиво на штампу. Понекад су неки од њих играли готово детективску улогу, покушавајући да сазнају расположење народа ступајући у неформалне разговоре, најчешће се представљајући као трговачки путници. Дописници су се у својим извештајима нарочито задржавали на кретању и активностима опозиционих првака, па је тако, за време трајања шестојануарског режима, са посебном пажњом праћен Трумбић, а о његовом кретању је подробно извештавано.²⁹

О делатности, кретању и међусобним сусретима опозиционих првака, Одељење за државну безбедност је писало детаљне и исцрпне политичке извештаје.³⁰ Бележено је куда су ишли опозициони прваци, са ким су се сусрели, које кафане посећивали и са ким се и колико задржавали у разговору. Подозрење полиције су изазивала и сва она лица која су, на било који начин, а често и случајно, долазила у додир са противницима режима. Извештаји о полицијском надзору су каткад добијали и обележја гротескног, будући да се свака изговорена реченица праћеног пажљиво анализирала. У том смислу је карактеристичан извештај из новембра 1930. о одласку у лов и ручку који је Дуда Бошковић имао са судијама Окружног суда у Панчеву. Константовано је да за време ручка Дуда Бошковић није говорио са присутнима „ништа о политици“, али се „очигледно трудио свим силама да оживи партијско расположење и борбени дух присутних на обазрив начин, што није могло остати незапажено“. Бошковић је, по наводима агената, присуство судија и државног тужиоца за ручком користио „у своје партијске сврхе“ на врло оригиналан начин, „јер је сваких пет минута изговарао речи: „Господине

²⁸ Незаведено, без датума, АЈ, 74 – 11 – 22.

²⁹ Ипак, у читавом периоду 1929 – 1935. Трумбић је само надзиран, али ни једном није био судски гоњен, интерниран или на било који начин кажњен.

³⁰ В. Незаведено од 13. 8. 1931, АЈ, 37 (Фонд Милана Стојадиновића) – 9 – 48.

председниче“, „Господо судије“, „Господине државни тужиоче“, на основу чега је закључено да је читав састанак „имао сврху да покаже да је др Бошковић још увек утицајан и моћан“. Петар Живковић, председник владе и министар унутрашњих послова, је наложио Милану Сршкићу, министру правде, да се читав случај испита и да се дотична лица казне, јер је „недолично да активни државни службеници и високи судски чиновници на овакав начин послуже за то да се диже углед једном **настраном човеку** (подвукла И. Д.), који је непомирљиви противник садањег режима и који овако жели да дигне своју вредност, користећи се овим везама и за свој престиж и за своје адвокатско звање“.³¹

Када је у току 1932. знатно оживела активност забрањених партија у народу, министар унутрашњих послова Милан Сршкић је наредио да се „најстрожије, али најдискретније мотри на рад познатих опозиционих првака, нарочито у случају сталног одласка из места становања“. Приликом путовања неког политичког првака у друго место, Сршкић је захтевао од локалних полицијских власти да га „одмах најбржим поверљивим путем извести у ком је правцу дотични отпутовао“. О томе је уједно требало извести и све оне општине и жандармеријске станице на чију је територију надзирано лице путовало. Министар Сршкић је даље наређивао и да му се, уколико је то могуће, достављају подаци „с каквом намером одлази дотично лице“, али и какве је активности развило у месту у које је допутовало. Опозиционим првацима је на све могуће начине требало, према овом наређењу, онемогућити присуство на „саборима, литијама, прославама и вашарима“ који су, по проценама власти, коришћени за „држање узбудљивих говора народу против данашњег стања“. Стога је жандармеријским властима налагано да „неупадљиво запоседну све прилазе и улазе дотичном месту, мотрећи строго ко у то место долази, са каквом тенденцијом“. Све сумњиве аутомобиле је требало задржавати и контролисати, а од лица која су деловала подозриво су тражене исправе. Истакнути опозициони челници нису смели бити пуштени у места одржавања сабора или вашара уколико не би „искрено доказали своје намере“ и „обавезали се својом чашћу да ће се честито и исправно држати“. Полицијске власти су морале да контролишу и све оне особе које су возом покушавале да стигну у место где се одржавао какав сабор. Прописано је да се два дана пре почетка вашара мора завести строга контрола путника на железничким станицама, „па

³¹ Пов. Бр. 38 613 од 1. 11. 1930, АЈ, 63 (поверљива архива) – 8 (к 9). Истрага је, ипак, показала да се за време ручка разговор водио „само о лову“ и да су судију Стојковића називали „председником“, јер је председник ловачког удружења, а команда места у Панчеву је потврдила да су сви државни чиновници виђени са Бошковићем „исправни службеници и на свом месту“; Незаведено, АЈ, 63 (поверљива архива) – 8 (к 9).

тако свим истакнутим опозиционарима чије су злонамере доказане и очевидне забранити улаз односно задржати их на станици и првим возом вратити назад“. Власти су ипак водиле рачуна о реакцијама становништва, па је жандармерији наложено да се не предузима ништа уколико би неког опозиционог вођу на станици сачекали грађани, али да се искористи „прва згодна прилика“, када се мештани разиђу, „да се удаљи нечујно из вароши“. Ако би се ипак десило, налагао је даље Сршкић, да се и поред свих предузетих мера предострожности, „неко од њих провуче и почне својим држањем и говором развијати штетне и зле акције“, требало је „предузети све да се такво лице уклони и са њиме по закону поступи, **не изазивајући против себе револт грађана и пазећи да се ауторитет власти и позитивних законских прописа одржи на завидној висини**“ (подвукла И. Д.).³²

У периоду 1929 – 31, како наводи Т. Стојков, везе опозиционог вођства и њихових присталица у народу су биле сведене искључиво на повремене личне контакте.³³ Ипак, већ од пролећа 1929. политички прваци забрањених странака оживљавају активност. Диктатура у почетку, како сведочи Драгољуб Јовановић, није уливала страх, па је вођа левог крила земљорадника настављао кампању за решење хрватског питања у нешто измењеном виду. Кроз причу о различитој психологији Срба, динараца, и Хрвата, кајкаваца, Јовановић је истицао да се национално питање не може решавати једним потезом, већ да је у питању дуготрајан процес.³⁴ Убрзо је, упркос строгим забранама, оживело и опозиционо партијско договарање. Наиме, противници режима су избегавали сакупљања у великом броју и на јавним местима,³⁵ па су се састајали по кућама, држећи тајне страначке и међустраничке састанке. Да би се заварала полиција, место тих састанака се мењало, но највећи број их је одржан у стану шефа Земљорадничке странке Јоце Јовановића или у стану Антона Корошца. Противници режима су, како сведочи Милан Стојадиновић, сматрали да, с обзиром на положаје које су Корошец и Јовановић заузимали, полиција неће смети према њима драстичније да иступи.³⁶ Вођство Земљорадничке странке је било под јачом полицијском присмотром од седнице Главног одбора на којој је одлучено да се не излази на митровданске изборе 1931. Ипак, сваке недеље, у различите дане, одржаване су седнице Ужег одбора странке у кући Јована Јова-

³² Строго поверљиво бр. 21. од 14. 5. 1932, наведено у целини према Алманах Нова рибјеч, Загреб 1940, стр. 151 – 152.

³³ Т. Стојков, Опозиција..., стр. 144.

³⁴ Д. Јовановић, н. д., стр. 154.

³⁵ С. Прибићевић, Диктатура краља Александра, Београд 1953, стр. 147.

³⁶ М. Стојадиновић, н. д., стр. 260.

новића, а чланови и симпатизери су се свакодневно састајали у адвокатској канцеларији Драгише Здравковића у Пашићевој број 7, која је непрестано била под полицијским надзором. Упркос сталној присмотри, ко год је од чланова странке дошао у Београд да саопшти неку новост или пренесе какву поруку, знао је да треба да оде до Пашићеве улице. Конференције су несметано одржаване и по селима. То су обично били ноћни састанци које су држали или Јован Јовановић или потпредседник странке Милан Гавриловић. Странка је нарочиту пажњу обрађала омладини, како универзитетској, тако и оној сеоској, за коју су организована различита предавања са дискусијама. Овим предавањима, по сведочанству Д. Здравковића, врдало се пред полицијом на разне начине – предавања су држана у различите дане и у разно доба дана на разним местима – у Пашићевој 7, Загребачкој 2, Јовановој 43, „понекад само уз светлост цигарета“.³⁷

И демократе су одржавале везу са својим партијским истомишљеницима у унутрашњости. Иван Рибар наводи да је био у редовном контакту са страначким првацима из Крагујевца, Аранђеловца, Ужица, Пожеге, Чачка, Новог Сада, Осијека, Краљева, Крушевца, Тополе и Смедеревске Паланке.³⁸ Полиција је углавном била добро обавештена о тајним састајањима опозиционих првака. Пред новембарске изборе 1931. полицијски агенти су упали у стан Љубе Давидовића у коме су се чланови Извршног одбора странке састали поводом raspisa избора за Народну скупштину. Агенти су, и пре него што је састанак отпочео, присутнима, под претњом употребе оружане силе у случају отпора, наредили да се разиђу. Протести и позивање на изборни закон који је дозвољавао састанке ради утврђивања кандидата и предаје кандидатске листе нису уродили плодом, па су сви присутни, укључујући и Љубу Давидовића, били саслушавани у Управи града. Због илегалног састајања, како сведочи Иван Рибар, били су кажњени највећом административном мером, али поступак по Закону о заштити државе није поведен јер их је власт затекла „само при сакупљању, а не при делу“.³⁹ Знало се, захваљујући полицијском поверенику који је убачен у редове земљорадника, и за Елаборат који је марта 1932. саставио Милан Гавриловић, а у коме је жестоко критикован режим.⁴⁰ После пунктација Аце Станојевића, по-

³⁷ Д. Ђ. Здравковић, Меморандум, Календар споменица Српско село, Београд 1940, стр. 286 – 287.

³⁸ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965, стр. 255.

³⁹ И. Рибар, *Стара Југославија и комунизам. Закони, судови, затвори и логори у старој Југославији против комуниста*, Београд 1967, стр. 98.

⁴⁰ Незаведено од 31. 3. 1932, АЈ, 14 – 21 – 48. Десетак агената је упало у адвокатску канцеларију Здравковића, покупило 7 од 8 примерака Меморандума и ухапсило Здравковића и Тупањанина; Д. Ђ. Здравковић, н.д, стр. 287 – 288.

лиција је почела много оштрије да поступа и са радикалима, па су учестала хапшења и интернације чланова ширег Главног одбора.⁴¹ Како је партијска штампа била забрањена, „цветала је литература тајних летака“, како је писао Милан Стојадиновић. Растурање летака је било скопчано са великим тешкоћама услед полицијске контроле, али су се опозициони активисти довијали на најразличитије начине. Леци су најчешће чувани у кућама истакнутих политичких првака, по савету Корощца у листовима појединих књига, будући да агенти никада нису имали довољно стрпљења и времена да прелиставају све књиге у једној библиотеци, јер су „обично завлачили нос у ормане, куфере, не гледајући оно што им стоји отворено пред очима“.⁴² Опозициони челници су, да би заварали траг полицији, летке најчешће слали у ковертима трговачког формата на којим су стајали натписи разних фирми. Тако је Драгољуб Јовановић користио коверте, специјално штампане за ту намену, са фиктивним фирмама „Пећи од бронзе и каљева“, „Трговине одабраног семена за поврће, цвеће и воће“, али и „Соко Краљевине Југославије“ и „Подмладак Црвеног крста“.⁴³ Иако су Устав и Казнени законик, као и Закон о пошти и телеграфу и Правилник за унутрашњу поштанску службу⁴⁴, гарантовали неповредивост тајне писама, 1930. године су, по сведочењу Деметра Бенића, једног од оптужених на процесу Драгољубу Јовановићу, у Београдску пошту дошла два агента из Управе града захтевајући да врше цензуру писама. Ниједна пошиљка није била поштеђена, а отварана су чак и писма председнику суда и судијама. Како се знало да у Земуну и Панчеву нема цензуре, противници режима су летке или друге поверљиве пошиљке најчешће слали одатле.⁴⁵ Па ипак, на пошиљке је будно мотрено, па је загребачка полиција успела да ухвати писмо које су Мачек и Вилдер слали Прибићевићу фебруара 1932, а које је било спаковано у три коверта. Писмо је фотографисано, а затим враћено пошти ради отпреме.⁴⁶ Кажњиво је било не само слање, већ и при-

⁴¹ Војо Чвркић, адвокат из Чачка, члан ширег Главног одбора, је тако кажњен са 30 дана затвора и интернирањем у Рогатицу јер је био на скупу сељака у Мрчајевцима код Чачка на коме је дошло до сукоба жандарма и сељака. Кажњавани су и Стојан Шпандијер, члан Главног одбора за срез Цетиње, Димитрије Протић, члан ширег Главног одбора, али и Драгиша Цветковић, бивши министар, који је отишао да агитује у једно село недалеко од Ниша одакле га је полиција стражарно вратила. Осим радикала, полиција је почела јаче да гони и републиканце, па су били ухапшени Војислав Вујанац, адвокат, Милан Богдановић, књижевник и професор Иконић; Незаведено, од 21. 4. 1933, АЈ, 37 – 11 – 68.

⁴² М. Стојадиновић, н. д, стр. 260.

⁴³ „Суђење др Драгољубу Јовановићу пред Државним судом“, Политика, 20. 9. 1932.

⁴⁴ В. АЈ, 135 – 75 – 17 / 32.

⁴⁵ АЈ, 135 – 75 – 17 / 32.

⁴⁶ Незаведено од 1. 3. 1932, АЈ, 14 – 21 – 48.

мање и задржавање летача. Тако је полиција „вршила претресе, хапсила и малтретирала“ оне људе код којих је пронађено Прибићевићево „Писмо Србима“ послато крајем 1933. године.⁴⁷

Посебан вид „неутралисања“ политичких неистомишљеника у доба шестојануарског режима су биле интернације, дозвољене једино по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Опозициони прваци, али и такозвани мали људи, осведочени противници новог политичког курса, били су интернирани пуком одлуком полицијских власти, без одговарајућег судског решења, најчешће по забитим местима на територији Санцака⁴⁸, Црне Горе, Босне или пак протеривани у место рођења.⁴⁹ Интернације су представљале само превентивну меру, а ниуколико казну, будући да су државне власти овим чином хтеле да предупреду сваку евентуалну пропаганду и политичку агитацију против новог курса. Ипак, власти су водиле рачуна да интерниранима омогуће какав-такав комфор, па су их најчешће смештали по кућама најбогатијих и највиђенијих људи у крају. Трошкови боравка и исхране интернираних су падали на бановински буџет, а неретко се дешавало да власти поприлично нередовно извршавају своје финансијске обавезе према домаћинима.⁵⁰ Први се на удару власти нашао вођа СДС-а, Светозар Прибићевић. Наиме, вођство Демократске странке је, у покушају да се успоставе контакти између Београда и Загреба, контактирало Прибићевића будући да је он био много спремнији за сарадњу са србијанском опозицијом од Мачека. Крајем априла 1929. у Загреб је стигао Божан Марковић, професор Правног факултета и демократски првак, са циљем да се избегне разговор о државном преуређењу и донесе заједничка изјава предшестојануарских странака којом би био осуђен нови режим. По повратку Марковића из Загреба, србијански опозициони прваци окупљени око Љубе Давидовића су одлучили да позову Прибићевића да дође у Београд ради наставка започетих разговора.⁵¹ Влада је, раз-

⁴⁷ Т. Стојков, Светозар Прибићевић у политичкој емиграцији у Француској, Истраживања, 4 / 1975, стр. 374 – 378. В. и Љ. Бобан, Светозар Прибићевић у опозицији..., стр. 135.

⁴⁸ В. и Пов. бр. 1066 од 31. 10. 1934, АЈ, 38 (Централни Пресбиро) – 12 – 42.

⁴⁹ Земљораднички првак из Босне и некадашњи народни посланик Чеда Кокановић је због констатације да су у аустријска времена чиновници најстроже кажњавани за било какав изгред, 1934. године полицијски кажњен са 20 дана затвора и доживотним изгоном из Бања Луке у место рођења Бронзани Мајдан у срезу Сански Мост, Врбаска бановина; Бр. 76 / 1934 од 25. 5. 1934, АЈ – 38 – 2 – 5.

⁵⁰ В. Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 27, 80.

⁵¹ Т. Стојков, Опозиција..., стр. 104 – 107. Прибићевић се иначе у Загреб преселио после проглашења новог режима, док је у Београду наставила да живи његова целокупна породица; Т. Стојков, Интернација Светозара Прибићевића (1929 – 1931), Историја XX века, Зборник радова 12, Београд 1972, стр. 407.

уме се, нерадо гледала на било каква опозициона договарања и зближавања, па је преко Јанка Бедековића Привићевић био упозорен да никако не иде у Београд, будући да се на њега припрема атентат. На дан пута, док се у локалном ресторану на железничкој станици поздрављао са Мачеком, Видлером, Кошутећем и другим политичким сарадницима и пријатељима, шеф загребачке полиције је Прибићевићу још једном саопштио налог Министарства унутрашњих послова да не путује у престоницу. Прибићевић се о наређење оглушио, али га је 17. маја 1929. на београдској железничкој станици „опколило петнаестак полицијских агената“ који му нису дозволили ни да се приближи својој деци, и одвели га у полицијски комесаријат на станици. Два дана касније, шеф политичке полиције Аћимовић му је усмено саопштио да мора сместа, у пратњи полиције, да отпутује у Брус, варош у крушевачком округу, подно Копаоника, где је требало да буде интерниран на неодређено.⁵² Представници предшестојануарских странака нису заједнички протестовали поводом поступања режима са Прибићевићем. Реаговао је једино Љуба Давидовић, коме је у Управи града предочено да ће завршити исто као и челник СДС-а уколико не престане да се супротставља новом режиму.⁵³

Прибићевић наводи да никада није био испитиван о својој евентуалној кривици, као и да никаква истрага против њега није покренута.⁵⁴ Власти су ипак дозволиле Прибићевићевој кћерки Стани да га прати и да са њим у Брусу станује, док је Григорије Божовић, бивши народни посланик и близак пријатељ челника СДС-а, добио дозволу да отпутује са њим до Бруса, али да се потом сместа врати у Београд. У Брусу га је дочекао велики жупан Душан Петровић. Он је Прибићевићу предочио места по варошици на којима је могао да шета, истичући да ће му бити дозвољена слободна преписка. У Брусу су вођу СДС-а стално надзирала два агента Управе града, док му је сва пошта била проверавана.⁵⁵ Власти су Прибићевића сместиле у кућу индустријалца Цветка Јеличића, једног од најбогатијих људи тога краја, у којој је уживао „сваку удобност“.⁵⁶ Непуне две недеље по интернацији, Прибићевић је добио

⁵² С. Прибићевић, н.д, стр. 149 – 150. Д. Јовановић наводи да се причало да је краљ Александар намерно изабрао Брус да казни свог бившег министра који му се једном приликом, наводно, супротставио речима: „Ја на то брус“; Д. Јовановић, н. д, т 2, стр. 163.

⁵³ Т. Стојков, Интернација Светозара Прибићевића (1929 – 1931), Историја XX века, Зборник радова 12, Београд 1972, стр. 412.

⁵⁴ Прибићевић је сматрао да је „преко две године држан у херметичком затвору једино из освете“ зато што је пре диктатуре „искрено и слободно говорио краљу“, али и јер би „као одлучни демократа могао, када дође час, постати опасан по режим“; С. Прибићевић, н. д, стр. 169.

⁵⁵ С. Прибићевић, н. д, стр. 149 – 150.

⁵⁶ Д. Јовановић, н.д, т 2, стр. 163.

тешку упалу слепог црева, праћену високом температуром, али је у Брусу провео читав јуни и јули. Упркос инсистирању породице да буде пренет у Београд на даље лечење, лекари, а посебно лични краљев лекар др Леон Коен, угледни хирург, кога је Александар послао да га прегледа, су сматрали да „није способан за пренос“. Када му се стање крајем јула погоршало, пребачен је у београдску Државну болницу. Прибићевић се у свом памфлетском обрачуну са краљем Александром и његовим режимом страховито тужио на услове у болници. Истицао је да су му пред вратима собе даноноћно стајала два полицијска агента, да му је пошта контролисана и плењена, као и да су само чланови најуже породице, жена, деца и браћа, могли да га посећују. Јуна 1931. власти су одлучиле да Прибићевића врате у Брус, будући да је краљев лекар просудио да нема никаквог разлога да се настави болничко лечење Светозара Прибићевића. После петнаестодневног штрајка глађу, саопштено му је писмо Манојла Лазаревића, управника града, „да на основи накнадног мишљења др Коена“ неће бити враћен у Брус.⁵⁷ Британски посланик у Београду, Невил Хендерсон је у извештају Форин Офису истицао да Прибићевићу у болници „од комфора не недостаје ништа, изузев одузете слободе“. Штавише, Хендерсон је истицао да вођа СДС-а највероватније ужива у улози жртве „у нади да ће му то донети користи, будући да је добар део популарности коју сада ужива заснован управо на тој чињеници“.⁵⁸ За разлику од чехословачких и француских званичника који су умногоме допринели ослобађању Прибићевића⁵⁹, Форин Офис је заузео став да се у читав случај Прибићевић не би ипак требало мешати „јер владе у централној и југоисточној Европи имају обичај да, када су политички интереси у питању, затворенике излажу страшној тортури“. Ипак, истицао је још једном да се према Прибићевићу не поступа лоше, ако се узме чињеница да је притворен без суђења.⁶⁰ Нема, међутим, сумње да је Прибићевић психолошки веома тешко подносио интернацију. Пре-

⁵⁷ С. Прибићевић, н. д, стр. 164 – 166.

⁵⁸ Хендерсон иначе није много уважавао и ценио Светозара Прибићевића. Карактерисао га је као великог пан Србина у прошлости који се због тога преселио из Загреба у Београд. „Његов садашњи циљ“, писао је британски посланик у извештају Форин Офису, „је да се врати у Загреб да би сплеткарио против режима... Уверен сам да би Прибићевић био пуштен када би потписао документ да ће се држати даље од политике све док траје овај режим“; Извештај Хендерсона од 2. 7. 1931; АЈ, Форин Офис (у даљем тексту ФО), 371 – 397 – 15 271.

⁵⁹ У акцију за ослобађање вође СДС-а су се укључили председник Чехословачке Томаш Масарик, као и познати публициста и генерални секретар Народно-демократске странке Чехословачке Франтишек Хлавачек који је интервенисао и код вође француских социјалист Блума. О овоме више в. Т. Стојков, Интернација Светозара Прибићевића (1929 – 1931), Историја XX века, Зборник радова 12, Београд 1972, стр. 416 – 421.

⁶⁰ Извештај од 2. 7. 1931, потпис известиоца нечитак, АЈ, ФО, 371 – 397 – 15 271.

ко две године, писао је вођа СДС-а, „ја нијесам видио пријатељско лице, нит чуо пријатељски глас. Може сватко замислити, што је то изолација у затвору, та вјечна самица, значила за мене, за човјека који је цијели свој живот провео у друштву, у додиру са хиљадама људи, који се увијек кретао у центру политичкога живота. Тај затвор значио је за мене полагање и постепено убијање“.⁶¹ Власти су прво покушале да се нагоде са Прибићевићем тражећи, преко сина Стојана, да челник СДС-а потпише изјаву у којој би изразио „потпуну лојалност краљу“ и обавезао се да неће предузимати никакву делатност против „постојећег стања“. Како Прибићевић на ово није пристао,⁶² јула 1931. године, на основу извештаја лекара Државне болнице му је издат пасош који је затражио ради лечења у Карловим Варима у Чешкој.⁶³

Већеслав Видлер, новинар и некадашњи подсекретар у Министарству унутрашњих послова, челник СДС-а по интернацији Светозара Прибићевића, је ухапшен почетком новембра 1930. и доведен у везу са припремом атентата на председника Министарског савета Петра Живковића или министра спољних послова Војислава Маринковића који су, наводно, припремали Васо Беговић и Адам Куцјенић. Беговић је на саслушању пред осијечком полицијом навео да се свакодневно састајао са Видлером и његовом женом Хермином, као и да му је овај обећао да ће сносити све трошкове око атентата, дати му 2000 динара и нови револвер.⁶⁴ Видлер је негирао било какву умешаност у атентат, али је признао да је познавао Беговића и да му је позајмио новац. Због тога је 30. новембра 1930. био полицијски кажњен са 14 дана затвора и интернацијом у Бијело Поље, удаљено више од 150 километара од железнице.⁶⁵ Видлер није ни одслужио тих 14 дана у затвору већ је после 3 дана брже-боље послат за Бијело Поље.⁶⁶ Жалба против одлуке о интернацији је била одбачена, па је Видлер у Бјелом Пољу принудно боравио од децембра 1930. до марта 1932. године⁶⁷, када му је дозвољено да се врати у Загреб, али је и даље остао под строгим полицијским надзором.⁶⁸

⁶¹ АЈ, 84 – 1.

⁶² С. Прибићевић, н. д, стр. 155 – 156.

⁶³ С. Прибићевић, н. д, стр. 167.

⁶⁴ АЈ, 135 – 69 – 1 / 1932. В. и „Беговић и Куцјенић који су припремали атентат на председника владе одговарају пред Државним судом“, Политика, 8. 3. 1932; „Како се Беговић брани“, Политика, 9. 3. 1932; „Завршен је претрес Беговићу и Куцјенићу“, Политика, 10. 3. 1932.

⁶⁵ В. Писмо Прибићевића од 29. 10. 1931, АЈ, 84 – 1.

⁶⁶ Писмо Видлера пријатељу од маја 1931, АЈ, 135 – 69 – 4 / 32.

⁶⁷ Крајем октобра 1931. десетак најпознатијих чешких књижевника, Квапил, Махар, Чапек, Хербе и други, су упутили телеграм влади Петра Живковића, тражећи да се Видлер пусти из интернације; С. Прибићевић, н. д, стр. 69.

⁶⁸ Б. Јањатовић, н. д, стр. 270.

По речима Видлера, власти нису могле изабрати боље место за интернацију, јер је „сиротиња, хришћанска и муслиманска, не зна се која горе, утучена у мозак“, па ће се „из најгоре тамнице пре наћи канал за везу него из Бијелог Поља“. Видлер је у интернацији имао потпуну слободу кретања, али му је сваки корак надзиран, а жандарми су се неретко „сакривали и плазили по шумама“, будно мотрећи да ли се зауставља гдегод или разговара са било ким. Паланачка средина није познавала и схватала градске навике, па тако нико није разумевао Видлерове редовне дуге шетње које је практиковао без обзира не временске прилике, сматрајући да је „чудак, луда или га гони нека тајна сила“. Селјаци су га поздрављали, гледајући у њега „као у какво чудо“, а чиновници „бежали као од куге“. Окружни инспектор је у почетку говорио да је првак СДС-а „заслужио вешала“, док га је касније називао „само“ „антидржавним елементом“. Интернирани Видлер је примао пошиљке и пакете без проблема, док су писма која је он покушавао да пошаље углавном плењена, чак и она која су, по његовим наводима, била строго приватног карактера. О доста великој слободи кретања коју је интернирани Видлер, чини се, уживао, најречитије говори чињеница да је кореспонденцију покушавао да шаље из околних места, али су сваки пут спорна писма била плењена, јер је власт прегледала пошту свих становника, иако је и Септембарски устав гарантовао неповредивост писама.⁶⁹ Још један истакнути челник СДС-а, Хинко Кризман, био је у току 1933. истеран из Загреба и интерниран у Вараждин који није смео напустити без полицијског допуштења.⁷⁰ Интерниране су и мање истакнуте личности, попут Доброслава Јевђевића, уредника новосадског „Видовдана“, који је преко две године провео у интернацији у Прачу, у Босни.⁷¹

Од политичких вођа србијанских странака у доба шестојануарског режима највише је суђен и интерниран Драгољуб Јовановић. Он је јуна 1933, непосредно по изласку из затвора у Сремској Митровици, због нове „противдржавне делатности“ интерниран у Тутин, у Санцаку, где је боравио све до средине децембра исте године. На слободи је провео једва три месеца, да би у марту 1934. био поново интерниран у Тутин, а затим, јуна, због епидемије тифуса, пребачен у Сјеницу. У Београд се, на интервенцију министра пољопривреде Драгослава Јанковића, вратио на Божић 1935.⁷² Јовановић наводи да је Тутин био најмање среско место у држави, „о коме никада раније није чуо“. Железницом

⁶⁹ Писмо Видлера пријатељу од маја 1931, АЈ, 135 – 69 – 4 / 32. О животу Видлера у Бијелом Пољу в. и писмо Хермине Видлер пријатељу од 13. 8. 1931, АЈ, 84 – 1.

⁷⁰ Б. Јањатовић, н. д., стр. 270.

⁷¹ АЈ, 84 – 1.

⁷² Т. Стојков, Опозиција..., стр. 295.

се могло до Рашке, аутобусом до Новог Пазара, а затим колима. Тридесетих година у овом малом санџачком селу је било свега 40 кућа и два дућана. Јовановић и полицијски агент Управе града који га је даноноћно надгледао, смештени су у једину камену кућу у селу у којој је живео хоџа. Услови живота, за вођу земљорадника, као и уосталом за све становнике, су били сурови – Јовановић је на починак ишао рано, будући да није било лампе, а умивао се на речици испод куће.⁷³ Срески начелник, незадовољан што мора да живи и ради у Тутину, није био претерано ревностан у прегледању Јовановићеве поште, већ је то препустио агенту Управе града. „Полуписмен, уплашен и неповерљив, он је у сваком писму тражио длаку у јајету“. То је омогућило прваку земљорадничке левице да, изражавајући се езоповским језиком, лако комуницира са својим политичким пријатељима. Тако је само последње недеље марта 1934, дакле по поновној интернацији, под изговором адвокатуре, честитке или простог јављања, послао преко 70 писама и карата, углавном политичким сарадницима и пријатељима.⁷⁴ Према Тутину, сведочи Јовановић, Сјеница је била велеград. Смештен је у великој турској кући на спрату, нешто мало изван самог града. Преко великог броја листова које је примао – „Политике“, „Правде“, „Словенца“, „Погледа“, „Прелома“, „Отаџбине“, „Недељних новина“, „Чачанског гласа“, „Литературног гласа“, био је добро обавештен, колико је то већ у доба шестојануарског режима било могуће, о приликама у Краљевини.⁷⁵ Надзор над Јовановићем је постао строжи, а пошта савесније и темељније цензурисана, након погибије краља Александра.⁷⁶

Нови талас интернација је уследио по доношењу Загребачких пунктација, резолуције СДК изгласане новембра 1932. Пунктације су изазвале велики одјек у јавности, а власти су на оштре критике режима изражене у опозиционим декларацијама реаговале кажњавањем политичких првака забрањених странака. Најтеже је кажњен Влатко Мачек коме је, по други пут, било суђено пред Државним судом за заштиту државе. Над радикалима је, као што је већ поменуто, био заведен строжи надзор, Мехмед Спахо и Сулејман Храсница су били полицијски кажњени са двадесет дана затвора, Корошец је интерниран прво у Врњачку Бању, а затим на Хвар где је остао све до вести о трагичној погибији краља Александра. Осим Корошца, конфинирани су још Вјекослав Куловец у Фочу, Марко Натлачен у Билећу и Антон Огрizeк у Кључ.⁷⁷ Ка-

⁷³ Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 18 – 20.

⁷⁴ Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 52 – 53.

⁷⁵ Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 69.

⁷⁶ Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 78 – 79.

⁷⁷ Д. Јовановић, н.д, т 2, стр. 308 – 309. Т. Стојков наводи да је режим, у страху да му у

ко Корошец није изведен пред суд, нити саслушан, интернација је била одређена арбитрарном одлуком полицијских власти. Против ове одлуке Управни суд у Цељу је донео пресуду, али је Државни савет у року од само неколико дана ово решење суда поништио. Судије Управног суда у Цељу су, због донесене одлуке, пензионисане.⁷⁸ Британски посланик у Београду Хендерсон је оценио да вођи СЛС-а није суђено због његовог „утицајног положаја“, „већ је задржан у интернацији у којој се доста слободно кретао“.⁷⁹ Упркос релативно строгом кажњавању опозиционих вођа, за скупштинском говорницом су се чуле констатације да док „несуђени југословенски Мусолини“ (мисли се на Прибићевића) „сипа дрвље и камење“ на владу, иста та влада „тражи лековите бање и у њих салонским колима одвози пункташе“.⁸⁰ Расположиви извори показују да је Корошец у Врњачкој Бањи збиља уживао велике слободе. Иако је био под полицијским надзором, у посете су му без проблема долазили политички пријатељи попут Јована Јовановића, Љубе Давидовића и Милоша Трифуновића и са њим се задржавали дуже време у разговору.⁸¹ Трстенички адвокат Чедомир Урошевић је извештавао Милана Стојадиновића да је посетио интернираног вођу СЛС-а са којим се задржао два сата у политичком разговору. Корошец се, писао је Урошевић, „осећа у Врњцима као међу својима, чак је освојио симпатије свих тамо, сем неколико политичких потркуша овог доба. Маса га необично цени, и он је тиме задовољан. Његово кретање у Бањи је слободно, са ограничењем политичког састанка ширих размера. Полиција омета где може сваки посет њему, али се то изигра.“⁸² Дуда Бошковић је интерниран у Нови Пазар где је боравио у хотелу „Врбак“.⁸³ За краткотрајно пуштање Бошковића ургирала је Босилка Прибићевић код Милана Стојадиновића, истичући да је 85-годишња мајка овог новосадског

иностранству могу више нашкодити пунктације СЛС него СДК безуспешно покушао да приволи вођу СЛС-а на сарадњу, а када се тај покушај изјаловио, прибеглао интернацијама; Т. Стојков, Опозиција..., стр. 223. Огризек је интерниран прво у Коњиц, а затим премештен у бању Кисељак код Сарајева; Говор Богумила Вошњака, XIX редовни састанак Народне скупштине од 26. 2. 1934, Стенографске белешке Народне скупштине, Београд 1934, стр. 40.

⁷⁸ Говор сенатора Петра Ђирлића, XV редовни састанак Сената од 22. 3. 1934, Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Београд 1934, стр. 82 – 83. В. Говор Богумила Вошњака, XIX редовни састанак Народне скупштине од 26. 2. 1934, Стенографске белешке Народне скупштине, Београд 1934, стр. 40.

⁷⁹ Годишњи извештај Н. Хендерсона за 1933. годину, Ж. Аврамовски, н. д, т II, стр. 180.

⁸⁰ Говор народног посланика Милорада Костића, XL редовни састанак Народне скупштине од 15. 3. 1933, Стенографске белешке Народне скупштине, Београд 1933, стр. 236.

⁸¹ Писмо Милана Стојадиновића Бранку Пелешу од 29. 3. 1933, АЈ, 37 – 11 – 71.

⁸² Писмо Чедомира Урошевића М. Стојадиновићу од 1. 3. 1933, АЈ, 37 – 11 – 69.

⁸³ Д. Јовановић, н.д, т 3, стр. 18

адвоката тешко болесна и да жели да још једном види свог сина, као и да је управник града одбио да прими уверење о тешкој болести старе госпође Бошковић.⁸⁴

Мачек је, због учествовања у доношењу загребачке резолуције, ухапшен крајем јануара 1933. године и полицијски кажњен са двадесет дана затвора и интернацијом на неодређени рок.⁸⁵ Станоје Михалцић, тадашњи управник загребачке полиције, му је саопштио да ће бити интерниран у Чајниче, место у источној Босни, за које ни Михалцић ни Мачек нису тачно знали где се налази. Речено му је да ће још те ноћи кренути у интернацију, преко Београда, Ужица и Вишеграда. У пратњи три полицајца, Мачек је стигао у Београд, а одатле је возом ишао до малог места Устипрача, недалеко од Вишеграда, где га је сачекао Мускадић, управник сарајевске полиције. У Чајничу, познатом летњем планинском центру, где је боравио нешто више од месец дана⁸⁶, Мачек је добио „веома лепу собу“ у локалном пансиону.⁸⁷ Челник ХСС-а је у Чајничу наишао на пријатељско расположење становништва, како Срба тако и Муслимана. Захваљујући благонаклоности среског начелника Томека, са којим се и спријатељио, Мачеков боравак у Чајничу је био пријатан – посетио га је и Јурај Шутеј, један од првака ХСС-а, са којим је разговарао у присуству среског начелника и једног полицијског агента. Томек је убрзо премештен из Чајнича, а на његово место је дошао нови срески начелник Живковић који је поштрио надзор над Мачеком. Локални становници му више нису прилазили јер је Живковић, наводно, казнио двојицу или тројицу мештана са по 100 динара јер су се пријатељски поздравили са Мачеком.⁸⁸

Држање власти према опозиционо настројеним страначким активистима и становништу је умногоме зависило и од личности бана. Британски конзул у Сарајеву је истицао да је бан Дринске бановине Веља Поповић, који је ту дужност обављао од новембра 1929. до краја децембра 1934. када је постао министар унутрашњих дела у Јевтићевој влади, „иако није био посебно омиљен код становништва“, завео релативно благ режим, у чему се слажу сви, па и Хрвати и Муслимани. „Ни један Хrvat“, истицао је британски конзул, „становник бановине, није био интерниран иако су претексти лако могли бити нађени. У томе је Веља Поповић у предности од бана Приморске или неких других бановина,

⁸⁴ Писмо Б. Прибићевић М. Стојадиновићу од 31. 12. 1934, АЈ, 37 – 65 – 386.

⁸⁵ Б. Јањатовић, н. д, стр. 279.

⁸⁶ Наиме, вођа ХСС-а је у Чајничу боравио све до 10. марта, када је одведен у Београд, где му је почетком априла по други пут суђено пред Државним судом за заштиту државе.

⁸⁷ В. Мачек, н. д, стр. 142 – 143.

⁸⁸ В. Мачек, н. д, стр. 144 – 145.

који су, иако нису ни Срби ни православни, како тврде локални Хрвати, желели да буду већи ројалисти од самога краља, хапсили људе и депортовали их у Санџак и Црну Гору⁸⁹.

Политички прваци забрањених предшестојануарских странака били су изложени оштрим репресивним мерама у периоду 1929 – 1935. Строг полицијски надзор, ограничење сваког деловања, интернације као мере безбедности и предохране, полицијска и судска кажњавања су несумњиво представљала покушај режима да сузбије сваку опозицију. Ипак, да су власти каткад и те како знале „превидети“ прекршаје челника опозиције, најбоље сведочи чињеница да је приликом преметачине Мачековог стана уочи новембарских избора 1931. године нађено мноштво забрањених књига, брошура и летака, али вођа ХСС-а није био позван на одговорност.⁹⁰ Са друге стране, пред Државним судом за заштиту државе се нашао релативно мали број политичких првака. Суђено је само Јовановићу и Мачеку, при чему су и један и други на првом суђењу били ослобођени. Режим је знао и за планове Кошутића и Крњевића да илегално оду у емиграцију, али ништа није учинио да их у томе спречи.⁹¹ Евидентно је стога да власти, у случају опозиционих првака, нису поступале доследно, пре свега услед непостојања модерног репресивног апарата, али и у нади да ће, пре или касније, приволети челнике неке од странака да својим уласком у владу дају подршку политици државног и народног јединства и тако проширити уску основицу режима. Са једне стране, полицијски агенти су максимално ангажовани на целодневном ухођењу страначких челника, писани су невероватно опширни извештаји, сумњичена и сва она лица која су била у сасвим површном контакту са истакнутим противницима режима, док је, на другој страни, затвореним политичким првацима дозвољавано да у затвору пишу летке које су путем писама растурали својим присталицама. Таква политика власти је изазивала само контраефекат, па су преувеличане приче о страдањима и дубока економска криза постале главни савезници опозиционара у борби против режима.

Резиме

Противници шестојануарског режима су олако проглашавани „сепаратистима“, „антидржавним“ и „анационалним“ елементима, па су надзирани, праћени и интернирани. Упркос свему, надзор над политич-

⁸⁹ Извештај британског конзула из Сарајева од 7. 1. 1935, АЈ, ФО, 371 – 409 – 19 574.

⁹⁰ В. Јанјатовић, Др Влатко Мачек: прогони и суђења 1919 – 1935 године, Споменика Лјубе Бобана, Загреб 1996, стр. 8.

⁹¹ Т. Стојков, Опозиција..., стр. 98.

ким неистомишљеницима и свим осталим „сумњивим“ лицима је био примитиван. Иако је инсистирано на „дискретном“ надзору, праћени су углавном знали да су им полицијски агенти за петама. Надзирање, праћења и денунцијације су развијене до апсурда. Свако виђање, дружење, родбинске везе или необавезни разговор са тзв. „непријатељима по ретка“, „сепаратистима“, „комунистима“ и слично је повлачило сумњу. Окупљање неколико људи по становима је аутоматски подвођено под држање недозвољених политичких састанака. У таквим случајевима, нарочито ако се радило о политичарима и људима незадовољним режимом, власти су покушавале да у њихове редове протуре поверљива лица. Штавише, полицијски агенти нису били претерано вешти и успешни у надзирању, па је усташки поглавник Павелић без проблема могао напустити земљу иако га је један агент загребачке полиције пратио у стопу и мотрио на његову кућу све док је било светла у стану.

У Хрватској су, најпре преко дана, а затим непрекидно, надзирани Влатко Мачек, Иван Пернар, Јурај Крњевић, Марија Радић, али и две Радићеве кћерке и син, Јосип Предавец, Август Кошутић, Светозар Прибићевић, Већеслав Видлер, Милан Шуфлај и Анте Трумбић. Полиција је држала под присмотром и зграду Хрватског сељачког дома на Зрињевцу, а тиме и све особе које су долазиле у ту зграду. На основу расположивих извора, може се са сигурношћу тврдити да су од србијанских политичара били надзирани Љуба Давидовић, Јован Јовановић, Драгољуб Јовановић, Милан Грол, Милош Трифуновић, Милан Гавриловић, Милош Тупањанин, Дуда Бошковић и Милан Костић. Под полицијским надзором су били још и Мехмед Спахо, Никола Прека, Јурај Шутеј али и сви странци, који су, попут Ситона Вотсона, сматрани подозривим. Иако је основни правнички постулат налагао да нема казне без закона, а Септембарски устав и Кривични законик строго забрањивали интернације без одлуке суда, власти су политичке противнике, углавном прваке и симпатизере предшестојануарских странака, превентивно интернирале у заборављена места у Краљевини – пре свега у Санџаку и Босни. Интернирани су тако Драгољуб Јовановић, Светозар Прибићевић, Влатко Мачек, Хинко Кризман, Доброслав Јевђевић, Већеслав Видлер, Антон Корошец, Вјекослав Куловец, Марко Натлачен, Антон Огризек, Дуда Бошковић, Секула Дрљевић и други. Ипак, интернираним опозиционарима је обезбеђиван, с обзиром на прилике, будући да се ипак радило о губитку личне слободе, максималан комфор – смештани су у куће највиђенијих и најбогатијих људи у крају, добро храњени, а преко разних новина, укључујући и оне иностране, били су релативно добро обавештени о збивањима у земљи.

Ivana DOBRIVOJEVIĆ

SUPERVISION AND INTERNMENT OF POLITICAL
CHAMPIONS OF PRE-JANUARY 6TH PARTIES DURING THE
KING ALEXANDER'S JANUARY 6TH REGIME

Summary

During the dictatorship, all political opponents were perceived and labeled as 'separatists', 'anti – state' and "anti - national' elements. They were put under the strict surveillance, followed by police agents and interned to backward and remote aeries of Yugoslavia (mostly in Sandzak and Bosnia and Herzegovina). Still, the surveillance techniques were primitive, and the politicians always knew that they were being followed by the police. Vlatko Maček, Ivan Pernar, Juraj Krnjević, Marija Radić, two daughters and son of Stjepan Radić, Josip Predavec, Avgust Košutić, Svetozar Pribičević, Većeslav Vidler, Milan Šufraj and Ante Trumbić were keep undfer surveillance in Croatia. According to the available sources, Serbian politicians Ljuba Davidović, Jovan Jovanović, Dragoljub Jovanović, Milan Grol, Miloš Trifunović, Milan Gavrilović, Miloš Tupanjanin, Duda Bošković i Milan Kostić were also kept under surveillance. Although interments without court order were banned by the September Constitution and Criminal Code, authorities interned Dragoljub Jovanović, Svetozar Pribičević, Vlatko Maček, Hinko Krizman, Dobroslav Jevđević, Većeslav Vidler, Anton Korošec, Vjekoslav Kulovec, Marko Natlačen, Anton Ogrižek, Duda Bošković, Sekula Drljević etc. Althouhg they lost political and personal liberties, interned politicians lived in relatively decent conditions. They were accommodated in the best houses in the aeria, fed abundantly and given the right to read both domestic and foreign press.

Vanda BABIĆ, Kristina RADULIĆ*

INTERPRETACIJA KULTURNE BAŠTINE KROZ FOTOGRAFIJU

ABSTRACT: In this work we can find out more about the meaning of cultural heritage and photography, developing of photography from the very beginning up to present days, as well as arising of specialised Photo Library for documenting cultural heritage in Republic of Croatia, which acts in order to ponder and protect cultural heritage and can be taken as an example of national photographic heritage.

Key words: Croatia, photography, photo library, cultural heritage

Predmet i okosnicu ovog rada predstavlja način na koji se koristi fotografija da bi se interpretirala, predočila i vrednovala kulturna baština. Fotografija kao osobit način izražavanja, dokumentiranja i priopćavanja pomoću slike je vrlo bitna za interpretaciju kulturne baštine. Cilj rada je da njegovi čitatelji spoznaju izuzetnu važnost koju fotografija ima danas u svim područjima života, te da u skladu s tim steknu i opće znanje o fotografiji.

Prvo je razrađena tematika kulturne baštine i fotografije, nakog toga je dat prikaz povijesnog razvoja fotografije u svijetu i u Republici Hrvatskoj, gdje je posebno naglašena nacionalna fotografska baština. Kako je za ovu temu iznimno važno, na kraju se navode i fotografije u arhivskim zbirkama, jer su fotografije kulturne baštine u njima vrlo zastupljene.

Ova tema do sada nije dovoljno istražena, što govori o nedostatnoj literaturi. No, uvidom u širu znanstvenu bibliografiju, tema je obrađena sukladno dostupnoj građi.

Što fotografija interpretira govori definicija pojma kulturne baštine po UNESCO-u. U Konvenciji za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine baština je pragmatično definirana:

---

* Sveučilište u Zadru

Kulturna baština odnosi se na spomenike, skupine građevina i lokaliteta koji imaju povijesnu, estetsku, arheološku, znanstvenu, etnološku ili antropološku vrijednost. Tri su glavne komponente Konvencije pri definiranju kulturne baštine:

Spomenici: djela arhitekture; monumentalna djela iz područja skulpture i slikanja; elementi ili strukture arheološke prirode; crteži, pećine i prebivališta; kombinacije obilježja izuzetne univerzalne vrijednosti, povijesne, umjetničke ili znanstvene;

Skupine građevina: skupine samostojećih ili povezanih građevina koje zbog svoje arhitekture, homogenosti ili položaja u okolišu posjeduju izuzetnu univerzalnu vrijednost, povijesnu, umjetničku ili znanstvenu;

Lokaliteti: čovjekova djela ili kombinirana djela prirode i čovjeka te područja koja uključuju arheološke lokalitete izuzetne univerzalne vrijednosti, povijesne, umjetničke ili znanstvene.¹

Jelinčić² navodi da UNESCO poslije 1972. godine prihvaća definiciju nematerijalne kulturne baštine / intangible cultural heritage, koja postaje sastavni dio Konvencije (koja se morala mijenjati, jer je u istoj navedena samo materijalna dimenzija kulture).

Fotografija je tehnika digitalnog ili kemijskog zapisivanja prizora iz stvarnosti na sloju materijala koji je osjetljiv na svjetlost koja na njega pada. Riječ dolazi od grčkog φως *phos* ("svjetlo"), te γραφίς *graphis* ("crtanje") ili γραφή *graphê*, koje zajedno znače otprilike "crtanje pomoću svjetla"³.

Pronalazak fotografije smatramo jednim od najvećih i najznačajnijih otkrića 19. stoljeća, jer je *prošlost* do pojave fotografije bila naziv za ono što je bilo i što se više nikada neće vidjeti. Kad god se gleda fotografska slika, to je uvijek sada, a njezino značenje upućuje na prošlost.

Ona je omogućila da svjedočanstva o zbivanjima i životu ljudi dobiju drugu dimenziju, da se riječi pridruži slika koja će svojom dokumentarnošću smanjiti subjektivnost pisane riječi i otvoriti mogućnosti stvaranja vizualne memorije čovječanstva.⁴

Ono što je tisak za registriranje žive riječi, to je fotografija za registriranje svega vidljivoga. Slike su posrednici između svijeta i čovjeka. Čovjeku

¹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, 1972, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* [pdf] Pariz.: UNESCO. Dostupno na <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> [Pristupljeno 9. rujna 2012].

² D. A. Jelinčić, *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb, 2008., Meandarmedia/Meandar, str. 32-33.

³ (Fotografija, Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, [stranica posjećena: 1. lipnja 2012.])

⁴ I. Maroević, „Fotografija kao muzejski predmet“, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 2000., str. 13-16.

slike pomažu pri predočivanju svijeta. One su nekad zemljovid, a nekad iskrivljuju svijet. Pogrešno je u slikama vidjeti "zamrznute događaje". Za ispravno čitanje fotografske slike nije važno ono što se na njoj vidi, već ono što na njoj nije očito. Vrijednost fotografija je u informaciji koju nepovezano i reproduktivno nose na svojoj površini. Onome tko fotografije promatra naivno, te fotografije prikazuju ono što ocrtavaju na površini. Takav će promatrač možda i priznati da se situacije na površini prikazuju iz specifičnih kutova gledanja i tu će biti kraj daljnjoj analizi, jer takav promatrač pretpostavlja da posredstvom fotografija sagledava vanjski svijet.

Prema Košćeviću⁵, "Ono što određuje sliku, nije slika i ono što se vidi, već ono što opisuje i objašnjava viđeno, a vizualne elemente slike pretvara u koncept i ideje."

Fotografija 1.: Brkan, A., 1958. *Sto-ik*. [fotografija] (Zadar: Aleksandra Brkan). Izvor: Košćević, Ž. (2006) *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga str. 109.

Teško da postoji bar neka grana ljudske djelatnosti u kojoj fotografija ne sudjeluje u ovom ili onom obliku.

Hlupič⁶ navodi da su u astronomiji pomoću prvih fotografija otkrivene nove konstelacije zvijezda, u medicini je fotografija dala veliki doprinos, naročito mikrofotografijom i rendgenskom fotografijom, dok je i u biologiji od bitnog značaja. Slično kao u medicini i biologiji, ona je prisutna i u ostalim prirodnim znanostima kao što su geologija, meteorologija, hidrografija itd. Pomoću fotografije uspostavljen je novi način mjerenja površine zemlje. Ako su primjere izvještaji o građevinskim radovima dokumentirani fotografijama, onemogućeno je svako davanje lažnih podataka.

Urbanisti, oceanografi, zaštitnici okoliša koriste snimke iz zraka kod odlučivanja ili projektiranja. Televizijski izvjestitelji obavješćuju gledateljstvo o svjetskim događajima s pomoću fotografskih zapisa, a novinari koriste fotografiju da informiraju i razonode svoje čitatelje. Meteorolozi koriste satelitske fotografije da prikažu i prognoziraju vrijeme.

⁵ Ž. Košćević, Sabiranje fotografija: amaterski ili profesionalni problem", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 2000. str.18-20.

⁶ F. Hlupič, *Foto priručnik*, 3. izdanje, Beograd, 1958, Tehnička knjiga, str. 6.

Fotografija kao medij kulture i civilizacije moderne, postmoderne i postmedijske ere, na svim svojim razinama od policijskih arhiva do najslavnijih "umjetničkih" fotografija, egzemplarno je kulturni i socijalni fenomen.⁷

Fotografija je danas sve važnija. Ona je postala vitalni, svakodnevni dio života i univerzalni oblik komunikacije, koji pomaže ljudima u razumijevanju svijeta. U vrijeme kada ljudi sve više gledaju fotografije, a sve manje čitaju tekstove, fotografija dobiva na važnosti. Nepismeni ljudi nisu više kao prije isključeni iz kulture sadržane u tekstovima, već gotovo potpuno sudjeluju u kulturi koja je sadržana u slikama. Dok za pismene funkcija teksta je podvrgnuta slici i u tom smislu on je potkrepljuje.

Veoma je bitno kakva je fotografija, što ona predstavlja i kakvu umjetničku vrijednost ima. Slikom, fotografijom možemo reći više nego s par stranica teksta. Ona predstavlja vlastito umijeće izražavanja, pri čemu je bitno uskladiti kreativan, umjetnički duh s teoretskim i tehničkim znanjem, umijećem. Ukoliko je fotografija dovoljno interpretativna da u onom tko je promatra probudi osjećaje, može se deklarirati kao umjetnost.

U počecima fotografije, popularnost i aktivnost fotografa ugrozili su slikare, pa su mnogi slikari prihvatili fotografiju kao pomoćno sredstvo svog rada ili su pak prešli u fotografe. Posljednjih godina najснаžnije dosege u fotografiji i širenju njezinih mogućnosti postižu upravo likovni umjetnici, kombinirajući primjerice različite materijale i natpise s fotografijom.

Fotografija je jako utjecala na promjene u slikarstvu i grafici, u područjima koja su do tada u sebi nosila jaku dozu dokumentarnog naboja. Zanimljiv je podatak koji se navodi na internetskoj stranici u tekstu *Fotografske tehnike*⁸, o postojanju tehnika koje fotografija dijeli sa slikarstvom, a to su:

1. pravilo zlatne sredine,
2. pravilo trećine,
3. uokvirivanje,
4. stvaranje geometrijskih likova.

Fotografija je naslijedila žanrove poput portreta i slikanja povijesnih događaja, te pridonijela razvoju modernizma. Fotografi su težili idealu koji su ostvarili slikari, slikari su težili perfekciji fotografa, a istodobno su jedni druge potcjenjivali, ignorirali, čak i vrijeđali.

Biti fotograf je vrlo atraktivno zanimanje, a i hobi. Fotografi putuju u sve krajeve svijeta i snimaju nepoznate predjele, naselja i ljude, kao i povijesna zbivanja, npr. Krimski rat, rat Sjevera i Juga u Americi, koloniziranje američkog Zapada, zlatnu groznicu, novootkrivene afričke predjele, tragove

⁷ Ž. Košćević, *U Fokusu - ogleđi o hrvatskoj fotografiji*, (uvod), Zagreb: Školska knjiga, 2006.

⁸ Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, (stranica posjećena: 1. lipnja 2012)

starih azijskih kultura i drugo, i na taj način sudjeluju u dokumentiranju prošlosti, kulturne baštine i načina života ljudi.

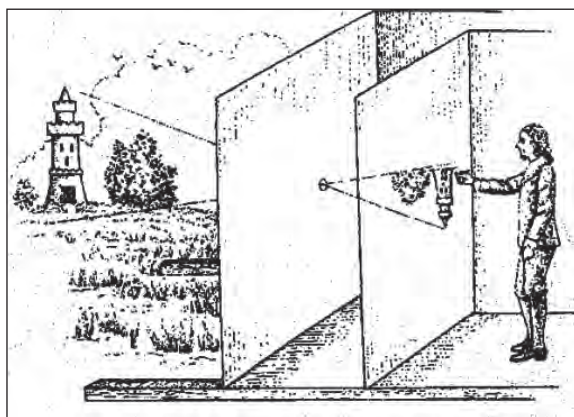
Pametan fotograf, koji shvaća tehnologiju kojom se služi i ne robuje fetišizmu stvari, onaj koji tehnologiju uspijeva podrediti sebi shvaća i to da se u njegov sustav upleću i izvantehnološke sile, one koje usustavljaju sliku, one koje omogućavaju čovjeku da se ne kreće samo u području bitka stvari, već sebe vidi u kontekstu svijeta koji ne poznaje čvrstih granica između živog i onoga koje to nije.⁹

Fotograf traga za novim potezima, za informacijama, onim što je nevjerojatno. On je onaj koji u sliku pokušava ugraditi informacije koje nisu predviđene programom fotografskog aparata.

FOTOGRAFIJA OD POČETAKA DO DANAS

Fotografija u svijetu

Na internetskoj stranici u tekstu *Počeci fotografije – Camera obscura* (2010.), Šimić, S. <http://www.fotografija.hr/edukacija/povijest>, (stranica posjećena: 2. srpnja 2012.) navodi da već Aristotel spominje *cameru obscuru*, koja može biti bilo kakav dovoljno zatamnjen prostor, pa bila to soba (tal. *camera obscura* – tamna soba) ili kutija šibica. Dovoljno je da taj tamni prostor ne propušta svjetlost, da je obojen u crno (eliminiranje refleksije) te da posjeduje rupicu, koja igra ulogu objektiva, i kroz koju ulaze zrake svjetlosti. Ona se smatra pretečom fotografskog aparata na čijem principu radi svaka pa i najsuvremenija fotografska kamera. U renesansi je Leonardo da Vinci detaljno opisao ovu napravu kojom se od tad sve više služe slikari da bi postigli što vjerniji prikaz realnosti.

Crtež 1.: da Vinci, L.
[elektronski ispis]
Izvor: *Počeci fotografije – Camera obscura* (2010.), Šimić, S. <http://www.fotografija.hr/edukacija/povijest>, (stranica posjećena: 2. srpnja 2012)

⁹ V. Barac, *Vidjeti prošlost – Fotografije*, Zagreb: Školska knjiga, 2007, str.140.

Slikanje camerom obscurom i svjetlom prvi je usavršio Nijemac Johann Heinrich Schultze 1727. godine i otada je ona postala stalnim pomoćnim sredstvom slikara. Nju su koristili slikari pejzaža i portretisti sve do devetnaestog stoljeća.¹⁰

No, problem s ranom fotografijom bio je upravo u tome kako sliku zadržati. Postojali su materijali koji su u doticaju sa svjetlom mijenjali boju i koji bi onda u kombinaciji s mračnom komorom davali fotografije, ali one nisu bile trajne. Problem je riješio Francuz Nicephore Niepce. Njegova metoda zahtjevala je višesatnu ekspoziciju uz jako dnevno sunce. Naravno njegova metoda se nije pokazala praktičnom, pa je u partnerstvu s pariškim slikarem Jacques Daguerreom (koji je prehodno bio scenski slikar) pokrenuo istraživanje nove metode.

Niepce je na prozor u potkrovlju smjestio kameru sa svjetloosjetljivom kositrenom pločom. Nakon što je bila izložena suncu osam sati, na ploči je nastala slika njegovog dvorišta. On je to nazvao heliografijom.¹¹

Niepce je ubrzo bio zaboravljen, iako bismo godinu 1822, kada je on postigao prvu trajnu sliku, mogli prihvatiti kao datum osnutka fotografije, a njega kao njena izumitelja.

Jacques Daguerre je pronašao način fiksiranja slika koje se same oslikavaju u cameri obscuri, tako da to više nisu nestalni odrazi predmeta već njihov čvrst i trajan otisak koji se, slično slikarstvu ili bakropisu, može odijeliti od predloška.¹²

Taj je izum nazvan dagerotipija, a francuska je vlada izum odmah ot kupila i ponudila svima zainteresiranim mogućnost da se bave dagerotipijom i dalje ju razvijaju. Dagerotipija je jedan od prvih uspješnih oblika fotografije.

Iako se ne radi o prvom poznatom fotografskom postupku, dagerotipija je prva "priznata fotografija". To je tako ponajviše zbog činjenice što je njen izumitelj Jacques Daguerre, po kojem je dobila i ime, 1835. po prvi put osigurao trajnost dobivene slike.¹³

Drugi postupak, nazvan kalotipija, potječe iz Engleske, a njezin izumitelj je William Fox Talbot. Za razliku od dagerotipije, rezultat kalotipije je bio negativ iz kojeg se moglo proizvesti neodređen broj pozitiva.

William Fox Talbot (koji je prethodno bio crtač-amater) otkrio je 1839. negativ na navoštenom papiru, i svoje je otkriće patentirao, što je uve-

¹⁰ D. Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859 - 1990*, Split: Marjan tisak, 2004., str. 13.

¹¹ (<http://en.wikipedia.org>)

¹² A. Seferović, *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol, 2009, str. 9

¹³ (*Povijest fotografije*, Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, [stranica posjećena: 1. lipnja 2012])

like limitiralo razvoj i popularnost te metode. Fotografija kojom se danas koristimo rezultat je njegove metode.

Kečkemet¹⁴ kaže da je iste godine, izumitelj ovog novog postupka svoj izum objavio pred Kraljevskim umjetničkim društvom u Londonu. Te je pozitivne na papiru nazvao kalotipijama (lijepim otiscima).

Prve kamere Jacquesa Daguerra, Williama Foxa Talbota i ostalih pionira fotografije, bile su velike drvene kutije, s jednostavnim isturenim objektivom u mjedenom tubusu sprijeda i otraga izvlakom za mutno staklo i umećanje fotografske metalne, staklene ili druge velike ploče. S vremenom se taj aparat usavršavao, pa je dobivao složeniji sustav leća u objektivu, sve do anastigmata; također izvlaku na mijeh kojom se mogla mijenjati žarišna daljina. Ekspoziranje se obavljalo samim ručnim uklanjanjem zaklopca objektiva i ponovnim zaklapanjem, jer je ekspozicija trajala dugo. Zatim je primijenjen pneumatski okidač na pritisak zraka, što se obavljalo gumenom lopaticom i tek u dvadesetom stoljeću žičani okidač. Fotografske kamere manjih formata nisu korištene pri atelijerskom snimanju nego tek nakon Drugog svjetskog rata i to obično zrcalnorefleksne poput Linhof ili Rolleiflex kamera. Za terenska snimanja upotrebljavane su sve do Drugog svjetskog rata kamere na mijeh, najčešće sa Schneiderovom ili Zeissovom optikom.¹⁵

U sljedećih nekoliko desetljeća fotografi su jako unaprijedili cijeli postupak. Najbitniji pomak učinio je izumitelj fotografskog filma George Eastman.¹⁶ On je patentirao tzv. box cameru, najjednostavniju kutijicu za snimanje na smotanom celuloidnom filmu. Prvi aparati koje je proizveo u svojoj tvrtci Kodak imali su ugrađen film. Nakon potrošene role filma, vlasnik bi cijeli fotoaparat vraćao u Kodak. U Kodaku bi film razvili, napravili pozitivne i vratili aparat vlasniku zajedno s fotografijama i novom rolom filma.

Skok od dagerotipije do digitalne fotografije trajao je nešto više od stoljeća. U početku nije bila dostupna svakome, ali danas nije tako, jer ne treba imati posebno znanje, već samo aparat koji će obaviti cijeli postupak.

Fotografija u Hrvatskoj

Fotografija, taj tehnički pronalazak devetnaestoga stoljeća, kojemu je u početku bio cilj da nadomjesti slikarstvo i koji je podsjećao na srednjovjekovnu magiju, pojavila se u Hrvatskoj relativno rano, deset godina nakon otkrića.

Pojava dagerotipije u nekom gradu smatra se vrlo vrijednom i izvornom potvrdom kulturnog identiteta grada. Prvi se dagerotipisti pojavljuju u

¹⁴ D. Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859 - 1990*, Split: Marjan tisak, 2004, str. 14.

¹⁵ Isto. Str. 20.

¹⁶ <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>

Rijeci, Zadru i Dubrovniku 1844. godine. Sačuvani primjerci dagerotipije su vrijedni kulturalni dokumenti. Općenito, kod nas je sačuvano vrlo malo poznatih dagerotipija, a od sačuvanih nisu nam poznati ni autori, jer se dagerotipije nisu potpisivale, tako da je sačuvano ukupno 30 primjeraka, od kojih se polovica nalazi u Zagrebu, a ostale u Splitu, Zadru i Varaždinu.¹⁷ Cijena izrade usporavala je širenje dagerotipije na manja kulturna središta, te ona nije općenito gledano u ekonomski skromnijim društvima ostavila dubljeg traga. Seferović¹⁸ kaže da je vijest o izumu dagerotipije, prvoga praktično primjenjivoga fotografskoga postupka, stigla u Zadar 15. siječnja 1839. godine. Donijele su je novine *Gazzetta Privilegiata di Venezia*, koje su redovito stizale u Zadar, kao najbrži i najpouzdaniji izvor informacija iz svijeta. Najraniji dokument o prakticiranju dagerotipije u Zadru nosi naslov *Due parole sul vlente daguerotipo signor Le Pescheur* i objavljen je 9. studenoga 1846. u novinama *Gazzeta di Zara*¹⁹. Dagerotipija je u Zadru bila samo prolazan fenomen kojim se nitko nije stalno bavio.

Drugi fotografski postupak – kalotipiju ili talbotipiju u Zadar je donio mladi ljekarnik Josip Brčić, koji je utemeljio prvi stalni zadarski fotografski atelijer. Josip Brčić potječe iz imućne posjedničke obitelji. U vrijeme njegovog studija u Padovi sve je bilo spremno za konačnu odluku o izboru jednog od dva postupka: dagerotipije koja je bila unikatna slika na kovinskoj ploči i kalotipije (ili talbotipije) za koju se prvo snimao negativ na papiru, a potom se od njega kopirao neograničen broj pozitiva. Kalotipija je prevagnula. Kad se 1850. pojavio albuminski papir za pozitiv, a 1851. negativ na staklu (tzv. mokra ploča), kalotipija je bila temeljito modificirana, a dagerotipija se morala povući u povijest.²⁰

U fotografa se nije išlo usput i na brzinu, već su se morale obaviti određene ritualne pripreme.

Tako Seferović²¹ navodi da se u Kleffelovu priručniku²² daju potanko savjeti kako se odjenuti za portretiranje i kako se držati pred fotoaparatom.

Posjet fotografskom studiju za portretiranje bio je poseban događaj. Ljudi su za snimanje odijevali najbolju i najmoderniju odjeću. U studiju je dodatno stvaran svečan ugođaj. Nakon snimanja, dagerotipija je bila razvijena i smještena u luksuznu kutiju.

¹⁷ D. Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859 - 1990*, Split: Marjan tisak, 2004, str. 15.

¹⁸ A. Seferović, *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol, 2009, str. 9-10.

¹⁹ Sve navedene tiskovine mogu se pregledati u Znanstvenoj knjižnici u Zadru.

²⁰ A. Seferović, *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol, 2009, str. 17-19.

²¹ Isto. Str. 17.

²² (punim imenom *Manuale di fotografia pratica* berlinskog tvorničara fotomaterijala L. G. Kleffela, a koji je pohranjen u zadarskoj Znanstvenoj knjižnici – objavljen u Veneciji 1862. kao prijevod drugoga, pariškoga izdanja iz 1860, dok je prvo izdanje tiskano u Berlinu 1859.)

Slika 1.: Kutije za dagerotipije
Izvor: Ritzenthaler, M. L., Munoff, G. J., Long, M. S. (2004) *Upravljanje zbirakama fotografija*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, str. 37

Uz 1848. godinu veže se dokumentirana pojava prvog fotografa (A. Kramolin) u Hrvatskoj. A ta je godina, moglo bi se reći, i razdjelnica između vremena putujućih dagerotipista i talbotipista te stalnih fotografa.²³

Osnivanju foto-atelijera pogodio je nagli razvoj i jačanje građanske klase, među kojom je portretna minijatura bila omiljena. I u svijetu je portretna fotografija bila izuzetno popularna, a fotografiranje znamenitih osoba iz društvenih osoba bila je česta praksa svugdje. Fotografski su atelijeri u prošlom stoljeću bili na tavanima zgrada, obično s adaptiranim ostakljenim sjevernim dijelom krova radi korištenja danjeg svjetla. Ponekad su posebno građeni na krovnim terasama ili prizemno i to u obliku ostakljenih prostora. Takvi su redovito bili opskrbljeni oslikanim kulisama, prikladnim namještajem, visećim draperijama i sobnim ukrasnim biljem. Prvi stalni fotografi nalaze se u Zagrebu, gradu od 16.000 stanovnika, gdje Franjo Pommer otvara fotografski atelijer u Gornjem gradu. Od šezdesetih godina, uslijed razvitka obrta i industrije u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, počinje fotografska djelatnost u Karlovcu, Osijeku, Rijeci, Zadru, Splitu. Ostali poticaji koji pogoduju razvitku fotografije su ekonomski prosperitet građanstva, slom apsolutizma 1859. itd.²⁴

Franjo Pommer postao je jedan od najznačajnijih fotografa koji je vrhunske rezultate postigao u izradi portreta. Taj doseljenik iz Danske, koji se srodio s idejama Hrvatskog narodnog preporoda, rijetko je snimao izvan atelijera, a o ugledu koji je stekao govori i činjenica da je on jedan od osnivača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.²⁵ Za njegove prve radove karakterističan je izvjestan slikarski tretman portreta.

²³ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 195.*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 11.

²⁴ D. Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859 - 199.*, Split: Marjan tisak, 2004, str. 20-23.

²⁵ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 86.

Fotografija 2.: Pommer, F., 1856. *Ivan Kukuljević Sakcinski*. [fotografija] (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt). Izvor: Košćević, Ž. (2006) *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga, str. 17

No, nije poznato je li Franjo Pommer platio pravo korištenja kalotipijskog procesa Williamu Foxu Talbotu ili njegovim agentima, što je bilo pravilo u početku korištenja tog procesa, ili je koristio modifikaciju tog procesa. Ova fotografija prikazuje širi kontekst građanskog naslikanog ili fotografiranog portreta s početka druge polovine 19. st. Iz slike se iščitava jedno turbulentno razdoblje hrvatske povijesti: budnice, razgovori o nacionalnom osvješćenju, saborske rasprave o pitanju Vojne krajine, o Matici ilirskoj, o Matici hrvatskoj te hrvatskom „narodnom jeziku“. Radi se o studijskoj portretnoj snimci osobe učinjenoj u gornjogradskom atelijeru Franje Pommera u današnjoj Kuševićevoj ulici.²⁶

U Zadru kao prvi stalni fotograf bio je već spomenuti ljekarnik Josip Brčić.²⁷ Najčudnije je u njegovoj biografiji što nema više pisanih tragova o njegovoj fotografskoj aktivnosti. Ni jedan rani fotograf u Hrvata nije ostavio tako detaljan opis načina rada kao što je to učinio Josip Brčić. Fotografska djelatnost Josipa Brčića nije toliko važna zbog obrtničke proizvodnje *cartes de visite* koliko zbog radova prije tog razdoblja. Brčićevi portreti Ivana Petriciolija i Josipa Lantane rađeni su na formatu posjetnice (*cartes de visite*), kako su se nazivale nove fotografije standardizirane veličine. Industrijski način proizvodnje fotografija (koje su se ljepile na urešene kartone) doveo je do visokoga stupnja standardizacije.²⁸

Najaktivniji i najpoznatiji fotograf u Zadru bio je Tommaso Burato.²⁹ Dolaskom tog dubrovačkoga fotografa zadarska je rana fotografija ušla u

²⁶ Ž. Košćević, *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb, Školska knjiga, 2006. str. 21-24.

²⁷ Josip Brčić nije imao potomstva. Izgleda da se nije ženio. Preminuo je u Zadru 12. ožujka 1895. od izljeva krvi u mozak. Bio je uzoran građanin, općinski vijećnik, radin i cijenjen u svojoj struci.

²⁸ A. Seferović, *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol, 2009, str. 18-19.

²⁹ Tommaso Burato rođen 1840. godine u Dubrovniku, gdje je 1860. ili 1862. otvorio fotografski atelijer i tijekom studija farmacije u Padovi bavio se fotografijom. Preselio se u Zadar 1873. godine, gdje je do smrti 1910. godine vodio atelijer u dijelu grada pod imenom Campo Castello. Godine 1876. dobio je naziv carskoga i kraljevskoga dvorskoga fotografa.

zrelo i najrodnije doba razvoja. Burato je bio prvi zadarski majstor inozemne reputacije. Seferović piše³⁰ kako nije utvrđeno od koga je i kada Tommaso Burato naučio fotografski postupak. Već 1884. utemeljio je prvi zavod u Dalmaciji za fotomehanički tisak, krajem 1894. počeo je izdavati i tiskati vlastite razglednice, a 1908. dodjeljeno mu je visoko carsko odličje Zlatnog križa s krunom. Redovito je izlagao na značajnijim izložbama u većim europskim gradovima. Buratova dominacija zadarskom fotografskom scenom bila je apsolutna. Upravo je on zaslužan za podizanje zadarske fotografije na najviši stupanj profesionalne razine.³¹

Prvi poznati fotografski atelijer u Rijeci bio je onaj S. Heringa iz 1858. godine. U Šibeniku šezdesetih godina djeluje bečki fotograf F. Laforest, a u Dubrovniku je djelovalo čak šest fotografa i to u razdoblju od Prvog svjetskog rata. Prema raspoloživim podacima može se zaključiti da je prvi splitski stalni fotograf bio Pietro Zink. Split je imao jednu prednost pred drugim našim gradovima jer je oduvijek privlačio inozemne putnike svojim antičkim spomenicima, posebno Dioklecijanovom palačom, pa će fotografije i razglednice Splita biti razmjerno brojnije nego u ostalim gradovima.³²

Od posebnog značenja za hrvatsku fotografiju sigurno je bio Karlo Dragutin Drašković, kao jedan od prvih amatera u Hrvatskoj čiji se rad uvelike sačuvao. Kao amater bio je oslobođen stege profesije i njegove fotografije mogu se okarakterizirati kao umjetničke fotografije. Vrhunska kvaliteta kakvu postižu njegove fotografije govori u prilog razvoju umjetničke fotografije iz amaterske. Njegove su fotografije prožete nacionalnim ponosom, čemu u prilog govore slobodni motivi: narodne nošnje, seljaci, prošnja, jednom rječju „naši ljudi i krajevi“. Na žalost, njegovo je stvaralaštvo bilo kratkog vijeka jer je preminuo u 26. godini.³³ Skok grofa Erdödyja I. predstavlja jednu od antologijskih fotografskih slika hrvatske kulturne baštine. (Fotografija 3)

U vrijeme kad je snimljena ova fotografija strogi stereotipi nalagali su mirno poziranje kako bi portretna slika dosegla ceremonijalnu razinu osobne ili obiteljske ikone, pa je sukladno tome *Skok* pravi kulturni kontrast tadašnjim estetskim standardima i predstavlja iskorak izvan fotografa i amatera koji su svoju djelatnost radili po uzoru na realizam slikarstva.³⁴

³⁰ A. Seferović, *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol, 2009, str. 85.

³¹ Isto. Str. 371.

³² D. Kečkemet, *Fotografija u Splitu 1859 - 1990*, Split: Marjan tisak, 2004, str. 24-27.

³³ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994.) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 94-95.

³⁴ Ž. Košćević, *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb, Školska knjiga, 2006., str. 30.

Karlo Dragutin Drašković je inače bio ujak Stjepana Erdödyja. Maleković ističe³⁵ kako je pravi sadržaj ovog snimka zaustavljeni pokret, te je ova antigravitacijska suspenzija, koju omogućava fotografija, oduševljavala i druge amatere oko prijelaza stoljeća, ali nitko nije postigao uspjeh u tome kao Karlo Dragutin Drašković.

Fotografija 3.: Drašković, K., 1895. *Skok grofa Erdödyja I.* [fotografija] (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt). Izvor: Košćević, Ž. (2006) *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga, str. 28

Fotografija za vrijeme Prvog svjetskog rata dosljedno prenosi i bilježi nepovrljivost dramatičnih trenutaka. Marko Kraljević jedan je od rijetkih autorskih imena koja su ostala zabilježena u bezimenom mnoštvu fotografa sa svih bojišnica.

Kamera Marka Kraljevića posvjedočuje jedan drugi svijet: bombardirana sela na talijanskom frontu, Campo Mulo Galio, teška vozila u pokretu, oboreni aeroplani. Fotografija je sada pomogla da vide lica rata i oni koji su bili daleko od ratišta. Njezina se funkcija proširila: ona je sada propagandno sredstvo.³⁶

Fotografija 4.: Kraljević, M., 1916. *Vojnici s gasmaskama*. [fotografija]. Izvor: Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994.) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 136.

³⁵ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994.) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 114-115.

³⁶ Isto. Str. 125.

Kuzmić³⁷ navodi kako je za hrvatsku povijest fotografije značajna “zagrebačka škola“, koju su činili zagrebački fotoamateri: Tošo Dabac, Marijan Szabo, Mladen Grčević i autori mlađe generacije Oto Hohnjec, Zlatko Zrnec, Milan Pavić i drugi (u tekstu se kasnije navode kao članovi Fotokluba Zagreb).

U kasnim tridesetima oni su njegovali tehnički perfekcionizam, poseban odnos prema kompoziciji i svjetlu, i prema tome su kao autori postali stilski prepoznatljiviji. Znamo da je 1938. godine nastala kolekcija 100 djela suvremene hrvatske fotografije, koja je izlagana po europskim i američkim zemljama. Na osnovi prezentacije ove izložbe proizašao je naziv ‘zagrebačka škola“, koja se tako tretirala u stranom fotografskom svijetu. Spomenuti autori su se razlikovali od autora drugih naroda u pogledu na fotografiju. Njihove slike su pune života, vedrine, snage i dinamike, te je kod njih bilo prisutno bogatstvo detalja u sjenama, što se ne može naći kod većine stranih autora.³⁸

Između Dva svjetska rata mijenja se stanje u hrvatskoj fotografiji, a za to su upravo zaslužni Vladimir Horvat i Tošo Dabac. Fotografi tada usmjera- vaju svoj interes prema manje lijepim pojavama i problemima u svom okru- ženju, prema sirotinji i svemu što je vezano uz život ljudi iz najnižih druš- tvenih slojeva.³⁹

Fotografija 5.: Dabac, T., 1932.-

1935. *Starica*. [fotografija]

(Ljudi s ulice).

Izvor: Tonković, M.; Burić, V.

(1996) *Fotografija u Hrvatskoj*

1848 – 1951 & *Osječka fotografija*,

Osijek: Muzej Slavonije, str. 13.

Poznato je da se prije Drugog svjetskog rata fotografska djelatnost u Hrvatskoj odvijala u nekoliko fotoamaterskih klubova u Zagrebu, Osijeku, Daruvaru, Ivan- cu i Sušaku. Od svih fotoamater- skih klubova najviše se istaknuo Fotoklub Zagreb, koji je i tijekom

³⁷ Z. Kuzmić, *Hrvatski fotografi – Vladimir Horvat zagrebački kroničar vremena*, Zagreb, Hrvatski fotosavez, 1994, str. 7-8.

³⁸ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994.) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 167.

³⁹ Z. Kuzmić, *Hrvatski fotografi – Vladimir Horvat zagrebački kroničar vremena*, Zagreb, Hrvatski fotosavez, 1994, str. 7-8.

Drugog svjetskog rata bio aktivan. Nakon Drugog svjetskog rata djeluje u okviru Fotosaveza Jugoslavije. U tom periodu održane su važne izložbe: Prva savezna izložba jugoslavenske fotografije (održana u Zagrebu 1949. godine), Druga savezna izložba jugoslavenske fotografije (održana u Beogradu 1950. godine) i Treća zvezna rasztava umetniške fotografije (održana u Ljubljani 1950. godine). Na svim izložbama sudjelovali su članovi Fotokluba Zagreb. U prvim poratnim godinama u Fotoklubu Zagreb okosnicu izlagačke djelatnosti sačinjavali su: Tošo Dabac, Milan Fizi, Đuro Griesbach, Mladen Grčević, Oto Hohnjec, Branko Jerneić, Branko Luš, Ivan Medar, Milan Pavić, Drago Rendulić, Marijan Roth, Ante Roca, Marijan Szabo, Oscar Schnut, Zlatko Šurjak i Zlatko Zrnec. Utjecaj koji su imali osjetit će se i u vremenu koje je slijedilo. Početkom pedesetih godina izlagači iz Fotokluba Zagreb ne zadovoljavaju se samo izložbama unutar granica tadašnje Jugoslavije, već se sve više okreću međunarodnoj aktivnosti.⁴⁰

U Hrvatskoj tada uz postojeće fotoklubove nastaju brojne fotokružoke, fotosekcije po školama, ustanovama i radnim organizacijama, te se javlja niz autora, pa će sve navedeno dati snažni individualni pečat hrvatskoj fotografiji.

Na internetskoj stranici u tekstu *Preispitivanje odnosa u suvremenoj hrvatskoj fotografiji*, Križić Roban piše⁴¹ da nakon Drugog svjetskog rata autori tragaju za velikim idejama i prikazuju ljude s raznih strana svijeta. Istražuje se drugačije i iskazuje se poštovanje prema nasljeđu. U svakidašnjem se nastoji uživati nakon uništenja s kojim se svijet suočio. To je doba prepoznato po djelovanju fotografa koje zanimaju oblikovne mogućnosti i izražajne vrijednosti samoga medija fotografije. Sve navedeno posebno se odnosi na djelovanje članova grupe EXAT 51, među kojima su bili i fotografi. *Pedesetih godina* fotografi (Milan Pavić, Zlatko Zrnec, određeni radovi Toše Dapca) se zanimaju za ,slikarsko značenje“, u čijim radovima se zamjećuje preobrazba fotografije kao umjetničkog medija u kojemu se potiče pojedinačan i osoban događaj.

Tada započinje razvoj suvremene fotografije u Hrvatskoj, kada se autori isprva zanimaju za strukture, otuđenje i svrhovitost ljudske i tehničke egzistencije. Fotografi pedesetih i ranih šezdesetih nisu se zadovoljavali dokumentarnim pristupom realnosti, te su željeli upoznati svijet s onime što je ispod površine. *Šezdesetih godina* na fotografskoj sceni javlja se Mladen Tudor, ,posljednje dijete novinarstva“. Dokumentarnost njegovih prizora

⁴⁰ Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 351-363.

⁴¹ <http://www.croatian-photography.com/hr/uvodni-tekst/krizic-roban>, (stranica posjećena: 4. rujna 2012)

lišena je senzacionalizma ili sličnih reporterskih karakteristika. Tudor je pokazao velik interes za čovjeka. Kasnije se pojavljuje grupa Gorgona koja je uz ostale akcije izdavala svoj časopis koncipiran kao umjetničko djelo (objavljeno je 11 brojeva od 1961. do 1966). Sredina šezdesetih godina obilježena je razdobljem Nove umjetničke prakse, kada se javlja i artikulira fenomen umjetničkog djelovanja uvjetovanog sociopolitičkim i kulturalnim promjenama koje su nastupile kao posljedica studentskih nemira. Umjetnici su se okupljali u alternativnim, neformalnim prostorima, osobito su bile važne Galerija Studentskog centra, Galerija Nova i Galerija Proširenih medija. U tom okruženju formira se nekoliko generacija autora, umjetnika, kojima nije važno formalno oblikovanje fotografije. *Sedamdesetih godina* izlazi časopis za fotografiju SPOT8. To je bio jedini časopis namijenjen fotografiji u u drugoj polovici 20. st. u Hrvatskoj. U to vrijeme Željko Jerman (1949-2006) performativnim postupcima do granice izdržljivosti ispituje medij fotografije, njegove tehničke osobine i mogućnosti. Na odjeke life-fotografije nailazimo i u generaciji autora koji su obilježili tzv. Poletovu fotografiju. Radi se o autorima koji u kratkom razdoblju (1978-1981) mijenjaju odnos tiskanog medija i društva prema fotografiji. Poletova fotografija izravno je i kritički promatrala i komentirala društvene, političke i kulturalne odnose. Stavovi i mišljenja fotografa počinju biti dominantni. To su sada samostalni kritički radovi u kojima slika javnosti nije bila prikazana onakvom kakvom ju je vlast toga doba plasirala u javnost.

FOTOSLUŽBA U OKVIRU POVIJESTI SLUŽBE ZAŠTITE KULTURNE BAŠTINE (NACIONALNA FOTOGRAFSKA BAŠTINA)

Povijest nacionalnih fotografija počinje i završava u uredno poslaga-
noj kronološkoj progresiji – nacionalnoj fotografskoj baštini.

U Hrvatskoj ona nije ni osobito bogata, ni siromašna. Fotografije nastale u Hrvatskoj, sastavni su dio globalne civilizacije slika modernog razdoblja.

Specijalizirana fototeka s područja zaštite kulturne baštine u Republici Hrvatskoj rezultat je potrebe sustavnog fotodokumentiranja kulturne baštine, pri čemu se posebno ističe povijesna vrijednost ove fotozbirke kulturne baštine. Fotografije u ovoj zbirci su interesantne povjesničarima, povjesničarima umjetnosti, arheolozima, etnolozima, urbanistima, arhitektima i drugim strukama društvenog usmjerenja.

Sve do 2001. godine, kada je Uredbom o unutarnjem ustrojstvu Ministarstva kulture (N.N. 70/01), zajedno s ostalim konzervatorskim dokumentacijskim zbirkama i specijalnom knjižnicom, pripojena Zavodu za kulturu

Ministarstva kulture, fototeka je bila integralni dio službe zaštite spomenika kulture. Danas je u sastavu Uprave za kulturni razvitak i kulturnu politiku pri istom ministarstvu.⁴²

Od osnivanja pa do danas mnogi njezini službenici i suradnici pridonose oblikovanju ove vrijedne zbirke fotografija u službi proučavanja i zaštite kulturne baštine.

Općenito gledajući, fotografije u arhivskim zbirkama postavljaju pred arhiviste posebne zahtjeve.

Arhivisti ne smiju postati žrtvom razmišljanja o fotografijama kao o uglavnom lijepim slikama ili ilustracijama, nego bi trebali misliti o njima kao o povijesnim dokumentima jedinstvene vrijednosti, koji moraju biti vrednovani kao takvi.⁴³

PRETPOVJERENSTVENO RAZDOBLJE (1850-1910)

Najranije fotografije potječu iz 1866. godine i bilježe stanje spomenika na našem području, tada u sklopu Austrougarske monarhije, o kojima je skrblila Centralna komisija za istraživanje i očuvanje spomenika graditeljstva (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale). Služba zaštite formalno je organizirana je 20. 7. 1910. godine, kada je oformljeno *Zemaljsko Povjerenstvo za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu*. Od 1853. godine *Centralna komisija za istraživanje i održavanje građevnih spomenika* (osnovana 1850. godine u Beču) je u svim centrima pojedinih krunovina imenovala konzervatore iz redova poznatih znanstvenih i kulturnih djelatnika, čija je zadaća bila štititi spomenike kulture na pripadajućem području.⁴⁴

Nije potrebno posebno isticati kako je Povjerenstvo ovom prilikom preuzelo na skrb i uporabu fotografije osobite dokumentarne i povijesno-kulturološke vrijednosti, čije najranije sporadične primjerke vežemo uz 50-e, 60-e i 70-e godine 19. stoljeća, i koje mahom bilježe povijesne događaje, krajolike, vedute gradova, arhitekturu i umjetničke spomenike.⁴⁵

Fotografska bilježenja Gjüre Szabe čine glavninu fundusa službe zaštite spomenika kulture.

⁴² *Fototeka kulturne baštine*, Ministarstvo kulture RH, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=395>, [stranica posjećena: 23. lipnja 2012]

⁴³ Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S., *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2004, str. 12.

⁴⁴ S. Grković, *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb, 2007, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 13.

⁴⁵ Isto. Str. 14.

Fotografija 6.: Schüster, A. C., oko 1900. *Dubrovnik, gradski trg*. [fotografija] (inv. br. 51715, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).

Izvor: Grković, S. (2007.) *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 82

OD OSNUTKA POVJERENSTVA DO ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ponajveće zasluge za osnivanje Povjerenstva za očuvanje umjetnih i povijesnih spomenika pripadaju Tadiji Smičiklasu koji je, upoznavši prethodno tadašnji način čuvanja spomenika u Austriji i Ugarskoj, potakao Kraljevsku zemaljsku vladu da osnuje ovaj savjetodavni organ za čuvanje starina.⁴⁶

Svi članovi Povjerenstva su širom kontinentalne Hrvatske vodili skrb o najrazličitijim spomenicima, nastalim do kraja 18. stoljeća. S osnivanjem Povjerenstvo preuzima dvostruku zadaću: prva je evidentiranje i proučavanje spomenika te publiciranje spoznaja o njima; druga njihovo čuvanje. Osnovani su i Konzervatorski uredi u Splitu i Dubrovniku.

Od osnivanja Povjerenstva fotografski se fundus kontinuirano obogaćivao fotografijama pojedinih njegovih članova i suradnika, konzervatora na terenu.

Osobito je, od samoga početka djelovanja Povjerenstva, predan rad njezinog tajnika Gjura Szabe, koji u ovim godinama predano obilazi dijelove zemlje, evidentirajući i fotografirajući spomeničku baštinu.

Početkom poslijeratnog razdoblja Szabo kao „spiritus movens“ Povjerenstva započinje i s muzejskom djelatnošću, postavši čelna osoba dvaju zagrebačkih muzeja: Muzeja za umjetnost i obrt i Muzeja grada Zagreba. Nakon Szabova razrješenja s dužnosti ravnatelja Muzeja za umjetnost i obrt, potpisanog rukom tadašnjeg ministra prosvjete Stjepana Radića, sudbina spomeničke službe sve je nepovoljnija.⁴⁷

⁴⁶ Isto. Str. 107.

⁴⁷ Isto. Str. 115.

Ipak, nakon nekog vremena izbivanja, Szabo se vratio u službu zaštite spomenika, maljiv i radišan, zasiguno jedan od pionira zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj i kao takav jedan od prvih provoditelja sistematskog popisivanja nacionalnih spomenika kulture - neizostavno s fotoaparatom u ruci!

Povjerenstvo 1928. godine mijenja naziv u Konzervatorski ured.⁴⁸

Poznato je da se fotodokumentacija Vladimira Horvata⁴⁹, tog znamenitog zagrebačkog fotografa, novinara, sportaša, speleologa, nakladnika i planinara (k tome i starijeg brata istaknute konzervatorice dr. Anđele Horvat), koja uključuje više od 300 staklenih negativa i pripadajućih im pozitiva, nalazi u posjedu fototeke Ministarstva kulture.

Potaknut socijalnim problemima u svojoj okolini, u razdoblju između 1929. i 1935. ostvario je seriju fotografija koja je po stručnoj prosudbi začetak socijalnih tendencija u hrvatskoj fotografiji i kao takvo, njegovo ime predstavlja prekretnicu u hrvatskoj fotografiji. On je bio čovjek koji ne preza od istine ni onda kada su je drugi željeli učiniti ljepšom, gola je istina jedina istina koja ga je zanimala. Tako mu u poslijeratnom razdoblju nije bilo dozvoljeno postati dijelom povijesti hrvatske fotografije. U njegovim počecima odmah je skrenuo pozornost na sebe, jer su sve njegove fotografije na neki način angažirane. Njegova fotografija je fotografija poticaja, ona ljudima pruža mogućnost spoznati istinu o sebi, svom ponašanju i svemu onome što im je u životu ponuđeno. Vladimir Horvat je i istinski zagrebački kroničar. Njegove fotografije otkrivaju Zagreb kao središte kulture, umjetnosti, športa, sadržaja i događaja.

Brojnim fotografijama iz fototeke Ministarstva kulture pripisano je autorstvo Foto-Zadruga, jer je predstavljala strukovno udruženje oformljeno s ciljem sustavnog snimanja naših najljepših krajeva. Konzervatorska služba 1941. godine doživljava stanovitu reorganizaciju, koja nastupa kao posljedica smjene čelnih ljudi, Gjure Szabe i Ljube Karamana. Anđela Horvat i Ana Deanović, preuzele su posao sređivanja Szabove arhive, kao i tridesetogodišnjeg materijala naslijeđenog od Povjerenstva, utvrši tako put fototečnoj i bibliotečnoj službi u okvirima službe zaštite spomenika kulture.⁵⁰

⁴⁸ Isto. Str. 116.

⁴⁹ Vladimir Horvat rođen je u Krašiću 1891. a umro u Zagrebu 1962. godine. Kažu da je to bio čovjek koji je vjerovao u život, ljude i prirodu koja oplemenjuje i život čini ljepšim i bogatijim. Kao novinar i fotoreporter radio je u više redakcija u Zagrebu. U zagrebačkom Narodnom listu se pored svojih novinarskih zadataka bavio i fotografijom, kojoj je posvetio veliki dio svog života.

⁵⁰ Isto. Str. 121.

Fotografija 7.: Horvat, V., 1933.
Kiosk novina. [fotografija]
 Izvor: Kuzmić, Z. (1994.) *Hrvatski fotografi – Vladimir Horvat zagrebački kroničar vremena*, Zagreb: Hrvatski fotosavez, str. 56

OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA DO 1989.

Na internetskoj stranici⁵¹ navedeno je da su nakon Drugog svjetskog rata službenici povjesničarsko-umjetničke i srodnih struka, poput npr. Anđele Horvat, uz profesio-

nalne fotografe, ponajprije Ninu Vranića, podržali nastojanja na sustavnom upotpunjavanju i obogaćivanju fototeke.

Kad se utemeljila nova Jugoslavija, granice zemlje su se ponovo promijenile, pa se promijenilo i područje nadležnosti konzervatorske službe.

Pojasnimo, nakon završetka Drugog svjetskog rata, točnije 23. srpnja 1945. godine donesen je Opći zakon o zaštiti spomenika kulture, kojim se spomenici kulture proglašavaju narodnim dobrom, te stavljaju pod zaštitu države, odnosno Konzervatorskog zavoda, te novonastalih konzervatorskih zavoda u Rijeci i Splitu.⁵²

U poratnim godinama zagrebačka konzervatorska služba dobiva strukovno pojačanje. Tada je služba zavoda bila podijeljena u nekoliko odjela, a posebno se nastavljaju proučavanja srednjovjekovnih crkava. U područje Istre i hrvatskog primorja stižu mladi konzervatori: Branko Fučić, Iva Perčić i Marta Fabijanić. To je bio teren o čijoj je kulturnoj baštini do tada skrbio Beč, zatim i Italija. Konzervatorska služba najviše tijekom Drugog svjetskog rata, a i u ranom razdoblju nakon njegova završetka, angažira veliko ime hrvatske fotografije, Tošu Dabca.⁵³

Košćević⁵⁴ navodi kako se opus Toše Dabca, posebno onaj između 1932. i 1940. uzima kao paradigma i klasičan primjer nove, i u određenom

⁵¹ *Fototeka kulturne baštine*, Ministarstvo kulture RH, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=395>, (stranica posjećena: 23. lipnja 2012.)

⁵² S. Grković, *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb, 2007, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 205.

⁵³ Isto. Str. 210.

⁵⁴ Ž. Koščević, *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb, 2006, Školska knjiga, str. 63-66.

smislu, socijalno angažirane fotografije. Nije radio reportaže, nije surađivao s novinama i pripadao je krugu tzv. profesionalnih fotografa, njegovi su ciljevi bili drugačiji: stručne fotorevije, lokalne izložbe fotografskih klubova i smotre moderne fotografije u inozemstvu.

Fotografija 8.: Dabac, T., 40-ih g. 20. st. Zagreb, *Tkalčičeva ulica u zimskom ugođaju* . [fotografija] (inv. br. 10659, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).

Izvor: Grković, S. (2007.) *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske str. 196

Nakon završetka Drugog svjetskog rata Konzervatorski zavod u Zagrebu provodi niz akcija nabave fotografija tematike usmjerene na nacionalnu spomeničku baštinu.

Konzervatorska služba, po prvi put u povijesti svog djelovanja, 50-ih godina prošlog stoljeća zapošljava profesionalne fotografe, Vladimira Bradača, a malo zatim i Ninu Vranića.⁵⁵ Vranićevo predano fotodokumentiranje spomeničke baštine rezultiralo je imponantnim brojem fotografija i negativa naše kulturne baštine.

Fotografija 9.: Vranić, N., 1942., *Koprivnički Ivanec, župna crkva Sv. Ivana Krstitelja, situacija pred misu* . [fotografija] . (inv. br. 2873, neg. II-6720, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).

Izvor: Grković, S. (2007.) *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske str. 218

⁵⁵ S. Grković, *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb, 2007, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 217.

O spomeničkoj fotodokumentaciji u 80-im te ranim 90-im godinama 20. stoljeća, skrbile su se, uz svoje druge redovne poslove, naizmjenice konzervatorice Ranka Saračević-Würth, Silvija Nikšić, Bianka Perčinić Kavur, Manda Horvat i administratorica Zdenka Lajšić.

ZADNJA DVA DESETLJEĆA FOTOGRAFIJE U OKVIRIMA SLUŽBE ZAŠTITE KULTURNE BAŠTINE (1989 – 2007)

Ovo je razdoblje obilježeno naglim razvojem fototehnologije i relativno brzom izmjenom petorice fotografa, iako kvaliteta njihovog rada nije upitna. Prema Grkoviću: „To su, redom kako su službovali: Goran Maleković, Robert Leš, Vidoslav Barac, Zoran Osrečak te Goran Bekina.“⁵⁶

U vrijeme kad je Hrvatska proživljavala svoje sudbonosne i teške dane, dakle u prvoj polovici zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća, kada je hrvatska tisućljetna baština razarana, protivno svim UNESCO-ovim konvencijama, kamere fotografa zabilježile su mnoge strahote od prvih dana.

Od druge polovice devedesetih godina prošlog stoljeća, nastavlja se sustavno fotodokumentiranje ratom razorenih područja i njihovih spomenika. Ovaj posao predano je obavljao Vidoslav Barac kao član Komisije za popis i procjenu ratnih šteta na spomenicima kulture Ministarstva kulture RH, u svojstvu fotodokumentarista. On je fotoaparatom zabilježio gotovo svaki kutak razorene zemlje, uključujući i one u sastavu UNPA-zone.⁵⁷

Fotografska djelatnost unutar službe zaštite spomenika kulture bila je i jest okrenuta i drugim sadržajima, osim ratnim stradanjima. Ona evidentira i radi na zaštiti spomeničke baštine, pokretne i nepokretne, prostorno-ambijentalne i etnografske, a u posljednje vrijeme i nematerijalne. Barac⁵⁸ je fotografirao i urbanističke cjeline i graditeljske bisere poput Zadra, Varaždina i već upisane gradove i spomenike s UNESCO-ove liste: Split, Trogir i Šibenik.⁵⁹ Njegove fotografije predstavljaju hrvatsku tradicijsku kulturu diljem svijeta.

⁵⁶ Isto. Str.255.

⁵⁷ Isto. Str. 257.

⁵⁸ Vidoslav Barac rođen je 30. ožujka 1965. godine u Zagrebu, gdje završava srednju grafičku školu, smjer fotografija. Profesionalno se bavi fotografijom od 1986. godine, objavljujući fotografije u dnevnom i tjednom tisku te stručnim publikacijama. Od 1994. zaposlen je kao profesionalni fotograf u Ministarstvu kulture RH, u Upravi za zaštitu kulturne baštine. Od 2000. godine voditelj je Fotodokumentacijskog odsjeka u Hrvatskom restauratorskom zavodu. Ostvario je više samostalnih izložbi. Sudjelovao je na mnogo skupnih izložbi.

⁵⁹ V. Barac, *Vidjeti prošlost – Fotografije*, Zagreb, Školska knjiga, 2007, str. 167.

Fotografija 10.: Barac, V., 2006, *Lepoglavska čipka* [fotografija].

Izvor: Barac, V. (2007) *Vidjeti prošlost – Fotografije*, Zagreb: Školska knjiga.

Vidoslav se smatra afirmiranim majstorom fotografije, a motivi njegovih iznimno uspješnih fotografija su najčešće kulturna dobra, od umjetnina do građevina i bezbrojnih predmeta naslijeđenih vrijednosti.⁶⁰

Sanja Grković ističe kako je Vidoslav Barac kao konzervator i fotodokumentarist, svojim stručnim znanjem i kvalitetom, praće-

nim predanim radom i nesebičnim zalaganjem, ostavio veliki broj antologijskih fotografija, koje su nezaobilazne za Službu zaštite kulturne baštine i općenito hrvatsku kulturu. On je osim ratnih stradanja i urbanističkih sredina uvijekovječio otočko i kontinentalno čipkarstvo Hrvatske. Široka je srea uvijekovječio krajolik i puk ravnice i onaj s krša.⁶¹

Svakako su pojedina fotografska očitovanja sastavni dio nastojanja stručnih službi Ministarstva kulture na promociji i zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine. Fotografije iz fototečne zbirke, bilježe svjetle i tamne manifestacije prošlih vremena, koje je moguće doživjeti kao zalag prošlih generacija.

FOTOGRAFIJE U ARHIVSKIM ZBIRKAMA

Nema nikakve sumnje da je danas svaka fotografija dragocjena i da je potencijalno vrijedan muzejski predmet, te se njezin današnji status znatno promijenio od onog iz vremena njezina izuma.

Fotografijama u arhivskim zbirkama smatraju se povijesni fotografski zapisi skupljeni u arhivima, povijesnim zavodima, muzejima i privatnim zbirkama i predstavljaju jedinstvene izvore informacija Košćević navodi.⁶² da je sakupljanje fotografija počelo u Francuskoj (s Heliografskim društvom u Parizu) ili Velikoj Britaniji (s Kraljevskim fotografskim društvom u Londonu). Dalje ističe kako su braća Alinari 1854. godine u Firenci osnovali arhiv, koji postoji i danas, dok je za nas važna informacija da je u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt 1939. godine osnovan fotografski odjel.

⁶⁰ Isto. Str. 156.

⁶¹ Isto. Str. 160-161.

⁶² Ž. Košćević, *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb, 2006, Školska knjiga, str. 18-19

Pisano arhivsko gradivo datira još iz davnina, te fotografija nije uvijek bila prepoznata od arhivista i povjesničara kao primarni izvor tj. nije bila prihvaćena kao vjerodostojan izvor za povijesna istraživanja, već su to bili samo pisani dokumenti. Prema Baričeviću: "Fotografije su prigodom arhivističke obrade najčešće označavane kao razno, [a tek kasnije fotografije se počinju smatrati važnim povijesnim izvorom]." ⁶³ Nadalje kaže ⁶⁴ da danas arhivi čuvaju velike količine, uglavnom dokumentarnih fotografija, većinom bez naglašene vrijednost, te da najveći dio arhivskih fotografija dobiva na značenju nakon povezivanja s cjelinom zbirke ili s pisanim arhivskim gradivom.

Najvažnije zbirke fotografija s naših prostora i dalje su one pohranjene u Muzeju suvremene umjetnosti, Muzeju za umjetnost i obrt i Fotoklubu Zagreb. U Hrvatskoj su ovisno o vrstama muzeja i specijalizaciji, fotografija i fotografski materijal zastupljeni u svim oblicima. Sačuvane su dagerotipije, kalotipije, ambrotipije, ferotipije, staklene ploče, albumi, negativi na nitrocelulozi, dijazpozitivi, filmovi na nitrocelulozi i nezapaljive filmske forme. ⁶⁵

Fotografija 11.: Špralja, J., *Lapidarij Arheološkog muzeja Zadar ispred Sv. Donata*. [fotografija] (Zadar: Arheološki muzej).

Izvor: Špralja, J. (2008) *Joso Špralja: Arheološka fotografija - Fotografija u Arheološkom muzeju Zadar od 1953. do 1961*, Zadar: Arheološki muzej.

Posebna problematika je prisutna kod skupljanja fotografija i stvaranja posebnih zbirki zbog specifičnosti fotografije kao medija.

Franulić navodi ⁶⁶ primjer uspješnog načina razrade metodologije i provedbe katalogizacije spomenika

kulture u okviru talijanskog Središnjeg instituta za katalogizaciju i dokumentaciju (Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione – ICCD).

⁶³ Z. Baričević, "Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 2000. Str. 61.

⁶⁴ Isto. Str. 161.

⁶⁵ R. Ivanuš, "Zbirke fotografija i fototeke u zagrebačkim muzejima", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 2000, str. 21.

⁶⁶ M. Franulić, "Katalogizacija kulturne baštine. Primjer talijanskog Središnjeg instituta za katalogizaciju i dokumentaciju", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), Zagreb, 2000, str. 57-58.

ICCD djeluje pri Ministarstvu za kulturne spomenike i djelatnosti u kulturi i provodi se od 1975. Nama je ovaj sustav zanimljiv jer je dokaz da je katalogizacija raznovrsne građe koja pripada korpusu spomenika kulture moguća primjenom jedinstvenog sustava i korištenjem općih međunarodnih standarda. Taj sustav funkcionira na način da sve institucije koje se u Italiji bave inventarizacijom spomenika kulture, jedan primjerak kartice moraju slati u središnju instituciju – ICCD. Na taj način stvorena je struktura kartica za katalogizaciju različitih vrsta spomenika kulture, koja podrazumijeva standardizaciju podataka, normizaciju podataka i stvaranja vlastitih terminoloških rječnika. Danas postoji informatizacija katalogizacije, gdje su izrađene posebne kartice ovisno o podvrsti spomenika kulture unutar pokretnih i nepokretnih spomenika kulture;

1. za pokretne spomenike (za arheološke nalaze, umjetnička djela i predmete, djela suvremene umjetnosti, otiske i klišeje, fotografiju, znanstvene instrumente, antropološku nematerijalnu građu, arheološku građu, glazbene instrumente – orgulje)

2. za nepokretne spomenike (arhitektura, parkovi i vrtovi, urbanizam i arheološki spomenici i kompleksi)

U ovom smislu najveći problem predstavljala je standardizacija muzejske dokumentacije kod spomenika kulture koji nisu muzealizirani, primjerice, arheološkim nalazištima, nepokretnim spomenicima (arhitektura, javni spomenici i parkovi).

Ritzenthaler, Munoff, Long pišu⁶⁷ da su izvori fotografija u fotografskim zbirkama razni:

1. Donatori arhivskog gradiva

Donatori mogu biti organizacije, državni zavodi ili obitelji, te često ne smatraju fotografiju povijesnim gradivom.

2. Komercijalni fotografi u većim gradovima

3. Novinske fototeke

To su opsežne, raznolike zbirke, koje obiluju jedinstvenim i trajnim zapisom o lokalitetu. Potencijalni problem koji treba istaknuti su pravne komplikacije kod korištenja novinskih fotozbirki. Povijesna vrijednost novinske zbirke ovisit će o temeljitosti kojom fotografije pokrivaju život zajednice, te o načinu čuvanja fotografija.

4. Fotoklubovi i organizacije

5. Privatni kolekcionari

6. Prodavači knjiga i antikviteta (antikvari)

Hrvatski državni arhiv prikuplja fotografije ukoliko je nakon obilazaka i neposrednim uvidom u rad i vođenje fototeka javnih ustanova i podu-

⁶⁷ Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S., *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb, 2004, Hrvatski državni arhiv, str. 67-68.

zeća, ustanovljeno da su fotografije od trajnog značenja za kulturu i povijest (sukladno Zakonu o arhivskom gradivu i arhivima [NN 107/97]). Ista ustanova prikuplja fotografije i otkupom, donacijama te primanjem u depozit. U tu je svrhu nužno pratiti izložbe fotografija, sajмова antikviteta, praćenje fotografskih manifestacija i ostvarivanje kontakata sa stvarateljima i vlasnicima fotografija.⁶⁸

Važno je da se kod prikupljanja fotografija traže negativni kao i fotografije, jer je negativ izvorni oblik slike stvoren u kameri. Prema Barcu:⁶⁹, "Razvojem digitalne slike, [koja je nastala jer je tradicionalna fotografija spustavala fotografe koji su radili daleko na terenu i nisu imali laboratorij za razvijanje filma u blizini] negativ je zadobio status autentičnog odslika stvarnosti."

Ritzenthaler, Munoff, Long navode⁷⁰ primjer financiranja zbirke fotografija u SAD-u, gdje mnoge lokalne, državne i nacionalne agencije i fondacije, kako javne, tako i privatne, potpomažu fotografske projekte. Kod njih Foundation Center (Nacionalna uslužna organizacija) obavještava o sredstvima fondacija i pomaže lokalne izvore donacija.

PRAVNA PITANJA

Upravljanje zbirkama fotografija usko je povezano s mnogo pravnih pitanja, pa svakom arhivu mora biti dostupan pravnik. Potrebno je naći odvjetnika koji ima iskustva na području koje je najrodnije upravljanju arhivom. To je sve vrlo važno jer arhiv ne smije zbog neznanja izgubiti prava ili povlastice tj. mora zaštititi sebe i svoje zbirke u svim situacijama. Trebaju se uzeti u obzir zakonska prava i obveze kad se razvija sustav vođenja fotografskih zbirki.

U muzejima u Hrvatskoj svaka ustanova individualno sa svojom pravnom službom određuje praksu kroz koju se provodi zakonska regulativa, vrlo određena.⁷¹ Postoji nekoliko situacija na koji se način rješavaju pitanja oko vlasništva nad fotografskim gradivom.

DAROVNICA

Darovnica bi trebala biti sastavljena tako da dokumentira darovanje fotografskog gradiva arhivu. Ovaj ugovor mora biti pokriće za donaciju ili pojedinačne fotografije, čitave fotografske zbirke ili rukopisne ili arhivske

⁶⁸ Z. Baričević, "Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 2000, str. 61.

⁶⁹ V. Barac, *Vidjeti prošlost – Fotografije*, Zagreb: Školska knjiga, 2007, str. 136.

⁷⁰ Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S., *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb, 2004, Hrvatski državni arhiv, str. 168.

⁷¹ Brezovečki - Bidin, I., "Fotografija – autorska prava i muzeji", *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), Zagreb, 2000, str. 55.

zbirke koje sadrže fotografsko gradivo. Darovnica treba jasno i točno prenijeti vlasništvo s darovatelja na arhiv. Implikacije prijenosa trebaju biti savršeno jasne darovatelju, a darovnica treba biti sastavljena jednostavnim jezikom da bi se izbjegla zbrka ili nerazumijevanje.⁷² (*cf. prilog br. 1 na kraju rada*)

UGOVOR O DEPOZITU

On se zaključuje ukoliko darovatelj nije voljan dati trajni dar arhivu, a ta je zbirka za ustanovu značajna. Ritzenthaler, Munoff, Long⁷³ navode kako u ovom ugovoru treba utvrditi predmet depozita, uključujući i pravo na reproduciranje, dužinu trajanja depozita, a mogu biti uključene odredbe o obnavljanju ugovora ili pretvaranju depozita u trajni dar, ukoliko to odgovora ugovornim stranama. (*cf. prilog br. 2 na kraju rada*)

KUPOPRODAJNI UGOVOR

Kupoprodajni ugovor treba opisati materijal koji se kupuje i njegovu provenijenciju na odgovarajući način i treba sadržavati pisanu izjavu glede statusa autorskih prava na materijal koji se prodaje.⁷⁴

Koristi se kad se fotografije kupuju od trgovca ili privatne osobe. Bitno je naglasiti da navedeni opisi darovnice, ugovora o depozitu i kupoprodajnog ugovora odgovaraju zakonskoj regulativi u SAD-u.

AUTORSKO PRAVO

Ovo je jako važno pitanje u upravljanju fotografskom zbirkom, a i u fotografiji općenito. Arhivi moraju biti upoznati sa statusom autorskih prava nad gradivom u zbirci i nastojati da autorska prava prenesu na gradivo kad god je to moguće.

*Uvodne odredbe /Članak 2./ Autorsko pravo i srodna prava*⁷⁵

(1) Autorsko pravo pripada, po svojoj naravi, fizičkoj osobi koja stvori autorsko djelo.

(3) Nositeljem drugih srodnih prava može biti svaka fizička i pravna osoba, ako zakonom nije drukčije određeno.

⁷² Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S., *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb, 2004, Hrvatski državni arhiv, str. 136.

⁷³ Isto. Str. 138-139.

⁷⁴ Isto. Str. 138.

⁷⁵ Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima (2003) *Narodne novine*, br. 167, 22. listopada 2003.

(4) Autorsko pravo i srodna prava mogu se protiv volje njihovih nositelja ograničiti samo pod pretpostavkama i na način određen zakonom.

Uvodne odredbe / Članak 3. / Objavljivanje, izdavanje, javnost i javno korištenje

(1) Autorsko djelo ili predmet srodnog prava smatra se objavljenim ako je učinjeno pristupačnim javnosti uz pristanak nositelja prava.

(2) Autorsko djelo ili predmet srodnog prava smatra se izdanim ako su uz pristanak nositelja prava primjerci toga autorskoga djela odnosno predmeta srodnog prava ponuđeni javnosti ili stavljeni u promet u količini koja zadovoljava razumne potrebe javnosti.

(3) Javnost, po ovom Zakonu, označava veći broj osoba koje su izvan uobičajenoga užeg kruga osoba usko povezanih rodbinskim ili drugim osobnim vezama.

(4) Javnim korištenjem autorskog djela smatra se svako korištenje autorskog djela i predmeta zaštite srodnih prava koje je pristupačno javnosti ili korištenje u prostoru koji je pristupačan pripadnicima javnosti, kao i omogućavanje pripadnicima javnosti pristupa autorskom djelu i predmetima srodnih prava u vrijeme i na mjestu koje sami odaberu.

Uvodne odredbe / Članak 4. / Odnos između autorskog prava i srodnih prava

(2) Odredbe iz ovoga Zakona o definicijama pojedinih autorskih imovinskih prava kao i pravo na naknadu za reproduciranje autorskog djela za privatno ili drugo vlastito korištenje te pravo na naknadu za javnu posudbu, iznimke i ograničenja autorskih prava, početak tijeka i učinci isteka rokova trajanja autorskog prava, autorsko pravo u pravnom prometu te odnos autorskog prava i prava vlasništva vrijede na odgovarajući način i za srodna prava, ako za njih nije što posebno određeno ili ne proizlazi iz njihove pravne naravi.

Poglavlje 1. / Članak 5. / Autorsko djelo

(1) Autorsko djelo je originalna intelektualna tvorevina iz književnoga, znanstvenog i umjetničkog područja koja ima individualni karakter, bez obzira na način i oblik izražavanja, vrstu, vrijednost ili namjenu ako ovim Zakonom nije drukčije određeno.

(2) Autorska djela jesu osobito: [...] - fotografska djela i djela proizvedena postupkom sličnim fotografskom, [...]

Poglavlje 2. / Članak 9. / Autor

(1) Autor djela je fizička osoba koja je autorsko djelo stvorila.

(2) Autoru pripada autorsko pravo na njegovu autorskom djelu činom samog stvaranja autorskog djela. (Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima 2003 «kurziv dodan»)

Pretpostavlja se da će u budućnosti elektronska prava reprodukcije biti jedina važeća. Brezovečki – Biđin navode⁷⁶ da se muzeji u Hrvatskoj već sad prilagođavaju novim izazovima tehnike i tehnologije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Interpretacija kulturne baštine kroz fotografiju nije dovoljno istražena niti predočena javnosti. Ovdje se definira pojam fotografije te ukazuje na važnost te umjetnosti s više od stoljeća i pol tradicije koja danas predstavlja univerzalni oblik komunikacije. U tom smislu daje se uvid u doprinos koji fotografija ima unutar brojnih znanosti te se fotografi s pravom nazivaju umjetnicima novog doba.

Posebno se obradila fotografija u svijetu, gdje je dan uvid u nastanak i razvitak postupka fotografije, od slikanja camerom obscurum (pretečom fotografskog aparata) do digitalne fotografije. Tu se navode i osobe koje su zaslužne za evoluciju postupka fotografije: Nicephore Niepce, Jacques Daguerre, William Fox Talbot, George Eastman. U drugom potpoglavlju naziva ,’Fotografija u Hrvatskoj’’, detaljno je opisano na koji se način razvijala fotografija u Hrvatskoj. Navodi se primjer Zadra u kojem je konkretno dagerotipija bila samo prolazni fenomen kojim se nitko nije bavio, dok je kalotipija bila puno zastupljenija. Dan je i osvrt na uzroke nastanka i mjesta nastanka prvih fotografskih atelijera. Slijedi objašnjenje terminologije: ,’zagrebačka škola’’, Fotoklub Zagreb, EXAT 51, grupa Gorgona (koja djeluje u razdoblju Nove umjetničke prakse), Poletova fotografija. Zabilježeni hrvatski fotografi su Josip Brčić, Franjo Pommer, Tommaso Burato, Karlo Dragutin Drašković i Marko Kraljević. Ostale važne ličnosti hrvatske fotografije spominju se dalje unutar dijela ,’Fotoslužba u okviru povijesti službe zaštite kulturne baštine (Nacionalna fotografska baština)’’: Gjuro Szabo, Vladimir Horvat, Tošo Dabac, Nino Vranić, Vidoslav Barac. Ovaj dio rada kronološki prikazuje kako je nastala Fototeka kulturne baštine, kroz vremenski okvir nastajanja ove sustavne fotodokumentacije kulturne baštine u RH. Fototeka ima za cilj fotodokumentiranje nacionalnih kulturnih spomenika za potrebe obavljanja poslova na zaštiti i očuvanju kulturne baštine, a sadrži fotografije s područja cijele Republike Hrvatske od 1866. godine do danas.

Na samome kraju posebno se osvrnulo na ulogu i značaj fotografije u arhivskim zbirkama. Posebno se pojašnjava što su to fotografije u arhivskim zbirkama, problematika koja se javlja kod arhiviranja fotografija, izvori fotografija u zbirkama te kakva je pravna regulativa važna za funkcioniranje ustanova koje se bave arhivskim zbirkama na području SAD-a i RH.

⁷⁶ Brezovečki - Biđin, I., ‘’Fotografija – autorska prava i muzeji’’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), Zagreb, 2000, str. 56.

Fotografija je u ovo naše vrijeme shvatljiva svim narodima, ma kojim jezicima govorili, i njoj svatko vjeruje. Ona je ugrađena u opću kulturu mjesta i vremena. Njezin je izum jednako presudan povijesni događaj kao što je to bio izum pisma.

Može se primijetiti da su u počecima razvoja fotografije mnogi zabilježeni fotografi bili ljekarnici, jer su uz interes za fotografiju imali na dohvatu ruke sve kemikalije za izradu fotografija. Snažan pečat hrvatskoj fotografiji, koja se kod nas pojavila relativno rano, dali su brojni fotoklubovi, fotokružooke, fotosekcije i niz fotoamatera i profesionalnih fotografa. Fotografije nastale za potrebe Službe za zaštitu spomenika danas su vlasništvo Ministarstva kulture u Republici Hrvatskoj, te kao takve na direktan način pridonose očuvanju i interpretaciji kulturne baštine. Uz ovu hrvatsku zbirku postoje brojne fotografske zbirke, uz pomoć kojih je moguće osjetiti vrijeme i dosege predaka, te kao takve zaslužuju da ih se tretira kao bitni i nenadomjestivi dio kulturne baštine. Zaključno možemo istaknuti kako se ovaj segment kulturne baštine treba detaljno istražiti unutar vlastitih struktura, te vrednovati kao zasebnu kategoriju kulturne vrijednosti, kako unutar vlastite države tako i na širem mediteranskom prostoru, što bi moguće rezultiralo novim zajedničkim znanstvenim spoznajama.

LITERATURA

1. Barac, V. (2007) *Vidjeti prošlost – Fotografije*, Zagreb: Školska knjiga.
2. Grković, S. (2007) *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
3. Hlupič, F. (1958) *Foto priručnik*, 3. izdanje, Beograd: Tehnička knjiga.
4. Jelinčić, D.A. (2008) *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb: Meandarmedia/Meandar.
5. Kečkemet, D. (2004) *Fotografija u Splitu 1859 - 1990*, Split: Marjan tisak.
6. Košćević, Ž. (2006) *U Fokusu - ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga.
7. Kuzmić, Z. (1994) *Hrvatski fotografi – Vladimir Horvat zagrebački kroničar vremena*, Zagreb: Hrvatski fotosavez.
8. Maleković, V.; Tonković, M.; Seferović, A.; Kečkemet, D.; Dubrović, E.; Delić, V.; Burić, V.; Šimunić, Lj.; Kušen, E.; Kovačić, G.; Lozić, V.; Majcen, V. (1994) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt.
9. Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S. (2004.) *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

10. Seferović, A. (2009) *Photographia Iadertina – od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb: Kapitol.
11. Špralja, J. (2008) *Joso Špralja: Arheološka fotografija - Fotografija u Arheološkom muzeju Zadar od 1953. do 1961.* Zadar: Arheološki muzej.
12. Tonković, M.; Burić, V. (1996) *Fotografija u Hrvatskoj 1848 – 1951 & Osječka fotografija*, Osijek: Muzej Slavonije.
13. Baričević, Z. (2000) , ‘ Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu‘, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 61-67.
14. Brezovečki - Biđin, I. (2000) ‘Fotografija – autorska prava i muzeji’’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 55-57.
15. Franulić, M. (2000) , ‘Katalogizacija kulturne baštine. Primjer talijanskog Središnjeg instituta za katalogizaciju i dokumentaciju ,’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 57-60.
16. Ivanuš, R. (2000) , ‘ Zbirke fotografija i fototeke u zagrebačkim muzejima’’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 21-27.
17. Košćević, Ž. (2000) ‘ Sabiranje fotografija: amaterski ili profesionalni problem’’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 18-20.
18. Maroević, I. (2000) ‘Fotografija kao muzejski predmet’’, *Informatica museologica*, sv. 31 (3-4), 13-16.
19. Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima (2003) *Narodne novine*, br. 167, 22. listopada 2003.
20. *Preispitivanje odnosa u suvremenoj hrvatskoj fotografiji* (2009), Križić Roban S., <http://www.croatian-photography.com/hr/uvodni-tekst/krizic-roban>, (stranica posjećena: 04. rujna 2012).
21. *Fototeka kulturne baštine*, Ministarstvo kulture RH, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=395>, (stranica posjećena: 23. lipnja 2012).
22. *Počeci fotografije – Camera obscura* (2010), Šimić, S. <http://www.fotografija.hr/edukacija/povijest>, (stranica posjećena: 02. srpnja 2012).
23. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, 1972, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* [pdf] Pariz: UNESCO. Dostupno na: <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> [Pristupljeno 9. rujna 2012].
24. *Fotografija*, Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, (stranica posjećena: 01. lipnja 2012).
25. *Fotografske tehnike*, Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, (stranica posjećena: 01. lipnja 2012)
26. *Povijest fotografije*, Wikipedia, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Fotografija>, (stranica posjećena: 01. lipnja 2012).

POPIS ILUSTRACIJA

Popis slika

Slika

I. Kutije za dagerotipije

Popis fotografija

Fotografija

- I. Brkan, A., 1958. *Stoik* [fotografija] (Zadar: Aleksandra Brkan).
- II. Pommer, F., 1856. *Ivan Kukuljević Sakcinski* [fotografija] (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt).
- III. Drašković, K., 1895. *Skok grofa Erdödy I.* [fotografija] (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt).
- IV. Kraljević, M., 1916. *Vojnici s gasmaskama* [fotografija].
- V. Dabac, T., 1932.-1935. *Starica* [fotografija] (Ljudi s ulice).
- VI. Schüster, A. C., oko 1900. *Dubrovnik, gradski trg* [fotografija] (inv. br. 51715, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).
- VII. Horvat, V., 1933. *Kiosk novina* [fotografija]
- VIII. Dabac, T., 40-ih g. 20. st. *Zagreb, Tkalčićeva ulica u zimskom ugođaju* [fotografija] (inv. br. 10659, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).
- XIX. Vranić, N., 1742., *Koprivnički Ivanec, župna crkva Sv. Ivana Krstitelja, situacija pred misu* [fotografija] (inv. br. 2873, neg. II-6720, Zagreb: Fototeka kulturne baštine – Ministarstvo kulture RH).
- XX. Barac, V., 2006. *Lepoglavska čipka* [fotografija].
- XXI. Špralja, J., *Lapidarij Arheološkog muzeja Zadar ispred Sv. Donata* [fotografija] (Zadar: Arheološki muzej).

Popis crteža

Crtež

I. da Vinci, L. [elektronski ispis]

11. PRILOZI

Prilog 1.: Darovnica

Darovnica	
Ja, _____, ovime darujem dolje opisano gradivo Državnom povijesnom društvu u njegovo trajno vlasništvo da njime upravlja u skladu s postojećom politikom. Prenosim i isključam sve autorska prava koja posjedujem na Državno povijesno društvo. Nadajse, pristajem da ovo gradivo bude dostupno istraživanju bez ograničenja, samo uz dolje specificirane zabrane.	
Opis gradiva:	
Jedinice koje Državno povijesno društvo ne preuzme bit će:	
☐	izlučene
☐	vraćene darovatelju
☐	ostale (opisi):
Ograničenja:	
Dakim: _____	Polpis: _____
	Darovatelj
	Adresa
Državno povijesno društvo ovime prihvaća gornje vlasništva pod navedenim uvjetima.	
Datum: _____	Polpis: _____

Izvor: Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S. (2004.) *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, str.137.

Prilog 2.: Ugovor o depozitu

Ugovor o depozitu	
Ja, _____, ovime predajem u depozit Državnoj sveučilišnoj knjižnici dolje opisani materijal za razdoblje od _____ godina, završno s _____ godinom. Moja je nakana korištenje gradiva u istraživačke svrhe bez ograničenja, osim onih koja su dolje nabrojena. Državna sveučilišna knjižnica ima dozvolu da objavljuje ponuđeno gradivo i izrađuje pojedinačne kopije u istraživačke svrhe.	
Opis gradiva:	
Ograničenja:	
Datum: _____	Polpis: _____
	Adresa
Državna sveučilišna knjižnica ovime prihvaća u depozit gore navedeno gradivo pod navedenim uvjetima.	
Datum: _____	Polpis: _____

Izvor: Ritzenthaler, M. L.; Munoff, G. J.; Long, M. S. (2004) *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, str.139.

Vanda BABIĆ, Kristina RADULIĆ

INTERPRETACIJA KULTURNE BAŠTINE KROZ FOTOGRAFIJU

Summary

In this work we can find out more about the meaning of cultural heritage and photography, developing of photography from the very beginning up to present days, as well as arising of specialised Photo Library for documenting cultural heritage in Republic of Croatia, which acts in order to ponder and protect cultural heritage and can be taken as an example of national photographic heritage.

All important information related to photography in archive collections are mentioned in the last part of these work. Because the treatment of photography has to be in compliance with its historical and artistic value. All opposite to that can take us to its destruction.

By appearance of photography one kind of cultural revolution happened. Just photography enable us to get different dimension of people's life testimony. According to these, the new dimension of cultural heritage is discovered, which has tremendously importance for each nation.

Our country has unique cultural heritage, thanks to its history. That potential has to be valued as much as we can, and photography is an ideal media for it.

ПРИЛОЗИ

Миљан ГОГИЋ*

ГАВРИЛОВ ЗБОРНИК
(прилог реконструкцији)

ABSTRACT: This work contains description and content of Gavriilo's proceedings, on the basis of data that Ivan Jastrebov and Pavle Rovinski had left about him. The data of charter transcription in the proceedings are given by the order that was set in the proceedings.

KEY WORDS: Monastery of Vranjina, charters, Gavriilo's proceedings, Ivan Jastrebov, Pavle Rovinski

Неадекватан однос према архивској грађи, као дијелу културно-историјског наслеђа, често резултира пропадањем и нестанком веома значајних споменика историје и културе. Дуго у Црној Гори није постојала свијест о значају оснивања установа у којима би архивска грађа била смјештена на једном мјесту, у адекватним условима. Овакво стање промијениће се тек 1893. године оснивањем Државног музеја на Цетињу, као и двије године касније стварањем Државног архива. До тог периода оно мало сачуване грађе која се односи на средњи вијек било је смјештено у ризници Цетињског манастира, у неодговарајућим условима. У овим изворима посебну групу чиниле су повеље које се односе на посједе, положај и привилегије средњовјековног манастира Светог Николе на острву Врањини, на Скадарском језеру. Од периода када почиње веће научно интересовање за њих, та документа биће предмет пажње научника који се буду интересовали за прошлост овог манастира и Црне Горе у средњем вијеку. Они ће, између осталог, описивати повеље и објављивати нека акта која се односе на наведени манастир.¹ Могућност да све те повеље тада буду објављене у цјелини,

---

* Аутор је виши истаживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

¹ Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, ГСУД 27 (1870) 164-192; И.

није искоришћена. Данас је то немогуће учинити јер је знатан дио врањинских повеља нестао, док су сачувани примјерци у таквом стању да нису употребљиви за науку. Они су заједно са црногорском државном архивом били закопани у металним сандуцима (1918-1923), па су од влаге готово уништени.² Остаци се данас налазе у Државном музеју на Цетињу. Осим ових повеља, веома значајан извор за проучавање прошлости наведеног манастира био је и **зборник** који је садржао преписе повеља издатих овом манастиру. Из записа у зборнику види се да је повеље преписао врањински монах Гаврило, па се обично по њему он и назива. Врањинске повеље и њихови преписи у Гавриловом зборнику привлаче велику пажњу научника из више разлога. Још од краја XIX вијека у историјској науци води се полемика о аутентичности неких повеља из тзв. Врањинског комплекса. Оцјене о аутентичности неких повеља ишле су из једне крајности у другу, од потпуног оспоравања до често неаргументованог мишљења о њиховој аутентичности. Највећи број ових повеља сачуван је у више доцнијих преписа и прерада, што додатно усложњава њихово проучавање.³ Последњим великим радом о Врањинским повељама разријешена су нека питања о њиховој традицији, а знања о њиховом броју и садржини проширена.⁴

Ширим научним круговима Гаврилов зборник постао је познат када је, крајем осме деценије XIX вијека, руски државник и дипломата Иван Јастребов објавио нека акта из њега. Говорећи о повељама које се налазе на Цетињу, Јастребов каже: „...Осим ових хрисовуља које нису још наштампане, и осим оних које су већ наштампане у Mon. Serb. од Миклошића, очевидно је још других хрисовуља и повеља које су

Руварац, Камичци — прилози за други зетски дом II. Манастир св. Николе на Врањини у скадарском блату, Просвјета 2, Цетиње 1893, 530-540, 645-657; Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Wienae* 1858. О осталим појединачним издањима повеља биће ријечи у наставку рада.

² Ј. Р. Бојовић, *Документи о проналаску закопане архиве и црквених ствари у Цетињу 1923*, ИЗ 66, св. 1-4 (1993) 175-200.

³ Осим већ наведене литературе из 19. вијека, наводимо и другу значајнију литературу која се односи на врањинске повеље: L. Thalloczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, I* Vindobonae 1913, С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXV. О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 32-34; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, ИЗ год XII, књ XVI (1959), 37-44; В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53-86; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, Титоград 1984; Исти, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987. Овдје треба одати признање Б. Шекуларцу који је уложио велики труд како би прочитао фрагменте читљивих дјелова сачуваних повеља које се налазе на Цетињу.

⁴ Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2005) 243-276. Рад садржи, за сваку повељу, информације о примјерцима, прегледу издања, преводу, литератури, као и коментаре о најважнијим или спорним питањима.

изгубљене, јер је у цетињској ризници сачуван препис таквих повеља у листинама, у којима су биле скупљене све хрисовуље до год. 1469. односно манастира св. Николе на врањинском отоку скадарскога језера. А сабрао их је и преписао неки монах Гаврил из истога манастира, год. 7129 т. ј. 1621, као што је исти Гаврил на свршетку тих листина и забиљежио.“ Јастребов је примијетио да преписи повеља у зборнику садрже доста одступања од језичких карактеристика периода у којима су повеље настале: „...Читајући онај пријепис, свак ће лако опазити, да је монах Гаврил на много мјеста одступао од изворних ријечи текста и правописа, и за то је допустио доста перифраза, али од тога није пострадала истинитост смисла...“⁵ Неколико година касније, други руски научник, Павле Ровински, такође је користио наведени зборник, описао га и дао његов садржај. У вријеме када га је Ровински имао у рукама зборник се налазио у лошем стању: „...На Цетињу се отуда налази и цијела свеска са копијама 17 повеља, дјелимично и сада сачуваних у пергаменту а дијелом изгубљених. Али ни та свеска се није сачувала у цјелости: на почетку недостаје неколико листова, а колико — не зна се, јер су листови без нумерације. Ту свеску је укоричио калуђер Брчеоског манастира Гаврило, за вријеме владике Данила. Повеље су преписане на дугим уским листовима, у ступцима на доста дебелој хартији, а врста рукописа је — прелаз на брзопис. **Када сам их упоредио са сачуваним оригиналима уочио сам да преписивач није у потпуности водио рачуна о ортографији и знацима, ставио је много својих знакова, а и језик је такође осавремењавао. Али су пажљиво преписане и с настојањем да се цинобером и другим бојама наведу потписи и натписи, лигатуре и почетна слова, који представљају различите фигуре** (подвукао М. Г.)...“⁶ У *Гласу Црногорца* Ровински је дао сличан опис зборника, додајући да се он састојао од 15 листића доста дебеле, углађене карте (дебљег картона), при чему је сваки лист био за себе (димензије ових листова биле су 46x15 или 86x15 cm, ни Ровински није био сигуран). Већ тада се зборник није налазио у ризници Цетињског манастира.⁷ Судићи по овоме, изгледа да је зборник већ тада нестао, а не у току Првог свјетског рата, како се обично сматра.

⁵ И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру Св. Николе на Врањини*, ГСУД 47 (1879), 219-231 = *Податци за историју српске цркве, Из путничког записника*, Београд 1879, 213-224, 213, 214.

⁶ П. А. Ровинский, *О современном состоянии письменных памятников в Черногории*, Журнал Министерства народного просвещения, 1883, ч 229, отд. 2, 56-65 = *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори*, Записи о Црној Гори, Подгорица 2001, 431-439, 432, 433.

⁷ П. Ровински, *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dinasten Crnojević“*, Глас Црногорца 12 (1887).

Говорећи о повељама које се налазе у Цетињској ризници, у раду о стању писаних споменика у Црној Гори, Ровински наводи и оне издате манастиру Св. Николе Врањинског (*Врањинском манастиру за село Орахово у Црмници и 100 перпера од трговине код манастира Св. Сергија на Бојани, у два примјерка који се међусобно унеколико разликују; истоме манастиру за село Брчели, такође у два примјерка; повеља Стефана Душана (1336-1356) Врањинском манастиру за село Трново у Црмници са потписом „Стефан по милости божјој КРАЉ МЛАДИ Душан с богом самодржац свих српских и поморских земаља“*), да би мало даље у истом раду навео да се на копијама Гавриловог зборника, поред наведених повеља, налазе преписи још 13 повеља, дајући њихов попис.⁸ У *Гласу Црногорца* Ровински такође доноси попис преписа повеља из зборника (укупно 17).⁹ Зачудо, научници који су знали за рад Павла Ровинског у *Гласу Црногорца* (и користили га) нијесу поменули садржај зборника који он даје, не покушавајући да га искористе за научну актуелизацију питања броја и примјерака повеља из врањинског комплекса, док се истовремено истиче да се не зна шта је зборник садржао.

За разлику од Јастребова који је преписе повеља из зборника публиковао у посебном, поменутом раду, Ровински је њихов садржај износио у оквиру излагања у свом капиталном дјелу о Црној Гори, доносећи дуже или краће изводе, како из преписа у зборнику, тако и из сачуваних пергаментних примјерака повеља.¹⁰ Његово дјело и сада је веома значајно за проучавање историје Црне Горе, имајући, за неке периоде, изворну вриједност.

Пошто нам је циљ да представимо садржај Гавриловог зборника (у обиму који тренутно дозвољавају из њега сачувани дјелови), преписе повеља у њему изложићемо оним редом како су били унијети у зборник, ослањајући се на попис који даје Ровински у *Гласу Црногорца*. Уносећи текстове повеља у зборник, монах Гаврило испред сваког акта

⁸ П. Ровински, *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори*, 437, 438.

⁹ П. Ровински, *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dinasten Crnojević“*. Глас Црногорца 12 (1887). Када се упореди попис повеља из Гавриловог зборника који даје Ровински у раду *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори* са оним из *Гласа Црногорца* примјетно је мање неслагање. У првом раду Ровински не наводи постојање преписа повеље којом Иван Црнојевић дарује манастиру село Забес. Такође, преводи наслова неких повеља у овом раду погрешни су (*№ 3. Јелене, краљице српске – за Годиње – треба: Јелене, краљице српске – за Крњице; № 12. Потврда султана Мурата о правима Врањинског манастира – треба: Потврда султана Мухамеда о правима Врањинског манастира.*)

¹⁰ П. Ровинский, *Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ I, II*, Санктпетербург 1888, 1897 = *Црна Гора у прошлости и садашњости I, II*, Цетиње-Сремски Карловци 1993, 1994. Даље: П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I, II*.

стављао је наслов који је садржао име ауктора, као и предмет повеље, у појединим случајевима. Пошто ти наслови нијесу познати код свих повеља у зборнику, ми ћемо их наводити по насловима које им је дао Ровински, при чему се изгледа он поводио насловима које је давао монах Гаврило.

1. *Краља Милутина Вранинскоме манастиру на Лимљане.* Исправа је позната само по ширем изводу који доноси Ровински, и до скорашњег времена остала је непримијећена у науци. На основу језика и правописа изнијето је мишљење да је у питању „познији искварени препис“ повеље, за чије датовање је предложена 1317/1318. година.¹¹ Сада када знамо да је њен препис постојао у зборнику, ова констатација добија пуну потврду. Ровински је само из зборника могао донијети извод ове исправе, пошто њен пергаментни примјерак од научних посленика нико не помиње.

2. *Архиепископа Саве II истоме манастиру на Плавници.* Ову повељу из 1232/1233. године објавио је Франц Миклошич, према препису Његошевог секретара Филипа Вуковића.¹² О постојању преписа ове исправе у зборнику обавјештава још Јастребов, који, говорећи о неопходности објављивања и других повеља из зборника, каже: „...Не би било сувишно наштампати из поменутих листина препис хрисовуље св. Саве са потпуним речима, које г. Миклошич није прочитао...“¹³ На више мјеста у овој повељи, у издању Миклошича, недостаје дио текста који је, по свему судећи, постојао у препису ове повеље у зборнику. Остало је непримијећено да је Ровински, у свом дјелу о Црној Гори, донио мање изводе из ове повеље, који, по стилу и језику, несумњиво потичу из Гавриловог зборника.¹⁴ Ти изводи говоре о правном положају манастира Св. Николе. У питању је дио ове повеље који највише привлачи пажњу научника, а односи се на потчињавање манастира непосредној архиепископовој власти. Да бисмо добили јаснију слику о међусобном односу ова два преписа, доносимо и текст који даје Ровински и одговарајуће дјелове ове повеље из Миклошичевог издања (Миклошич — Ровински): *...си же свети и божьствъни храмъ съвршиивъ љго и прѣда љго мне, и да не има съ нимъ никоторіѡ области ѿепискѡи зетски / нь да прѣбивають ѡ свакои божьствънеи свободе ѡтъ коѡ годѡ инѡ ѡбидѡ, и да мѡ ѡуть ѡдговоритель и ѡсветитель арьхиепискѡи, и оу сіѡемъ божьств(ьн)ѡмъ храмѡ да поменѡють се арьхиепискѡи ѡ местѡ*

¹¹ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости II*, 44; Ђ. Бубало, *нав. дјело*, 259, 260.

¹² F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 17-19

¹³ И. Јастребов, *нав. дјело*, 213, 214.

¹⁴ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 286.

ієпискѡна зетѡскаго. / ... (и) зберѡтъ братіа ж..... ѡ месте семѡ светѣмъ, тѣ да поидеть (к) архієпискѡнѡ, да га благословить архієпискѡнѣ, да им бѡде старѣишина ѡ месте семѡ. — Си же святи и божественни храмъ соврѣшивъ предасть его мне. А да не имать шиниме какое области епискупъ зетски/...и да пребиваетъ у васакои божественнои свободи отъ коегое ине обиде и да му есть отговоритель и осветитель архієпискупъ; и у семѡ бжественемъ храмѡ да поменуется архієпискупъ вместо епискупа зетскаго. / да изберуть братіа живуциа ва мѣсте семѡ святемъ единого брата боецасе бога и умеюща пасты стадо божие и да пошлют его ко архієпискупу да га благословить архієпискупъ и постави да будет стареишина сему святому мѣсту. Примјетно је да се текст који доноси Ровински, не само у ортографији и стилизацији, разликује од одговарајућих дјелова повеље коју даје Миклошич, али се може констатовати да то није у толикој мјери утицај монаха Гаврила као преписивача, колико, прије би се рекло, чињенице да он потиче са неког другог преписа ове повеље. У прилог овоме говори и то да текст садржи, истина кратки, одјељак који се односи на избор старјешине манастира, а који не постоји код Миклошича (овдје истакнут болдовањем), и да тек са овим текстом одјељак добија прави смисао. Може се са сигурношћу рећи да препис ове повеље у зборник није унесен из примјерка који је публикувао Миклошич, већ из неког другог, могуће и из преписа ове повеље који се чува у Архиву САНУ у Београду (за сада поуздано знамо да су у вријеме настанка зборника постојала ова два преписа повеље).¹⁵ Тиме би се додатно потврдио закључак да препис у Архиву САНУ и примјерак који је објавио Миклошич нијесу идентични. Извод који даје Ровински скоро да у потпуности потврђује исправност предлога реконструкције оштећеног мјеста који је дао Е. Калужњацки (он предлаже *живоущая*), у тексту Миклошичеве повеље.¹⁶

3. **Краљице Јелене истому манастиру на Крњице.** Оригинал ове повеље (1276-1306) је изгубљен, њен текст познат је само по препису из зборника, који су приредили Јастребов и Ровински (краћи извод).¹⁷

4. **Стефана Владислава на Годиње.** Ову повељу (1241-1242), према препису оригинала који је урадио Његошев секретар Филип Вуковић, објавио је Миклошич¹⁸, док је издање које је, такође према ори-

¹⁵ О овом препису повеље који се чува у Архиву САНУ видјети у: Ћ. Бубало, *нав. дјело*, 248, 249.

¹⁶ Е. Kalužniacki, *Zur Textkritik der altserbischen Urkunden*, Arhiv für Slavische Philologie, 13 (1891) 68-93, 81.

¹⁷ И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу*, 215-216; П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости II*, 43-44; Б. Шекуларац, *Врађинске повеље*, 39-43; Ћ. Бубало, *нав. дјело*, 252, 253.

¹⁸ F. Miklosich, *нав. дјело*, 25-27;

гиналу, приредио Филип Радичевић практично неупотребљиво због непрецизности у транскрибовању текста.¹⁹ Тиме је практично изгубљена могућност да се поређењем текстова утврди да ли су оба издања урађена са истог предлошка или су у питању два различита преписа. Препис ове повеље у Гавриловом зборнику није стигао да буде публикован.

5. **Стефана Уроша III за Брчеле.** Остаци ове повеље (1322-1330) данас се налазе у Архивском одјељењу Цетињског музеја и практично су неупотребљиви за науку. Њен текст познат је захваљујући Миклошичевом издању.²⁰ Забиљешку о постојању преписа ове повеље у зборнику оставио је Ровински,²¹ али он није објављен.

6. **Варијант тог истог хрисовула.** Говорећи о положају цркве у средњовјековној Зети, Ровински даје и текст (до скоро непознат у научним круговима) за који је изнијето мишљење да представља шири извод преписа претходне повеље (№ 5) из каснијег периода, са малим разликама које се односе на појединости, стилизацију, као и на текст аренге.²² Ми смо мишљења да се овај текст може поистовјетити са преписом који је Ровински насловио *Варијант тог истог хрисовула*. Нема сумње да је овај текст из Гавриловог зборника. Али се не бисмо у потпуности сложили са мишљењем да је наведени текст обични препис претходне повеље. Анализа односа ова два преписа захтијева посебан приступ проблему, па ће бити изложена на другом мјесту. Овдје ћемо се задржати само да истакнемо сљедеће: монах Гаврило је добро знао коју исправу има пред собом када је њен текст уносио у зборник, није се могло десити да у зборник унесе два пута текст једног скоро истог акта, и да, при томе, ти акти готово на истовјетан начин уређују исту правну ствар.

7. **Стефана Уроша III на Орахово.** Препис ове повеље из зборника објавио је Јастребов.²³ Ова повеља дуго је приписивана наследнику краља Милутина - Стефану Дечанском. Аргументовано је доказано да је аутор ове повеље (1314-1318) краљ Милутин, а не Стефан Урош, будући краљ Дечански.²⁴

8. **Истога Дмитру Казнацу.** Препис повеље под овим насловом идентификовали бисмо као препис, данас за науку скоро неупотребљивих остатака повеље коју је публиковао Миклошич, до скоро редовно при-

¹⁹ Ф. Радичевић, *Стефан Владислав дарива неке земље манастиру Врађини*, Просвјета 2, св. 9-10, Цетиње 1890, 319, 320.

²⁰ F. Miklosich, *nav. djelo*, 112-113; Б. Шекуларац, *Врађинске повеље*, 59-62.

²¹ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости II*, 46; Ћ. Бубало, *нав. djelo*, 264.

²² П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 326-327; Ћ. Бубало, *нав. djelo*, 260.

²³ И. Јастребов, *Препис хрисовула на Цетињу*, 217-219.

²⁴ О овој повељи детаљно видјети у: Ћ. Бубало, *нав. djelo*, 254-259.

писивану Стефану Дечанском.²⁵ Садржински елементи из ње снажно индицирају на аукторство краља Душана (1340).²⁶ Ни овај препис из зборника није публикован.

9. *Стефана Душана (младога краља) на Трново*. Наведена повеља (1326-1331), чији се остаци налазе на Цетињу, до скоро редовно је приписивана Стефану Дечанском.²⁷ Остало је непримијеђено у науди да је још Ровински, на основу потписа на повељи (*КРАЉ МЛАДИ Душан*), изнио као могућност да је ову повељу издао Душан, док је био савладар свом оцу, да би, у наше вријеме, детаљном анализом интитулације и потписа ово аукторство било потврђено.²⁸

10. *Иван Црнојевић потврђује хрисовул под № 7*. Ову повељу из 1490. године познајемо само из кратког извода који даје Ровински у дјелу о Црној Гори.²⁹ Иако је тај одјељак сувише кратак да бисмо, на основу језичких и стилских карактеристика, доносили дефинитивне закључке, мишљења смо да је он преузет управо из зборника. Нико, од научних посленика који су писали о Врањинским повељама, које су се до девете деценије XIX вијека налазиле на Цетињу (вријеме када је Ровински писао наведено дјело), не помиње њен пергаментни примјерак, па ни сам Ровински.³⁰

11. *Исто за № 2. (Повеља Ивана Црнојевића за Плавницу)*³¹ Сачуван је код Ровинског само извод (дужи и краћи) преписа ове повеље из зборника, којом Иван Црнојевић 1468. године поново утврђује посjede манастира у обиму и са границама према садржају повеља из манастирског архива.³² Доносећи овај текст Ровински истиче да је на једном мјесту у препису цијели пасус уништен од мишева или црва. Пошто је Ровински, описујући зборник, нагласио да је текст преписа оштећен само на два мјеста,³³ сигурни смо да се једно односи на оштећење у пре-

²⁵ F. Miklosich, *nav. djelo*, 113-114; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 63-67.

²⁶ Ђ. Бубало, *нав. дјело*, 263-265.

²⁷ Н. Дучић, *Врањина у Зети и кривовуље на Цетињу*, 188; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, 55-58.

²⁸ П. Ровински, *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори*, 437; Ђ. Бубало, *нав. дјело*, 261-263.

²⁹ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 529.

³⁰ Препис ове повеље постојао је у ркп. 605 старе НБС (Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479. до 1528. год. II Ђурађ и Стефан Црнојевићи (1490-1505)*, Глас 60 (1901)).

³¹ Овако је ова повеља насловљена у: П. Ровински, *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори*, 438.

³² П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 328-329; Исти, *Црна Гора у прошлости и садашњости II*, 47; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII-XV вијек*, 113, 114; Ђ. Бубало, *нав. дјело*, 272, 273.

³³ П. Ровински, *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dinasten Crnojević“*, Глас Црногорца 12 (1887).

пису ове повеље. Све ово потврђује да је Ровински користио препис ове повеље из зборника, а не њен оригинал који нико не помиње. Према томе, биће да је неутемељена тврдња да се у зборнику није налазио препис ове повеље Ивана Црнојевића. Приликом одређивања наслова овог преписа Ровински се сигурно поводио оним који је дао монах Гаврило. Иако се у повељи радило о потврди више посједа, у наслову се наводи само Плавница, будући да се, у низу посједа који се потврђују, она прва помиње.

12. **Потврђава се граница Врањинског ман. при султану Сулејману.** Обично се наводи да само Јастребов доноси овај ћирилски акт из 1527. године којим се потврђују границе посједа Врањинског манастира.³⁴ Остало је непримијећено да је текст преписа ове повеље (истина непотпун) из зборника објавио и Ровински.³⁵ Поређењем ова два издања преписа повеље може се закључити да су обојица настојали да дају ортографију која би била што ближа оној из зборника, док је Ровински дао исправније читање појединих ријечи. Њен оригинал није сачуван.

13. **Ђурађа Страцимировића на село Раке.** Препис ове повеље Ђурађа II Балшића из зборника објавио је Јастребов,³⁶ док ју је на основу оригинала касније објавио Филип Радичевић.³⁷ Мада је и у овој повељи текст често лоше транскрибовао, његово издање омогућава да се пореди текст са преписом из зборника. Видљиво је да је монах Гаврило вршио текстуалне и правописне исправке које одговарају почетку XVIII вијека, али је повељу дао у интегралном облику, без додавања текста којег није било у оригиналу.³⁸

14. **Балше III на село Каруче.** Препис ове повеље (1419/1420) дао је Јастребов.³⁹

15. **Ивана Црнојевића на Забес.** У питању је препис потврде повеље (1468/1469) Скендер – бега Црнојевића (1527).⁴⁰

16. **Потврђивање права Вран. ман. султаном Мухамедом.** Јастребов доноси и препис ћирилске повеље султана Мухамеда II којом

³⁴ И. Јастребов, *нав. дјело*, 221-222; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 127, 128; Ћ. Бубало, *нав. дјело*, 271.

³⁵ П. Ровински, *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dinasten Crnojević“*, Глас Црногорца 12 (1887); ; Исти, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 319 (краћи извод), 532.

³⁶ И. Јастребов, *нав. дјело*, 219-220.

³⁷ Ф. Радичевић, *Ђурађ Страцимировић (Балшић) дарива неке земље манастиру Врањини*, Просвјета 1, св. 10, Цетиње 1889, 337.

³⁸ Неутемељена је тврдња да је монах Гаврило у текст преписа ове повеље убацивао дјелове аренге који нијесу постојали у оригиналу. (Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 100).

³⁹ И. Јастребов, *нав. дјело*, 221; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 109, 110.

⁴⁰ И. Јастребов, *нав. дјело*, 222, 223; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 111, 112.

он, вјероватно 1478. године, у вријеме опсаде Скадра, потврђује посједу и привилегије Врањинског манастира.⁴¹

17. *Општина села Матагуџа дарује Вран. ман. земље у Зети.* Ову повељу (1468. г.), односно њен препис из зборника даје Јастребов, док њен краћи извод доноси Ровински.⁴²

На крају зборника налазила се већ позната биљешка монаха Гаврила, из које се види по чијој је иницијативи, гдје и када настао зборник.⁴³

Већ је поменуто да је, у вријеме када је Ровински био у прилици да га користи, зборник био оштећен. Недостајали су неки листови, а колико је из њега било истргнуто листова и шта се на њима могло налазити данас је тешко рећи. Поред повеља чији су се преписи налазили у зборнику, ми данас знамо за постојање још двије повеље издате овом манастиру. Ради се о повељи којом Стефан Урош, будући краљ Дечански додјељује манастиру Врањини село Орахово (1309-1314), друга се односи на потчињавање манастира Св. Николе на Врањини (са свим посједима и правима) манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму.⁴⁴ Постоји тенденција да се преписи повеља у зборник унесу по хронолошком реду, али то начело ипак није у потпуности примјeњено. Ако би нам то био путоказ, мала је могућност да су се, у том случају, преписи двију наведених повеља налазили на почетним изгубљеним страницама зборника. Прије би се рекло да су се ту налазили преписи аката за које ми данас не знамо да су и постојали, наравно, све под условом да су се тицали манастира Св. Николе на Врањини.

У вријеме када је настајао зборник, архива врањинског манастира била је добро очувана, у њој се налазило најмање 17 повеља, односно њихових преписа. Ово сазнање омогућава да са сигурношћу кажемо да се архивска грађа која се тицала самог манастира, током највећег дијела новог вијека (најмање до 1721. године), налазила баш у манастиру и да се тако може довести у сумњу став да је архива из овог манастира (заједно са дворском) при преласку Ивана Црнојевића пренесена на Цетиње.⁴⁵ Премјештање архива из манастира може се веза-

⁴¹ И. Јастребов, *нав. дјело*, 223; К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981², 402; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 125, 126.

⁴² И. Јастребов, *нав. дјело*, 224; П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 327.

⁴³ И. Јастребов, *нав. дјело*, 214; П. Ровински, *О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори*, 433; Исти, *Поводом брошуре Ф. Миклошића „Die Serbischen Dinasten Crnojević“*, Глас Црногорца 12 (1887). Јастребов доноси погрешно читање године када је зборник настао, 1621, треба 1721.

⁴⁴ Детаљније о овим повељама видјети у: Ђ. Бубало, *нав. дјело*, 253-254, 265-269.

⁴⁵ П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, Цетиње 1939, 56.

ти за период који је услиједио (после 1721. године), могуће је да је то учињено тек пред опасношћу од турског напада 1843. године, који се завршио заузимањем и спаљивањем манастира. Могућност да се архива манастира у вријеме настанка зборника налазила негдје другдје, и да су повеље донесене у манастир, ради састављања зборника, а после враћене, изгледа нам мало вјероватном.

Само захваљујући Ивану Јастребову и Павлу Ровинском данас знамо за постојање неких и садржину највећег броја повеља издатих манастиру Св. Николе на Врањини и то преко њихових преписа из Гавриловог зборника. Није искључена могућност да се у заоставштини Павла Ровинског налази препис цјелокупног Гавриловог зборника, што би се могло сматрати веома значајним открићем, с обзиром на значај овог извора за проучавање средњовјековне историје.

Summary

In 1721, monk Gavriilo made the proceedings which consisted of transcriptions of, at least, 17 charters about property, position and privileges of the monastery St. Nikola in Vranjina. While working with transcriptions, he made some orthographic changes, in accordance to the orthography of the time, but it did not change the nature of the charter transcriptions. Those transcriptions are very important for history because some of those charters are known only from his proceedings. Being interested in Montenegrin history, Russian historians Ivan Jastrebov and Pavle Rovinski published in full, which is in long and short fragments, the most of charter transcriptions from the proceedings. That way, they gave solid basis for studying the past of the monastery. Today, their work is invaluablely significant because the proceedings disappeared at the end of the 19th century.

ПРИКАЗИ

Вукић Илинчић: БОМБАШКА И ВАСОЈЕВИЋКА АФЕРА,
Издавачки центар Матице српске Друштва чланова у Црној Гори,
Никшић, 2012, стр. 295.

Из штампе је, у другој половини 2012. године, изашла књига „Бомбашка и Васојевићка афера“ историчара др Вукића Илинчића. Књига по свему представља озбиљну научну студију, која ће врло брзо наћи своје право мјесто у овој врсти историографских радова. Она је и једно веома занимљиво штиво и свједочанство о догађајима и људима са простора Црне Горе у првој деценији XX вијека. Ова студија је резултат вишегодишњег истраживања аутора, који је ово корисно дјело фондирао на архивској грађи, што се осјећа и у методолошком приступу обраде теме.

Одавно је постојала потреба за појавом овакве студије, која одсликава драматику прве деценије XX вијека, са фондом података знатно богатијим од оних који су до сада презентирани. Илинчић је, наиме, успио да обезбиједи богату документацију, да отргне од заборава многе детаље, да их боље освијетли и поткријепи новим чињеницама. Довољно је само погледати списак извора и литературе које је аутор користио и закључити колико је труда и времена утрошено током настајања ове студије. Управо је разноврсност извора учинила да ово

дјело садржајем, богатством података, начином излагања, добије квалитетне посебности и препознатљивост. Наравно да је истраживање свих релевантних извора налагало опрез који проистиче из сазнања да се једном изречени судови тешко мијењају. Вукић Илинчић и иде трагом релевантних докумената оног доба које је предмет његовог научног истраживања, свјестан да само историјска научна критика може да суди о успјеху историчара и његовог научног резултата, а стручни читаоци о књигама и другим историографским радовима.

Бројна документа у наведеној студији до сада су била готово потпуно неискоришћена. С обзиром на то да је његово уже научно-истраживачко подручје историја Црне Горе у првој половини XX вијека, Илинчић се овом књигом доказује и као врстан познаваца домаћих извора за наведени период. Изузетно су важна за ово истраживање документа из Државног архива Црне Горе, Народног музеја Црне Горе на Цетињу и Архива Историјског института у Подгорици. Посебну групу извора чине аутобиографски и мемоарски списи, као и штампа (новине, календари, часописи, алманаси).

Текст књиге састоји се од предговора, четири поглавља и закључка. Књига посједује и резиме на руском језику, веома детаљан попис извора и литературе, билешку о аутору. Она је обogaћена и факсимилима докумената и фотографијама савременика и учесника у бомбашкој и Васојевићкој афери, што њен садржај чини занимљивијим и привлачнијим за читаоца.

У предговору аутор је подвукао значај ове теме, која није посебно обрађивана у нашој историографији. Истакао је вриједност истраживања извора, прије свега архивских. Објаснио је мотиве свог одређења да се лати одговорног посла и указао на тешкоће у спровођењу методолошког поступка, баш као што је у општем закључку зналачки објаснио све резултате до којих је дошао.

У главном дијелу књиге „Бомбашка и Васојевићка афера“, највише пажње је посвећено проблемима који су пратили зачетке демократије у Црној Гори. Књига говори о монтираним изборима, бројним убиствима политичких неистомишљеника, сужавањима грађанских слобода датих Уставом, застрашивањима, подвалама, судским процесима који су то били само по форми, о неразумним и нерационалним потезима изазваним страхом од Београда. У књизи се налази пуно занимљивих детаља који буде радозналост и дају одговоре о не баш ружичастој прошлости демократије у Црној Гори. Из текста ове књиге сазнајемо да у времену владе др Лазара Томановића „довољно је било да неко због зависти пријави човјека, па да овај оде на робију, као што је био случај са војводом Лазаром Сочицом. На све начине се радило

да се клубаши што више заплаше. У кућном притвору у Никшићу били су књажеви рођаци Божо Петровић-бивши предсједник Министарства, Шако Петровић-бивши предсједник Скупштине и посланик, Марко Петровић-бивши посланик. Рачуница власти је била да народ размисли шта онда њих сиромаше чека.“ У тим драстичним обрачунима политичких противника режим најчешће није бирао средства, али ни опозиција.

Аутор нас овом књигом упознаје и о чињеници да постоје два одвојена историјска догађаја – Бомбашка афера 1907. и Васојевићка афера 1909. године. Епилог добијају на судским процесима на Цетињу и у Колашину, на којима су противници режима осуђени на дугогодишње временске казне. На судском процесу у Колашину, осуђени на смрт који су били у рукама власти су и стријељани. Ово је наглашено јер се ове двије афере често поистовјећују. Бомбашка афера је у ствари процес вођен 1907. и 1908. године против студената који су покушали да бомбама, набављеним у Србији, убију књаза Николу и тако сруше његову самовољу. За главне носиоце овог плана, на суђењу су означени Марко Даковић, Тодор Божовић и Петар Новаковић. Био је то, заправо, књажев обрачун с политичким неистомишљеницима, у коме је значајну улогу имао Ђорђе Настић, агент, провокатор босанске владе, чији је циљ био стварање јаза између Србије и Црне Горе пред анексију 1908. године. Оптужена су 52 учесника ове афере.

Иза провокативно насловљеног поглавља Васојевићка афера крије се, у ствари, прича о сложеном историјском процесу, у историографији мно-

го познатијем као Колашински судски процес, вођеном с јесени 1909. године против групе завјереника која је намјеровала да збаци с престола књаза Николу и доведе на власт његовог сина Данила. Из концизних и јасних закључивања аутора видимо да је крајњи циљ завјереника детронизација старог господара и његовог актуелног режима, али не и детронизација династије Петровића. Сазнајемо да спољашњи фактори нијесу битније могли утицати на овај историјски догађај, и што је још занимљивије, аутор сматра да афера није уништила опозициони покрет у Црној Гори, па ће се он још јаче испољавати у држави која је одбројавала последње дане своје независности. Тиме је Илинчић побио тврдње неких аутора да су Васојевићка и Бомбашка афера наручене из Србије. Завјера против владара и поретка најприје је откривена у Васојевићима, у селу Слатина код Андријевице. Завјереник, поручник Петар Ђиновић, покушао је да подигне народ на устанак. Откривено је и ухапшено 160 учесника у завјери. Једанаест их је осуђено на смрт, девет на вјечиту робију. Стријелани су

Михаило Јојић, Петар Ђиновић, Радисав Рачић, Илија Петровић и Петар Митровић.

Вукић Илинчић је својим истраживањима успио да нам знатно више приближи ово вријеме и да једну стару тему освијетли на нов начин. О самим аферама је тешко рећи било шта, а да се то не налази у овој књизи. Рад је ослоњен на релевантну документацију, поуздан је, истраживачки утемељен и фактографски богат. Тежња аутора за историјским разумијевањем а не одобравањем или изражавањем симпатија према догађајима и историјским личностима нам помаже да догађаје из наше прошлости реалније сагледамо. Празнина која је евидентно постојала о овим догађајима у нашој историјској науци на најбољи начин попуњава се овом књигом.

Задовољство нам је закључити да се ради о одличној студији, утемељеној на поузданим изворним подацима. Материја је вјешто и прегледно распоређена, разумљиво написана и стилски дотјерана. Књига има концептуалну чврстину, што је препоручује широкој читалачкој публици.

Др Жарко Лековић

САДРЖАЈ

ЛУБИЛЕЈИ

*Број је посвећен стогодишњици
почетка Балканских ратова*

Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Велике силе и стварање савеза балканских држава 1912. прилог питању преговора о савезу Црне Горе и Бугарске</i>	7
Маја ЂУРИЋ, <i>Фотографи Балканских ратова</i>	29

ЧЛАНЦИ

Павел РУДЯКОВ, <i>Последствия посещения Екатериной II новороссии для развития края (1787 – 2012)</i>	39
Андреј Л. ШЕМЈАКИН, <i>Русија и устанак у Херцеговини 1882. године: добровољачка акција Јована Поповица-Липовца</i>	57
Драган НОВАКОВИЋ, <i>Успостављање организације римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини за време аустроугарске управе</i>	65
Миљан МИЛКИЋ, <i>Свеишеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915 – 1918. године</i>	85
Мира РАДОЈЕВИЋ, <i>On the problem of democracy and parliamentarianism in Yugoslavia between the two world wars</i>	99
Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ, <i>Надзор и интернације политичких првака предшестојануарских странака у доба шестојануарског режима краља Александра</i>	111
Ванда БАБИЋ-Кристина РАДУЛИЋ, <i>Интерпретација културне баштине кроз фотографију</i>	131

ПРИЛОЗИ

Миљан ГОГИЋ, <i>Гаврилов зборник (прилог реконструкцији)</i>	165
--	-----

ПРИКАЗИ

- Жарко ЛЕКОВИЋ, *Вукић Илинчић, Бомбашка и васојевићка афера, Издавачки центар Матице српске – друштво чланова у Црној Гори, Никшић, 2012, стр 295. ....* 177

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ

Номер посвящен столетию начала Балканских войн

Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Великие державы и образование союза балканских государств в 1912 г. дополнение к вопросу о переговоре о союзе между Черногорией и Болгарией</i>	7
Майя ДЖУРИЧ, <i>Фотографы во время балканских войн</i>	29

СТАТЬИ

Павел РУДЯКОВ, <i>Последствия посещения Екатериной II новороссии для развития края (1787 – 2012)</i>	39
Андрей Л. ШЕМЯКИН, <i>Россия и восстание в Герцеговине в 1882 году: добровольческая операция Йована Поповича-Липовца</i>	57
Драган НОВАКОВИЧ, <i>Установление и организация римско-католической церкви в Боснии и Герцеговине во время Австро-венгерского правления</i>	65
Милян МИЛКИЧ, <i>Священники при военных и дипломатических миссиях Сербского правительства в 1915-1918</i>	85
Мира РАДОЕВИЧ, <i>К вопросу о демократии и парламентаризме в Югославии между двумя мировыми войнами</i>	99
Ивана ДОБРИВОЕВИЧ, <i>Надзор и интернирование политических лидеров партий, основанных до начала шестоянварской диктатуры, во время шестоянварского режима короля Александра</i>	111
Ванда БАБИЧ – Кристина РАДУЛИЧ, <i>Интерпретация культурного наследия фотографией</i>	131

ОЧЕРКИ

Милян ГОГИЧ, <i>Сборник Гавриила (приложение к реконструкции)</i>	165
---	-----

ОБЗОРЫ

- Жарко ЛЕКОВИЧ, Вукич Илинчич, *Случай с бомбами и восстание Васоевичей*, Издательский центр Матицы сербской – общество членов в Черногории, Никшич, 2012, стр. 295 177

CONTENTS

ANNIVERSARIES

*The issue is dedicated to the centenary
of the outbreak of Balkan Wars*

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Great powers and the formation of the 1912
Balkan alliance; annex to the question of negotiations on alliance
between Montenegro and Bulgaria* 7
- Maja DJURIĆ, *Balkan war photographers* 29

ARTICLES

- Павел РУДЯКОВ, *Последствия посещения Екатериной II
новороссии для развития края (1787 – 2012)* 39
- Andrej L. ŠEMJAKIN, *Russia and the 1882 Herzegovina
insurrection: the volunteer action of Jovan Popović-Lipovac* 57
- Dragan NOVAKOVIĆ, *Establishment of roman catholic church
organization in Bosnia and Herzegovina during
the Austro-hungarian rule* 65
- Miljan MILIKIĆ, *Priests in military and diplomatic missions
of Serbian government 1915-1918* 85
- Mira RADOJEVIĆ, *On the problem of democracy and
parliamentarianism in Yugoslavia between the two world wars* 99
- Ivana Dobrivojević, *Supervision and internment of political
champions of pre-january 6th parties during the king Alexander's
january 6th regime* 111
- Vanda BABIĆ-Kristina RADULIĆ, *Interpretation of cultural
heritage through photography* 131

CONTRIBUTIONS

- Miljan GOGIĆ, *Gabriel's code (contribution to reconstruction)* 165

REVIEWS

- Žarko LEKOVIĆ, *Vukić Plinčić, The Bombing and Vasojević affairs,*
Publishing centre of Matica Srpska – Society members
in Montenegro, Nikšić, 2012, p. 295 177

SOMMAIRE

JUBILEES

*Numéro consacré au centenaire
des guerres Balkaniques*

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Grandes puissances et la creation
d’aliance des pays balkaniques en 1912. appendice a la creation
d’aliance du Montenegro et de la Mulgarie* 7
- Maja ĐURIĆ, *Photographes des guerres balkaniques* 29

ARTICLES

- Павел РУДЯКОВ, *Последствия посещения Екатериной II
новороссии для развития края (1787 – 2012)* 39
- Pavel L. SEMJAKIN, *Russie et l’insurrection en Hertzegovine
en 1882.: action du volontaire Jovan Popovic-Lipovac* 57
- Dragan NOVAKOVIĆ, *Etablissement de l’organisation de l’eglise
catholique en Bosnie et Hertzegovine pendant l’administration
autrichienne* 65
- Miljan MILKIĆ, *Ecclesiastiques dans les missions militaires et
diplomatiques du gouvernement Serbe de 1915. a 1918.* 85
- Mira RADOJEVIĆ, *On the problem of democracy and
parliamentarianism in Yugoslavia between the two world wars* 99
- Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Surveillance et internations des pioniers
politiques des parties d’avant le six janvier pendant le regime
du six janvier du roi Alexandre* 111
- Vanda BABIĆ-Kristina RADULIĆ, *Interpretation d’heritage
culturel en photographies* 131

PIÈCES JOINTES

- Miljan GOGIĆ, *Recueil de gavrilo (addition a la reconstruction)* 165

PRÉSENTATIONS

- Žarko LEKOVIĆ, *Vukić Plinčić, Les Vasojevic et affaire de la bombe, Centre d'édition de Matica srpska – société des membres au Monténégro, Nikšić, 2012, pg. 295. ....* 177

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 3
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година LXXXV

Бр. 3-4/2012.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

ИК Глигорије Дијак

Садржај превели

Наташа Поповић, руски

Иван Лаковић, енглески

Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:

300

Штампа

Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807